

91(07)

p-29

А.Э. Ишмухамедов, М.Р.Раҳимова,
Л.А. Ишмухамедова

МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТ

ТОШКЕНТ – 2007

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

**А.Э.Ишмухамедов, М.Р.Раҳимова,
Л.А.Ишмухамедова**

МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТ

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълими илмий-услубий ва ўқув-услубий бирлашмалари фаолиятини мувофиқлаштирувчи вазирлик томонидан иқтисодиёт йўналишидаги олий ўқув юрглари талабалари учун дарслик сифатида 2007 йил 20 август 177 буйруғи асосида берилган 1116 гувоҳнома асосида тавсия этилган

97 (01)
17 29

А.Д.Ишмухамедов,

М.Р.Рахимова,

Л.А.Ишмухамедова. Минтақавий иқтисодиёт.

Дарслик. – Т,ДПУ. 2007. – 359 бет.

Дарсликда инсон ва жамиятнинг жаҳон иқтисодиётга трансформацияси жараёнлари негизи бўлган, иқтисодиёт тўғрисида тасаввур берадиган асосий иқтисодий-иқтисодий категориялар ва тушунчалар назарий мазмуни жиҳатидан таҳлил қилиниб, миллий иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятлари очиб берилган. Шунингдек, иқтисодий ислохотларнинг устувор йўналишлари, узар амалга оширилишини жадаллаштириш масалалари, миллий иқтисодиётнинг бозор иқтисодиёти шароитида ўзига хос ривожланиш тамойиллари, Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг иқтисодий асослари, миллий иқтисодиётни барқарор ривожлантириш жараёнидаги устуворликлар, минтақаларнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланиши, халқаро ҳамкорлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш йўллари, амалий мисоллар ва рақамлар асосида кўрсатилган.

Дарслик олий ўқув юр்தларининг иқтисодиёт ва бошқа таълим йўналишлари талабалари, магистрантлари, коллеж талабалари, лицей ўқувчилари, шунингдек, профессор-ўқитувчилар ҳамда иқтисодиёт назарияси ва амалиёти билан шуғулланаётган мутахассислар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф. Ходиев Б.Ю.

Тақризчилар: Г.В.Илеханов номидаги РИАнинг Тошкентдаги филиали

«Бухгалтерия ҳисоби ва соликка тортиш»
кафедраси мудири, академик, и.ф.д., проф.
Хасанжанов Қ.

ТОШ
kitubxonasi
№ 824399

Тошкент давлат иқтисодиёт университети
«Минтақавий иқтисодиёт ва экология»
кафедраси профессори, и.ф.д., Абирқулов Қ.

2007

Кириш

Мамлакатни янгилаш ва демократлаштириш, Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини қуриш борасидаги мақсадларга изчиллик билан эришишда минтакавий ривожланиш конвенциясининг ишлаб чиқини давлат ва жамият қурилиши тизимидаги роли ва аҳамиятини тубдан кучайтириш вазифаси биринчи навбатда фуқароларимизнинг сиёсий ва иқтисодий фаоллигини ошириш, аҳолининг хошим-продадини ифода этиш, уларнинг марказда ва жойларда давлат ҳокимиятини шакллантириш масалаларида бевосита иштирок этишнинг таъминлашнинг ҳал қилувчи воситаси сифатида муҳим урин тутади.

Жамиятимизни сиёсий янгилаш ва ислох этишнинг ҳозирги босқичида ана шу вазифани амалга ошириш давлат-ҳуқуқий тизимини янада демократлаштириш ва мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнида энг таъсирчан туртки ва муҳим омил бўлишига шубҳа йўқ.

Минтакаларда фуқаролик институтларини шакллантириш ва фуқароларнинг эркинликларини таъминлаш, иқтисодиётнинг барқарор ривожланишига эришиш борасида тарихан узок йўлни босиб ўтган хорижий мамлакатларнинг бой тажрибаси ва қўлга киритилган ютуқлари айнан шундан далолат беради.

Айниқса, Ўзбекистан Республикасининг Президенти минтакаларни 2007-2011 йилларда комплекс ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқини комиссияларини ташкил қилиши ва бу фармойишни амалга ошириш яқин ва истикболда, минтакаларда табиий, минераль-ҳомашё ва сув-ер имкониятдан оқилона фойдаланиш; минтакаларнинг демографик ҳолатини ва аҳолини иш билан бандлигини; бозор тизимаси, транспорт йўллари ва коммуникация ҳолати (энергетика, иссиқ сув таъминоти, табиий газ ва ичимлик суви билан); минтакаларни молиявий барқарорлиги (уз-узини молиялаштириш), Маҳаллий бюджетни камомати ва инвестиция ресурсларини кучайтириш имкони яратилади.

2007 йил – ижтимоий химоя йилида давлатимизнинг инсонпарварлик сийёсати янада чуқурлашади ва янги ажойиб самаралар беради.

Тасдиқланган 2007 йилнинг давлат бюджетида аҳолининг ижтимоий химоялаш бўйича ажратилган маблағлар анчагина ошириши кузда тутилган. Агар бу мақсад учун ажратилган маблағ 2006 йилда давлат бюджетининг 51 фоизини ташкил этган бўлса, бу курсаткич 2007 йилда 51 фоизини ташкил этади. Бу эса аҳолиси зич минтақалар учун, кишини нихоятда хурсанд қиладиган рақамлар. Энди, бунинг устига, 2007 – ижтимоий химоя йили учун яна алоҳида Давлат дастури тузилган. Ўзбекистон минтақаларида Дастурда белгиланган нихоятда улкан миқёсдаги ишлар, бир-биридан хайрли режаларни рубёга чиқариш мақсадида давлат ва нодавлат ташкилотлар ҳамда саховатли хомийларимиз томонидан яна 100 миллиардлаб ҳамда қушимча маблағлар сарфланади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида ишлаб чиқариш қучларини жойлаштириш ва ривожлантиришнинг минтақавий жиҳатларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

“Минтақавий иқтисодиёт” фанининг асосий мақсади – талабаларда минтақавий иқтисодиётнинг моҳияти, минтақаларнинг турли табиий – иқлим шароитлари, иқтисодий салоҳиятлари, бозор ислохотларини амалга ошириш аввало ҳудудий даражада намоён бўлишини, мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишда ҳудудий бошқарув органлари маъсулияти ва уларнинг ваколатларини кенгайтишини ҳамда муҳим иқтисодий масалалар тармоқ, умумреспублика миқёсидан ҳудудий даражага ўтказилишини амалда қандай бораётганини ўргатишдан иборат.

Фанининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: «минтақавий иқтисодиёт» тушунчасини, моҳиятини, турли минтақаларнинг географик ўрни, табиий шароити, ресурслари, ихтисослашувдаги фарқли ва ўхшаш томонларини аниқлаб, уларнинг хусусияларини таҳлил қилишга ўргатиш, мамлакат ҳудуди ва унинг минтақаларини табиий-ресурс салоҳиятини, ривожланиш даражасини, етакчи тармоқлар жойлашуви

хақида тушунча бериш, ҳар бир минтақанинг табиий-иқтисодий, демографик, экологик ва бошқа хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иқтисодиётни юксалтириш бўйича вазифаларини ҳудудлар иқтимоий-иқтисодий ривожланиши билан муштарақ ҳолда амалга оширишнинг ўзинга хос хусусиятларини ўргатишдан иборат.

«Минтақавий иқтисодиёт» фанини «Макроиқтисодиёт», «Иқтисодий география», «Микроиқтисодиёт», «Иқтисодиёт назарияси», «Тармоқлар иқтисодиёти», «Меҳнат иқтисодиёти», «Ташқи иқтисодий алоқалар», «Иқтисодий статистика» ва бошқа шу каби иқтисодий фанлар билан ҳамбарчас боғлиқдир.

«Минтақавий иқтисодиёт» фанини ўқитишда талабалар томонидан фани тўлиқ ўзлаштиришни таъминлаш мақсадида мавзуларда кўрилаётган масалаларнинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда илғор педагогик технологияларнинг инсерт, ақлий ҳужум, «кичик гуруҳчалар», «бумеранг» ва кластер усулларидан фойдаланилади.

Машғулотларни тўлақонли натижавийлик даражасини ошириш учун ҳар бир мавзунини ёритишда махсус компьютер дастурлари, слайдлар, эшитиш (аудио) ва кўриш (видео) воситалари, мультимедия воситалари ҳамда Интернет саҳифалари ва хизматларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, интернет тармоғи орқали хорижий мамлакатларнинг ҳудудий ривожланиши ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш тизими тўғрисидаги назарий ва амалий маълумотлардан фойдаланиш тавсия этилади.

I-БОБ. МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Минтақавий иқтисодиёт фанининг МОҲИЯТИ

Минтақавий иқтисодиёт фанининг предмети мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг жойлашувини, ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишини, муҳим табиий-иқтисодий, демографик ва экологик хусусиятларини ҳамда уларнинг ҳудуд ичидаги, ҳудудлараро ва давлатлараро иқтисодий алоқаларини ўрганади. Бошқача айтадиган бўлсак, минтақавий иқтисодиёт фанининг асосий вазифаси ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ҳудудий жиҳатларини ўрганишдан иборат.

Минтақавий иқтисодиёт фан сифатида ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий инфратузилма элементларини, қонуниятлари ва тамойилларини ҳудудий жиҳатдан тадқиқ этади; мамлакат умумий ривожланиш стратегияси ва экологик ҳолатини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш йўналишларини белгилайди; ҳудудлар иқтисодиётини ва ҳудудлараро иқтисодий алоқаларни ўрганади. Бундан ташқари, минтақавий иқтисодиёт ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантириш масалаларини мамлакат миқёсида яхлит ўрганади. Зеро, ҳар бир ҳудуд иқтисодиёти, энг аввало, мамлакат ягона хўжалик мажмуасининг таркибий қисmidир.

Шу билан бирга, мазкур фан мамлакат ва ҳудудларнинг табиий ресурс салоҳиятини, мамлакатнинг жаҳон хўжалиги тизимидаги ўрни, аҳоли, меҳнат ресурслари ва ҳозирги демографик муаммоларни ўрганади; бозор иқтисодиёти шароитида мамлакат ва ҳудудларнинг иқтисодий даражасини таҳлил қилади ҳамда ишлаб чиқариш кучларининг асосий омилларини аниқлайди.

Минтақа - мамлакат ягона халқ хўжалик мажмуасининг худудий кичик тизими ҳисобланади. У демографик, табиий-экологик, иқтимоий-иқтисодий ва техник-иқтисодий жараёнларнинг ички алоқаси ва ўзаро муносабати туфайли ҳосил бўлган яхлит бирликдир.

Ҳозирги пайтда тудбан ўзгариб бораётган Ўзбекистоннинг замонавий хўжалик мажмуаси мураккаб тармоқлар тизимини ташкил этади. Мустақиллик йилларида электротехника ва электроника, металлургия, микробиология ва химия саноати тармоқларида кўлаб янги турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Асакадаги «ЎзДЭМавто» ва Самарқанддаги «ЎзОтайўл» корхоналарининг ишга туширилиши билан Ўзбекистон жаҳондаги автомобиль ишлаб чиқарувчи мамлакатлар сафига 28-чи бўлиб қўшилди. Айни пайтда кишлоқ хўжалиги, ҳамда бу соҳа маҳсулотларини қайта ишлаш ва халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш иқтисодиётининг устувор тармоқлари бўлиб қолмоқда.

Мамлакатимизда иқтисодиётни эркинлаштириш, республика марказий бошқарув органлари вазифаларининг асосий қисмини маҳаллий ҳокимиятлар ва ўзини-ўзи бошқариш органлари зиммасига юклаш ҳамда уларнинг вакодатларини ошириш бўйича кўнгина ишлар амалга оширилмоқда (жумладан, 2 палатали парламент тизимининг барпо этилди). Шундан келиб чиқиб, эндиликда минтақавий иқтисодиёт фаши мамлакат худудларининг иқтимоий-иқтисодий ривожланиш концепциясини ишлаб чиқиши, минтақавий ривожланишга ва инвестицияларни жойлаштиришга таъсир кўрсатадиган иқтисодий воситаларни аниқлаши лозим.

Республикамиз Президенти И.Каримов ўзининг Идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгаш мажлисида сўзлаган нутқларида: «... узоқ ва давомли режаларни, прогнозлар ва макроиқтисодий балансларни тузмасдан, устувор ва стратегик йўналишларни аниқлаб олмасдан, бу стратегияга мамлакат иқтисодиёти ривожининг фалсафасини бўйсундирмасдан бозор иқтисодиёти ўзидан ўзи ривож тошини мумкин эмаслиги ҳақида гапирган. Шундан келиб чиқиб, худудий дастурлар ишлаб чиқиш ва уларни бажарилиши бўйича доимий мониторинглар ташкил этиш худуд иқтисодиётининг муҳим вазифаларидан ҳисобланади.

Минтақавий иқтисодиёт предмети ҳудудий молия-кредит муносабатларини ва минтақалардаги қимматли қоғозлар бозорининг шаклланиш жараёнини ҳам ўрганади.

Бўлажак иқтисодчилар иқтисодий bilimларининг шаклланиши иқтисод фанлари тизимидаги конкрет ҳудуд билан шуғулланишдан ягона соҳа - минтақавий иқтисодиётни ўрганишдан бошланиши керак. Шу нарсага эътибор бериш лозимки, ҳар қандай иқтисодий фаоллият муайян ҳудудда рўй беради. Бунда иқтисодчи ресурс салоҳияти, хўжалик тизими ва унинг ривожланиш даражаси хусусиятларини мукаммал билсини зарур.

Шундай қилиб, минтақавий иқтисодиёт - ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантириш масалаларини, мамлакат ва ҳудудлардаги ижтимоий-иқтисодий жараёндарни табиий-экологик шароитлар билан боғлиқ ҳолда ўрганишдан фандир.

Мамлакатимизнинг бозор иқтисодиётига ўтиши муносабати билан минтақавий иқтисодиёт фанининг аҳамияти ортиб бормоқда. Минтақаларни ўрганишда ҳозирги пайтда уларда рўй бераётган ҳолатни чуқур тушуниш лозим (қайси жиҳатлари ортмоқда)

Бозор муносабатларига ўтish даврида Ўзбекистондаги ҳар бир минтақанинг иқтисодий ривожланиш даражаси турлича. Масалан, Тошкент шаҳри, Тошкент ва Фарғона вилоятлари асосий халқ хўжалик тармоқларининг ривожланишига кўра республиканинг бошқа минтақаларидан олдинда туради. Аксинча, Сурхондарё, Сирдарё, Ўзиззах вилоятлари ва қорақалпоғистон Республикаси бу кўрсаткичлар бўйича кўйи ўринларни эгаллайдилар. қишлоқ хўжалигидаги ортиқча ишчи кучларининг мавжудлиги - Фарғона водийси вилоятлари олдидаги долзарб муаммолардан ҳисобланади. Сирдарё ва Ўзиззах вилоятларида эса, аксинча, қишлоқ хўжалигини ходимлар билан таъминлаш ўтгир муаммо бўлиб турибди. Навоий вилоятида ишсизлик даражаси юқори.

Ҳозирги пайтдаги минтақавий сиёсатнинг муҳим вазифаларидан яна бири - иқтисодий кооперация ва минтақалараро ҳудудий меҳнат тақсимотини такомиллаштиришдан иборат.

Минтақалар ривожланишидаги энг муҳим вазифалардан бири - турли ҳудудлар аҳолисининг турмуш даражаси бўйича тафовутларни баргараф этишдан иборат. Ушбу вазифани бажаришда тараққиёт даражаси паст бўлган ҳудудларни ривожлантириш учун махсус давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, табиий ресурсларга бой минтақаларда ҳудудий ишлаб чиқариш минтақаларини ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга.

1.2. Минтақавий иқтисодиёт фанининг бошқа фанлар билан алоқаси

Минтақавий иқтисодиёт - ижтимоий фандир. У муайян ҳудуддаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тадқиқ этади, ижтимоий ва иқтисодий омилларни ўрганади. Минтақавий иқтисодиёт иқтисод назарияси, социология, тармоқлар иқтисоди, иқтисодий география, демография ва бошқа ижтимоий-иқтисодий фанлар билан узвий алоқадор. Бозор муносабатларининг шаклланиши ва ривожланиши мамлакат ҳўжалигининг ҳудудий ташкил этилиши билан чамбарчас боғлиқ. Минтақавий иқтисод ва сиёсатнинг назарий ва амалий муаммоларини ўрганиш (рента муносабатлари, ҳудудий ижтимоий жараёнлар ва х.к.) иқтисод назариясини янада бойитади, янги илмий ҳулосалар чиқариш имконини беради. Мамлакатимизда ижтимоий ва демографик йўналишдаги тадқиқот ишлари изчил амалга оширилмоқда.

Минтақавий иқтисодиёт ва иқтисодий география фанлари олиб бораётган илмий тадқиқотларнинг мақсадлари ўзаро жуда ўхшаш. Амалий жихатдан улар иқтисодиёт ҳудудий тузилмасини такомиллаштиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш масалалари билан шуғулланадилар. Лекин тадқиқот услублари ва йўналишлари бўйича тафовутлар мавжуд. Минтақавий иқтисодиёт техник-иқтисодий кўрсаткичлар тизимига таянади, ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ривожлантиришда иқтисодий самарадорликни ҳисоблаш усулларини кенг қўллайди, ишлаб чиқаришнинг жойлаштиришнинг иқтисодий бошқариш механизмини ўрганади.

Шунинг учун минтақавий иқтисодиётда кўнгина иқтисодий омилларни (меҳнат унумдорлигининг ўсиши, миллий даромадни ҳудудий тақсимлаш, рента муносабатлари, асосий фондларнинг таркиби ва самарадорлиги, баҳо ва тарифларини ҳудудий тафовутлари ва ҳ.к.) чуқур таҳлил этилади ва шулар асосида ушбу фан ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди.

1.3. Минтақавий тадқиқотларнинг услублари

Минтақавий иқтисодиёт бўйича тадқиқот ишларини олиб боришда бир қанча илмий услублардан фойдаланилади. Улардан энг муҳимлари куйидагилар:

Тизимли таҳлил. Ушбу услуб босқичлик тамойилига асосланади (мақсад қўйиш, вазифани аниқлаш, илмий тахминни баён этиш, тармоқларни жойлаштириш хусусиятларини комплекс ўрганиш); у тармоқлар тузилмаси, узарининг ўзаро алоқадорлигини ўрганиш имконини берадиган илмий билиш услубидир.

Тизимлаш услуби. У ўрганилаётган ҳодисаларни алоҳида белгиларига кўра гуруҳларга ажратиш йўли билан амалга оширилади. Бунда таснифлаш, типология, умумлаштириш ва бошқа усуллар қўлланилади.

Баланс услубида иқтисодий таҳсиллар тармоқ ва ҳудудий баланслар ёрдамида тушултирилади.

Иқтисодий географик тадқиқотлар услуби ўз навбатида яна 3 таркибий қисмдан иборат: ҳудудий усул (ижтимоий ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва ривожлантириш йўларини минтақавий даражада ўрганиш); тармоқ услуби (тармоқлар иқтисодиётини географик аспектда тадқиқ этиш); маҳаллий услуб (ишлаб чиқаришни унинг биринчи бўғини - алоҳида шахар, аҳоли пункти даражасида жойлаштириш ва ривожлантиришни ўрганиш).

Картографик услуб. Ушбу услуб ишлаб чиқариш хусусиятларини кўргазмалӣ азе этириш имконини беради.

Иқтисодий-математик моделлаштириш (минтақа иқтисодиётни ривожланишининг ҳудудий пропорцияларини моделлаштириш, минтақа ҳўжалини тармоқлар бўйича

моделлаштириши, минтақа хўжалик мажмуаларининг шаклланишини моделлаштириши).

Таксономик услуб. Ушбу жараён муайян ҳудудни унга бўйсунувчи иерархик таксонларга ажратиб чиқишдан иборат. Таксонлар - иерархик ноёнанинг қуйи босқичларини эгаллаб турган маъмурий-ҳудудий бирликлар ҳисобланади. Масалан, вилоятга нисбатан туман ва шаҳарлар.

Ижтимоий сўровлар услуби. Улар жуда хилма-хил: стандарт ҳолда интервью; алоҳида тармоқлар вакиллари билан яққа тартибда сўхбат, олимлар, мутахассислар ва минтақалар раҳбар ходимларининг очиқ чиқишлари бўйича фактларини таҳлил ва б.қ.

Шундай қилиб, минтақавий ижтимоий-иқтисодий тизимларни ўрганиш нихоятда қўлаб усул ва воситаларга таянади. Улардан минтақашунос мутахассислар ўзларининг иш жараёнларида, шу билан бирга, талабалар ва аспирантлар курс, диплом ишлари ва диссертацияларини ёзини давомида фойдаланишлари мумкин.

2-БОБ. МИНТАҚАЛАРНИНГ МИНЕРАЛ ХОМ АШЁ ВА ТАБИИЙ РЕСУРСЛАРИ

2.1. Минерал-хом ашё ресурслари тушунчаси мазмуни ва уларнинг ҳудудий жойлашуви ҳамда унинг иқтисодиётда тутган ўрни

Минерал-хом ашё ресурслари ҳар бир мамлакатнинг энг муҳим бойлик манбаидир. Ундан олинаётган маҳсулотлар инсоннинг хилма-хил эҳтиёжини қондиради. Минерал-хом ашёдан турли металллар, ёқилғи, қурилиш материаллари, химикатлар, кишлоқ хўжалиги учун ўғитлар ишлаб чиқаришда фойдаланилади.

Ер остидаги минерал ҳосилалар қидирилмаган ва баҳоланмаган бўлса, у ҳолда улар минерал хом ашё сифатида кўриб чиқиلىши мумкин, ҳолбуки уларни аниқлашга ва қидиришга меҳнат сарфланган. Аммо ер остидаги бундай минерал хом ашё захиралари потенциал ресурслар ҳисобланади, ҳолос. Улар ер бағридан қазиб олингандан кейингина ҳақиқий минерал хом ашё ҳисобланади. Минерал хом ашё тушунчаси фойдали қазилма тушунчаси билан узвий боғлиқдир.

Фойдали қазилма - бу ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришнинг ҳозирги даражасида саноатда фойдаланиш учун яроқли бўлган ер қобиғидаги табиий минерал моддалардир. Улар ер остидан қазиб олингандан кейин минерал хом ашё кўришишига эга бўлади. Шундай қилиб, ер бағридан қазиб олинган, халқ хўжалиги аҳамиятига эга бўлган фойдали қазилмалар минерал хом ашё дейилади. Мамлакатда муайян муддатда қидирилган, аниқланган, баҳоланган ҳамда прогноз қилинган фойдали қазилмалар эса минерал ресурслар деб аталади¹.

---

¹ Кобакидзе Л.Н. Экономика геологической отрасли. Москва. Недра. 1990, стр.22

Фойдали қазилмалар табиатдаги миқдори, фойдаланишдаги мақсадига кўра маъданили ва номадан фойдали қазилмаларга бўлинади. Суюқ ва газсимон фойдали қазилмалар алоҳида гуруҳни ташкил этади.

Конларнинг геологик ўрганилиш даражаси, геологик тузилмалари, фойдали қазилмалари таркиби ва хоссаларини ўрганиш даражаси, тоғ ишлари миқдори ва характери ҳамда ишлаб чиқариш технологиясига қараб, кон занаслари 4 категорияга бўлинади. Булар: А, В, С1, С2.

А категорияга фойдали қазилмаларнинг турлари ва технологик хоссалари ўрганилган захиралари киради.

Фойдали қазилмаларнинг В категориядаги захиралари руда жинсларининг ётиши ҳоллари, табиий турлари ва саноат суртлари аниқланиб ҳисобланади. Бундай занаслар қидириб топилган ва чегараланган бўлади.

С1 категорияга киритилган фойдали қазилмалар захиралари конларнинг алоҳида участкаларидан олинган технологик намуналарни ўрганиш асосида аниқланади, аммо рудаларнинг хиллари, сифати ва технологик характеристикаси аниқланмаган бўлади.

Захиралар геологик, саноат аҳамиятига молик ва эксплуатацион хилларга бўлинади.

Минерал ресурсларга бўлган талаб вақтга қараб ўзгариб туради ва у жамиятнинг ривожланиш даражасига, ишлаб чиқариш эҳтиёжларига, шунингдек техника тараққиётига ва иқтисодий имкониятига боғлиқ бўлади. Табиий минерал моддалар уларга бўлган эҳтиёж ва амалда улардан фойдаланиш усуллари пайдо бўлгандагина минерал ресурсларга айланади. Техника билан қуролланганлик даражаси нечоғли юқори бўлса, фойдали қазилмалар ассортименти шунчалик кўп бўлади ва минерал хом ашёнинг кўплаб янги турлари саноат ишлаб чиқаришга жалб этилади. Масалан, саноат аҳамиятига эга бўлган тошқумирдан фақат XVII аср охиридан, нефтдан XIX аср ўрталаридан, алюминий, магний, хром ва подир элементлар маъданларидан ва қазийли тўзлардан XIX аср охири ва XX аср бошларидан, урани маъданлардан эса XX аср ўрталаридан бошлаб фойдали қазилма сифатида фойдаланиб келинмоқда.

Одатда, фойдали қазилмалар захиралари ва прогноз қилинган ресурслар миқдорий жиҳатдан баҳоланади. Дунё ва айрим мамлакатлар минерал-хом ашё балансида, ҳар бир фойдали қазилма тури, захираларининг 70-80% дан ортиғи йирик ва жуда катта конлар ҳисобига тўғри келади, қолганлари ўртача катталиқдаги ва кўнлаб майда конларга жамланган.

Умуман қидириб топилган фойдали қазилмаларнинг талайгина қисми маъдан миқдорига нисбатан оз бўлган, ёки катта чуқурликда ва мураккаб тоғ-геологик шароитларда жойлашган конларда жамланган.

Минерал ресурсларни саноат йўсинида ўзлаштириш уларни баҳолашга (илмий-тадқиқот, излаш ва геологик қидирув ишлари) ва ҳажмига, саноатнинг ўзига хос хусусиятларига ва жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига, ҳўжалик минерал-хом ашё секторининг мамлакат иқтисодиётидаги роли билан белгиланади ҳамда қазиб чиқариш, бойитиш ва қайта ишлашни ўз ичига олади.

Минерал ресурсларининг қайтадан тикланмаслиги, улардан оқилона фойдаланиш зарурати, қазиб чиқариш, қайта ишлаш ва ташишда нес-нобуд бўлишини камайтириш, шунингдек иккиламчи хом ашё сифатида ишлатиш ва минерал ресурслардан фойдаланишда экологик иқтисодий ёндошувга риоя қилиш лозимлиги билан изоҳланади.

Минерал-хом ашё ресурсларига бўлган эҳтиёж истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқаришга нисбатан жадал ортиб бормоқда. Бу асосан ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва тақомиллаштириш, унинг энергетик ва техникавий қуролланганлик даражасини ошириш учун кўп миқдорда табиий ресурслар зарурлиги билан изоҳланади.

Минерал-хом ашё ресурслари ролининг ортиб бориши уларга нисбатан эҳтиёжнинг ўсиши билангина эмас, балки уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва меҳнат унумдорлигига таъсири билан шартланади. Бундан ташқари, ишлаб чиқаришни ривожлантириш суръатлари ва даражаси кўп жиҳатдан фойдали қазилмалардан фойдаланиш самандорлиги кўламлари ва даражасига боғлиқдир.

2.2. Бозор иқтисодиёти шароитида минерал-хом ашё ресурсларидан оқилона фойдаланиш

Ўзбекистон Республикасида ишга солинаётган фойдали қазилма конлари бошқа мамлакатлардан ўзининг жуда катта захиралари билангина эмас, балки қуйидаги бир қатор хусусиятлари билан ҳам ажралиб туради:

Биринчидан, табиий ва минерал-хом ашё захиралари йирик конларда тўпланган бўлиб, уларни казиб олинган жойнинг ўзидаёқ комплекс қайта ишлаш имконияти бор;

Иккинчидан, фойдали қазилмаларнинг кўпгина турлари таркибида фойдали компонентлар юқори даражада бўлибгина қолмай, катта миқдорда йўлдош элементларга ҳам эга;

Учинчидан, конларнинг кўпчилигида очиқ усулда ишлаш мумкин, рудаларни бойитиш технологияси ҳам нисбатан оддий. Бу технология кўп миқдорда фойдали компонентлар чиқаришни ва жаҳон бозорида харидорлар маҳсулот олишни таъминлайди;

Тўртинчидан, кўпгина фойдали қазилма конлари яхши ўзлаштирилган, аҳоли зич яшайдиган ҳудудларда жойлашган. Улар қулай транспорт инфратузилмасига, шу жумладан суюқ ва газ ҳолатидаги фойдали қазилмалар учун қувур транспортига эга.

Бир қатор фойдали қазилмалар, чунончи, олтин, уран, мис, табиий газ, вольфрам, калий тўзлари, фосфорит, каолин бўйича Ўзбекистон тасдиқланган захиралар ва истиқболли рудалар жиҳатидан дунёда етакчи ўринларни эгаллайди.

Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида минерал-хом ашё ресурслари ҳам ички, ҳам ташқи бозорнинг истеъмол объекти бўлиб ҳисобланади. Шу туфайли, тоғ-кон саноати ишлаб чиқараётган маҳсулотлар миллий иқтисодиётни қуйидаги муаммоларни ечишга йўналтирилган бўлиши лозим:

- халқ хўжалиги талабини анъанавий турдаги минерал-хом ашёлар билан тўлиқ таъминлаш;
- ташқаридан кириб келаётган минерал-хом ашёлар ўрнини тўлдирish;
- миллий хўжалиkning янги соҳаларини хом ашё билан таъминлаш;

- экологик вазиятни (кимёвий ўғитларни табиий ўғитларга алмаштириш) ва санитар-гигиеник вазиятни (йод, бром, шифобахш минераллар) яхшиланганини ташкил этиш;
- ташқи бозорни ўзлаштириш ва ижобий савдо балансини ташкил этиш.

Шулардан келиб чиқиб, бозор иқтисодиёти шароитида мамлакат минерал-хом ашё базасини мустахкамлашда улардан самарали ва оқилона фойдаланилиши лозим.

2.3. Ўзбекистон Республикаси минерал-хом ашё ресурсларининг ҳозирги ҳолати

Ўзбекистонда Менделеев даврий жадвалининг деярли барча элементлари топишган. Ҳозирга келиб республикада 2900 дан ортиқ фойдали қазилма конлари ва улар намоён бўлган истиқболли жойлар, 100 хилга яқин минерал-хом ашё қидириб чамаланган, шундан тахминан 65 туридан ҳозирдаёқ саноатда ва қишлоқ хўжалигида фойдаланилмоқда.

1000 тага яқин кон, шу жумладан 168 та нефть, газ ва конденсат кони, 51 та қимматбаҳо металллар кони, 41 та рангли, нодир ва радиоактив металллар кони, 3 та кўмир кони, 22 та кон - маъдан, 14 та кон - кимёвий ва 24 та ярқирама тош хом ашёси кони, 522 та турли мақсадда фойдаланиладиган қурилиш материаллари ва 151 та чучук ва минерал ер ости сувлари конлари қидириб чамаланган. Ҳозирча уларнинг 45 фоизи ишлатилишга жалб қилинган.

Республикамизнинг умумий минерал-хом ашё салоҳияти тахминан 3,5 триллион долларни ташкил қилади. Ишлатилиш учун тайёрлаб қўйилган фойдали қазилмалар захиралари 1025 млрд. АҚШ долларига баҳоланмоқда. Шунини қайд қилиш керакки, республикада нисбатан қисқа муддат ичида 200 млрд. доллар миқдорида хом ашё қазиб олинди.

Тайёрлаб қўйилган захиралар негизида республикада 535 та кон, шахта, барьер, нефть-газ конлари, 420 та сув олин жойлари, бальнеологик шифохоналар, шифобахш сувларни қуйини шохобчалари ишлаб турибди. Ўзлаштиришга тайёрлаб қўйилган минерал-хом ашё захиралари нафақат ишлаб турган кон қазиб чиқарини мажмуаларинини ўзоқ муддатли истиқболини

таъминлайди, балки уларнинг қувватини ошириш, энг муҳим фойдали қазилмалар (олтин, уран, мис, кўрғошнинг, рух, кумуш, литий, фосфоритлар, калий тузлари, флюорит, кварц-дала-шпат, агрохимёвий маъданлар ва бошқалар) қазиб олишни қайтадан ташкил этиш имконини ҳам беради.

Ҳар йили республика конларидан тахминан 5.5 млрд. доллар миқдорда фойдали қазилмалар олишмоқда ва улар ўрнига 6-7 млрд. долларлик янги захиралар кўшилмоқда.

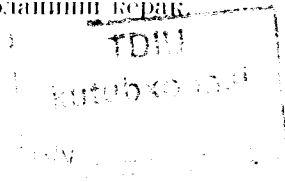
Республикамиз муҳим фойдали қазилмалар қаторига кирувчи: олтин, уран, мис, табиий газ, вольфрам, калий тузлари, фосфоритлар ва каолинларнинг тасдиқланган захиралари ва уларнинг келажакдаги истиқболлари бўйича дунёда етакчи ўринларни эгаллайди.

2.4. Бозор иқтисодиёти шароитида минерал хом ашё базасини мустахкамлаш, улардан фойдаланишни такомиллаштириш

Аксарият конларнинг бир-бирига яқин жойлашганлиги ва учрайдиган фойдали кўнимчаларни қазиб олиш имкончилиги объектларнинг аҳамиятини анча оширади. Аммо минерал-хом ашё негизини ривожлантиришда катта имкониятлар борлигига қарамай, бу соҳада қувғина муаммолар ҳам мавжуд.

Кейинги йилларда жаҳон бозорида олтин ва бошқа рангли металлларнинг нархи жуда наслаб кетди. Бу ҳол энергетика хом ашёсига ҳам тааллуқдир. Бундай шароитда фақат юқори сифатли, яъни тарвибида фойдали кўнимчалар миқдори кўп, ишлатиш шароитлари ва маъданларни қайта ишлаш усулига кўра технологик жиҳатдан илғор ва экологик таъминоти юксак даражада бўлган минерал хом ашё захиралари рақобатбардори бўлиши мумкин.

Умуман, жаҳон бозорининг ўзгарган шароитлари Ўзбекистон Республикаси минерал хом ашё негизини қайта тақсимлаш муаммосини илгари сурмоқда. Бунинг учун барча тоифадаги саноат захиралари ва прогноз қилинган ресурслар қисқа муддат ичида геологик-иқтисодий баҳолашнинг керак

Бугунги кунда мамлакатимиз минерал хом ашё базасини мустаҳкамлаш мақсадида куйидаги вазифалар амалга оширилмоқда:

1. Республикада ягона бўлган металл парчалари ҳисобига ишловчи Ўзбекистон металлургия комбинатини хом ашё билан таъминлаш мақсадида Давлат геология қўмитаси темирга оид геология-кидиров ишларини олиб бормоқда. Ҳозирги вақтда 450 млн. тонна маъдан (ўртача темир миқдори - 15%) захирасига эга бўлган Тебинбулоқ (Қорақалпоғистон Республикаси), 70 млн. тонна маъдан (миқдори - 33%) захирасига эга бўлган Темирқон (Ҳиззах вилояти) ва 16 млн. тонна, (миқдори - 34%) маъдан захирасига эга бўлган Суренота (Тошкент вилояти) сингари учта кон мавжуд.

2. қорақалпоғистон Республикасининг Қўнғирот шаҳрида ош тўзи ва оҳақтошдан иборат хом ашё негизда йилга 210 минг тонна каустик ва кальцийли сода ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган сода заводининг I навбати ишга туширилди. Заводнинг тўла қувватда ишлай бошлаши билан республикамиз ўзини ўзи сода билан тўла таъминлайди.

3. Навоий вилоятида Қизилқум фосфорит комбинати қурилмоқда. Заводнинг қуввати йилга 1190 минг тонна бўлган концентратни ташкил этади. Корхонанинг ишга туширилиши билан, республикада фосфоритга бўлган талаб тўлалигича қондирилади. Бугунги кунда мамлакатимизга фосфорит қўшни Қозғоғистон Республикасидан келтирилмоқда.

4. Қашқадарё вилоятида қуввати йилга 300 минг тонна бўлган калий хлор ишлаб чиқарадиган калий заводини қуриш лойиҳалаштирилмоқда. Корхона ишга тушиши билан, республиканинг калий хлорга бўлган талаби қондирилади. Ҳозирги кунда калий хлор Россия ва Белоруссиядан келтирилмоқда.

5. Ўзбекистонда Австрия билан ҳамкорликда кварц куми ишлаб чиқаришга ихтисослашган "Кварцесок" қўшма корхонаси ташкил этилган. Кварц куми илгари республикамизга Тожикистон Республикасидан олиб келинар эди.

6. Иссиқликни ўтказмайдиган материаллар (вермикулит, базальт ва б.) конлари бўйича геология ишларини олиб бориш

лозим. Бугунги кунда мамлакатимизга вермикулит Россиядан келтирилмоқда.

Юқорида баён этилган масалалар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, замонавий техника ва технологияни мақбул бошқаришни, республика иқтисодиётидаги муаммоларни аниқ белгилаб, уларни ҳал қилишнинг самарали йулларини излаб топишни тақозо қилади. Бу эса катта маблағ талаб қилувчи геология-қидирув ишлари, тоғ-кон саноатини ривожлантириш каби иқтисодиётдаги муҳим вазифаларнинг қай даражада ҳал этилишига боғлиқ.

3-БОБ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ БЎЛИНИШИ

3.1. Ўзбекистон маъмурий-худудий бўлинишининг қисқача тарихи

Кейинги бир аср давомида мамлакатимиз географик харитаси тез-тез ўзгариб турди. 1917 йилда ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди Туркистон генерал-губернаторлиги, Хива хонлиги ва Бухоро амирилиги ўртасида тақсимланган эди. 1924 йилда юз берган Ўрта Осиёнинг миллий-худудий тақсимланиши натижасида Ўзбекистон ССР ташкил топди. 1924-1929 йиллар давомида Тожикистон АССР унинг таркибида бўлди. 1930 йилга қадар республика ийиқтаги Самарқанд шаҳрида жойлашган. 1936 йилда унинг таркибига илгари РСФСР да бўлган қорақалпоғистон АССР қiritилди. 1939 йилда ушбу автоном республиканинг ийиқтаги Тўртқўл шаҳридан Нукуста кўчирилди.

Вилоят бўлинишлари Ўзбекистонда 1938 йил январидан бошлаб вуजूда келди. Дастлаб 5 вилоят ташкил этилди: Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона ва Хоразм. 1941 йил мартда улар сафига Андижон, Наманган, Сурхондарё. 1943 йил январда қашқадарё вилоятлари қўшилди. 1945 йилда Ўзбекистонда 9 вилоят ва 1 автоном республика мавजूд бўлган.

1960 йилда Наманган ва қашқадарё вилоятлари тутатилди. Бунда Наманган Андижон ва Фарғона вилоятлари ўртасида тақсимланган бўлса, қашқадарё бутунлай Сурхондарё вилоятига қўшиб юборилди. 1963 йил февраль ойида Мирзачўлининг янги ўзлаштирилган ерларида Сирдарё вилояти тузилди. Ушбу минтақа Самарқанд ва Тошкент вилоятлари негизида ташкил тошган бўлиб, маъмурий маркази дастлаб Янгийер, кейинчалик Гулистон шаҳри қилиб белгиланди.

1964 йилда қашқадарё, 1967 йилда эса Наманган вилоятлари қайтадан тикланди. 1973 йил охирида Сирдарё вилоятидан Жиззах вилояти ажралиб чиқди. Ўзбекистоннинг охири келга вилояти бўлган Навоий 1982 йилда Бухоро ва

Самарқанд вилоятлари туманлари негизида вужудга келди. Шундай қилиб, республикада вилоятлар сони 12 тага етди.

1988 йилда вилоятлар сони яна 10 тага тушиб қолди. Жиззах вилояти Сирдарё вилояти таркибига қўшиб юборилди. Навоий вилояти туманлари Бухоро ва Самарқанд вилоятларига бўлиб берилди. Лекин тезда ушбу маъмурий чегаралар яна ўз ҳолига қайтарилди: 1989 йилда Жиззах вилояти, 1992 йилда эса Навоий вилояти қайтадан тикланди.

Бундай ўзгаришлар мамлакат иқтисодий-иқтисодий ривожланишининг муайян босқичдаги объектив зарурат, баъзан эса масалага субъектив ёндошувлар натижасида рўй беради.

3.2. Ўзбекистон маъмурий-ҳудудий бўлинишининг ҳозирги ҳолати

Ҳозирги пайтда мамлакатимиз маъмурий жиҳатдан 14 минтақага (Тошкент шаҳри, 12 вилоят ва қорақалпоғистон Республикаси) бўлинган. Ўз навбатида ушбу минтақаларда 119 шаҳар, 113 шаҳарга 159 қишлоқ туманлари, 1464 қишлоқ фуқароллик кенгашлари 11838 қишлоқ аҳоли пунктлари ва 7801 маҳалла йиғинлари мавжуд. Тошкент шаҳри таркибидан 11 та шаҳар туманлари жойлашган (жадвалга қarang). Мамлакат майдонини маъмурий-ҳудудий бирликларга ажратиш чоғида табиий шароит, ҳўкалик ихтисослашуви, аҳолининг тарихий шаклланган анъаналари, минтақанинг сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан аҳамияти ва бошқа жуда кўлаб омиллар ҳисобга олинади. Аҳоли сони ва ҳудуд майдони - ушбу омиллар орасида энг асосийларидан бўлиб ҳисобланади. Дунёнинг кўпгина мамлакатларида бу кўрсаткичлар бўйича алоҳида минтақалар орасида тафовутларнинг ортиб кетишига йўл қўймастик - минтақавий сиёсатнинг ўзагини ташкил этади.

Мамлакатимиз маъмурий-ҳудудий бирликлари орасида аҳоли сони бўйича фарқ 3,5 мартани (Самарқанд ва Навоий вилоятлари), ҳудуд майдони бўйича эса 39,7 мартани (қорақалпоғистон Республикаси ва Андижон вилояти) ташкил этади.

Маъмурий-ҳудудий бирликлар сони бўйича ҳам турли минтақалар ўртасида муайян тафовутлар мавжуд. Ҳўмладан,

Тошкент вилояти шаҳарлар (16та) ва шаҳарга (18та), Фарғона вилояти қишлоқ фуқаролик кенгашлари (164та) сони бўйича энг юқори ўринларни эгалласалар, Самарқанд вилояти қишлоқ аҳоли пунктларининг (1935та) сонига кўра ҳаммадан олдинда туради. Бундай тафовутларни айрим туманлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, қишлоқ фуқаролик кенгашларининг (20та) сони бўйича қашқадарё вилояти Чироқчи тумани, қишлоқ аҳоли пунктларининг (266 та) сони бўйича эса Бухоро вилояти Ғиждувон тумани республикада энг юқори ўринларни эгаллайдилар.

Мамлакатимиздаги мавжуд маъмурий-ҳудудий бирликларни иерархия тизимига кўра 3 бўғинга ажратиш мумкин:

юқори бўғин - Тошкент шаҳри, 12 вилоят ва қорақалпоғистон Республикаси;

ўрта бўғин - вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар, қишлоқ ва шаҳар туманлари;

қуйи бўғин - туманга бўйсунувчи шаҳарлар, шаҳарга, қишлоқ фуқаролик кенгашлари ва маҳалла йиғинлари.

Мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий бўлинишида шаҳарлар муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистонда шаҳарлар республикага бўйсунувчи,

Ўзбекистон Республикаси мишқакларининг маъмурий-худудий бўлиниши

1.07.2004 йил ҳолатига

Мишқаклар <i>НОМИ</i>	маъмурий-худудий бирликлар сони								
	Виллоятга бўйсунув чи Шаҳарлар	қишлоқ лоқ туман лари	шаҳар лар таркиби даги туманлар	туман га бўйсунувчи шаҳар лар	шаҳ арча лар	қишлоқ қ фуқар олиқ жамئا лилари	қишлоқ қ аҳоли пункт лари	маҳалла ийнни лари	
Қорақалпоғистон									
Республикаси	2	14			10	16	123	1183	159
виллоятлар:									
Андижон виллояти	3	14			8	5	95	536	844
Бухоро виллояти	2	11			9	2	121	1536	264
Ўбидзах виллояти	1	12			6	8	104	558	277
Навоий виллояти	2	8			4	7	54	627	343
Наманган виллояти	1	11			7	11	99	509	640
Самарқанд виллояти	2	14			9	12	125	1949	1018
Сирдарё виллояти	3	8			2	5	72	284	287
Сурхондарё виллояти	1	14			7	7	114	847	667
Тошкент виллояти	6	15			9	18	146	954	1202
Фарғона виллояти	4	15			5	10	164	1180	968
Хоразм виллояти	1	10			2	7	101	612	345
Қашқадарё виллояти	1	13			11	4	146	1063	339
Тошкент шаҳри			11			1			448
Республика бўйича	29	159	11	89	113	1464	11838	7801	

вилоятга бўйсунувчи ва туманга бўйсунувчи шаҳарлар тоифаларига ажратилади. Шаҳарларнинг тоифалари асосида уларнинг ҳуқуқий ҳолати белгиланади, у ерларда шунга мос келадиган давлат идоралари ташкил этилади, халқ хўжалигининг турли йўналишлари бўйича раҳбарликни амалга оширувчи ташкилотлар тўзилади.

3.3. Ўзбекистон шаҳарлари

Ҳозирги пайтда республикамизда 119 та шаҳар мавжуд. Шу жумладан:

1 та республикага бўйсунувчи шаҳар;

29 та вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар;

89 та туманга бўйсунувчи шаҳарлар.

Республикага бўйсунувчи шаҳарлар қаторига йирик иқтисодий, маданий ва маъмурий марказлар киради. Бундай шаҳарларда яшаган аҳоли сони 500 мингдан ортиқ бўлиши шарт. Тошкент - республикага бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига мансуб бўлган мамлакатимиздаги ягона шаҳар ҳисобланади.

Вилоятга, республикага (қР) бўйсунувчи шаҳарлар жумласига муҳим саноат аҳамиятига молик иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланган ҳамда аҳолиси 30 мингдан кам бўлмаган шаҳарлар киради. Баъзи сабабларга кўра яъни саноат ва маданий-сиёсий жиҳатдан алоҳида аҳамиятга эга бўлган ҳамда ижтимоий-иқтисодий тараққиётини ҳисобга олган ҳолда айрим шаҳарлар аҳолиси 30 мингдан кам бўлса ҳам вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар қаторига киритилади. Булар жумласига Шириш (Сирдарё вилояти), Хонобод (Андижон вилояти) шаҳарларини киритиш мумкин.

Ушбу тоифага мансуб шаҳарларни ташкил этиш бўйича айрим муаммолар мавжуд. Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 30 сентябрдаги 459-сонли қарорига биноан мамлакат бўйича вилоятларга бўйсунувчи 19 та шаҳар қолдирилиб, қолган барчалари туманга бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига ўтказилди. Улар орасида аҳолисининг сони 60 минг кишидан ҳам ортиқ бўлган Шаҳрихон (59,1 минг), Чуст (61,5 минг), Хўжайли (70 минг), Денов (64 минг) каби шаҳарларнинг мавжудлиги бу соҳада янгича ёндошувлар

зарурлигини кўрсатмоқда. Айниқса, 90 минг киши истиқомат қиладиган. Марказий Осиёнинг маданий марказларидан бири ҳисобланган Шаҳрисабз шаҳри бошқарувнинг ҳуқуқий ва иқтисодий рицағлардан маҳрумлиги унинг тараққиётига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Туманга бўйсунувчи шаҳарлар қаторига саноат корхоналари, коммунал хўжалиги, кўн қаватли тураржой бинолари, иқтимоий-маданий ташкилотлар, савдо-сотиқ ва умумий овқатланиш, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари мавжуд бўлган ҳамда аҳолиси 7 мингдан кам бўлмаган аҳоли пунктлари ғиради. Бундай шаҳарлардаги аҳолининг учдан икки қисмидан кўпроғи ишчи ва хизматчилардан иборат бўлмоғи лозим.

Ўзбекистонда аҳоли пунктларига шаҳар мақомини бериш маҳаллий ҳокимият органларининг тақлифларига мувофиқ, республика Олий Мажлиси томонидан ҳал этилади.

3.4. Худудий ва маҳаллий ҳокимият органларининг ислоҳ қилиш йўллари.

Тез ўзгариб бораётган дунёда ҳаёт воқеялиги турмушини барча соҳаларини ислоҳ қилишни тақозо этмоқда. Республикамизда амалга ошириладиган маъмурий ислоҳотлар бундан мустасно эмас.

Бунинг учун қатор меъёрий ҳужжатлар, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун худудий даражада давлат ҳокимияти шаклланишининг, жойларда икром ҳокимиятининг негизларини мустаҳкамлашнинг асосига айланди. Худудий ҳокимият органларига иқтимоий-иқтисодий ривожлантириш вазифаларини амалга ошириш, жойларда Олий мажлис қонунларини, бошқа қарорларини; Президент ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган ҳужжатларни, халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг қарорларини бажариш. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари билан фуқороларнинг ўзини – ўзи бошқариш органлари ўртасидаги алоқани йўлга қўйиш, вилоят, туман ва шаҳарни бошқаринга аҳолини жалб этиш юкланди.

Худудий бошқарув органлари фаолиятини комплекс таҳлил этишида давлат бошқарувида ҳамон эски маъмурий-бўйруқбозлик тизими қолликлари сақланиб қолмаётганлиги эътироф этилди. Энг аввало, бу ҳокимият ваколатларини амалга ошириш истиғида — ҳеч кимга наф келтирмайдиган ва кераксиз турли туман бўйруқлар, йўриқномалар, кўрсатмалар, меъриий ҳужжатлар чиқаришда қузатилди. Ҳанузгача корхоналарнинг ҳўжалик фаолиятига бевосита аралашувидан кадрлар масаласини ҳал этиш ва уни тўғридан-тўғри бошқаришдан воз кечилгани йўқ.

Давлатимиз раҳбари томонидан ишларнинг аҳволига ҳақиқий баҳо берилди: «... ҳозирги кунда барча даражада мавжуд давлат, тармоқ ва худудий бошқарув тизими олиб борилаётган иқтисодий ва демократик ислохотлар йўлида қатта тўсиқ бўлиб турибди». Маъмурий ислохотларни изчил давом эттириш зарурлиги Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 18 июлдаги мажлисидаги маърузасида ифодаLAB берилган.

Шу муносабат билан Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 5 январдаги 2-қарорини қабул қилиши ҳудудий бошқарув органларини ислох қилишнинг муҳим босқичи ҳисобланади. Ушбу қарор мамлакатимизда амалга оширилаётган маъмурий ислохотларнинг узвий қисмидир.

Мазкур қарорда белгиланган қондалардан келиб чиқиб, умуман республика бўйича вилоятлар, туманлар, шаҳарлар ҳокимликларида ва маҳаллий корхоналарда 5991 нафар бошқарув аннарати ўрни қисқартирилди. Вилоят ҳокимликларида 53 нафар бошқарув ходими, туман ва шаҳар ҳокимликларида — 447 ва маҳаллий бўйсунишдаги корхоналарда 5508 ўрни қисқартирилди. Бундан ташқари, худудий бошқарув самарадорлигини ошириш мақсадида бешта шаҳарни (Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Наманган, Навоий) саккизта туман тугатилди, бу ерда туман ҳокимликлари ва худудий бошқарув органлари ёшилди. Улар: Сирёб, Боғишамол, Темирийўл, Файзулла Хўжаев, Тўқмачилик, Қирғули, Давлатобод ва Кармана туманларидир. Уларнинг вазифалари юқорида турувчи шаҳар ҳокимликлари ва функционал бошқарув органларига берилди.

Худудий ҳокимият органларини маъмурий ислоҳ қилиш қайси йўналишда амалга оширилмоқда? Булардан биз қандай реал натижалар кутмоқдамиз?

1. Бугунинг ўзидаёқ иқтисодий ва ижтимоий бошқаришда давлатнинг ўрни кескин камайганлиги сезиларлидир. Ҳойлардаги давлат бошқаруви тузилмалари ва давлат бошқарув органларини таъминлаш харажатлари қисқарди.

2. Ислохотлар амалга оширилиши жойлардаги мавжуд ишлар аҳволи, иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал этиш, иш билан таъминлаш ва одамларнинг фаровонлигини ошириш учун барча даражадаги ҳокимликларнинг масъулияти оширилди.

Ушбу йўналишда бугунинг ўзидаёқ муайян қадамлар қўйилди яъни айрим вазифалар худудларга берилди. Ортиқча вертикал маъмурий тузилмалар тугатилди. Бизнинг фикримизча, давлат хизматчиларининг самарали ишлаши маъмурий ислохотларнинг моҳиятини ташкил этиш зарур. Агар сенинг худудинг, сенинг хизмат жойингда ишлар яхши бора, бу ерда яшовчи аҳолининг фаровонлиги ҳам ўсиши керак. Иш самарадорлигини давлат хизматчиларининг ўзи эмас, балки фуқоро баҳолаши зарур.

4-БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ КУЧЛАРНИ ЖОЙЛАШТИРИШНИНГ (ИЧКЖ) НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

4.1. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш бўйича хорижий назариялар

Ўттиш даврини бошидан кечираётган, ўзларининг мустақил минтақавий сибсатини жорий этаётган мамлакатлар, жумладан, Ўзбекистон учун хорижий олимлар ва минтақашунос мутахассислар томонидан ишлаб чиқилган ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг назарий асослари муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этади. Улар чуқур илмий изланишларга, бой тажрибага ва минтақавий экспертизаларга асосланган.

Ишлаб чиқаришни жойлаштириш бўйича назариялар орасида Н. Тюнен ва, А. Вебернинг «Стандартлар назарияси», А.Тенининг «Бозор минтақаси назарияси», В. Кристаллернинг «Марказий ўрин назарияси», Ф.Перрунинг «Ўсиш кутблари ва ривожланиш марказлари назарияси» кабилар муҳим ўрин эгаллайди.

Стандартлар назариясига мувофиқ саноатни жойлаштириш қуйидаги омиллар орқали аниқланади:

- 1) - корхоналарни жойлаштиришда транспорт харажатларини ҳисобга олиш орқали амалга оширилади;
- 2) - корхоналарни жойлаштиришда арзон ишчи кучини ҳисобга олиш орқали амалга оширилади;
- 3) - корхоналар саноат районлари ва ўзелларида жойлаштирилади.

Ушбу назарияда транспорт харажатлари омили етакчи роль ўйнайди. Хом ашё ва материалларнинг транспортибеллиги харажатларга таъсир кўрсатади ва шу билан бўлгуси корхонанин жойини аниқлайди.

Ўзбекистон шароитида, таъсир бозорга чиқиш транспорт харажатларига кўн жиҳатдан боқлик. Шунинг учун мазкур

омил транспортни кам талаб эътидан, хом ашёни қайта ишлаб тайёр маҳсулот ишлаб чиқарадиган соҳаларни ривожлантиришни тақозо этади. Марказдан узоқда жойлашган минтақалар - қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Сурхондарё вилоятлари корхоналарида транспорт харажатлари маҳсулот таниархи таркибиде катта ўрин эгаллайди. Шунинг учун транспорт омилни мазкур минтақалар учун муҳим аҳамиятга эга.

Арзон ишчи кучи ва агломерация омилнига асосланган иккинчи ва учинчи йўналишлар мамлакатимиз учун характерли бўлиб, меҳнатни кўп талаб эътидан тармоқларни жойлаштириш ҳамда саноат районилари, зоналари ва узелларини танкил этишни рағбатлантириш учун хизмат қилади. Республикаимизнинг деярли барча минтақалари ишчи кучини кўп талаб эътидан тармоқларни жойлаштириш учун етарли меҳнат ресурсларига эга.

А. Тешнинг «Бозор зонаси назарияси» га мувофиқ, объект қурилиши учун жой танлаида фойда, солик, демпинг, боғхона тўловлари ва бошқа бозор индикаторлари муҳим омил сифатида иштирок этади. Муаллиф, иктисодий-математик моделлардан фойдаланган ҳолда, маҳсулот сотилиш радиусини аниқлайди ва бунга кўра, радиусдан ташқарида маҳсулот сотиш иктисодий жиҳатдан ўзини оқламайди.

А. Теш минтақани муайян чегарага эга бўлган ва минтақалараро рақобатга тортилган бозор сифатида кўради. Бунда ҳудудга мутлақо бир жинсди ва бир қийматли бўшлиқ сифатида қаралади ҳамда фақат иккун омил: ишлаб чиқаришни бир жойда тўпланишининг самараси ва маҳсулотни истеъмолчиға етказишининг ҳудуд бўйлаб текис тақсимланган транспорт харажатлари ҳисобга олинади.

«Бозор зонаси назарияси» ўтиш даврини бошидан кечираётган мамлакатлар, хусусан МДХ давлатлари иктисодиетида ҳозирча етарли даражада қўлланилмаётти. Ўзбекистонда саноат корхоналарини жойлаштиришда бозор индикаторларидан фойдаланилмаёттир.

В. Кристаллер «Марказий ўрин назарияси»нинг асосчиси. У математик ҳисоб-китоблар орқали ҳудудий иерархия бир даражадан бошқа даражага тўғри геометрик прогрессия орқали ўтинини исботлади. Масалан, вилоят бир

неча туманлардан. Ҳозир навбатида туманлар қўшлаб қишлоқ фуқаролари йўғинларидан иборат. Ҳар бир қишлоққа ўзига тегишли бўлган товар ва хизматлар йўналтирилган. Шундай қилиб, олим аҳоли пунктлари гуруҳий тизимини ташкил этишининг оптимал вариантини аниқлаш орқали марказий ўринлар назариясини яратди. Мазкур назария асосида бозор минтақасининг энг самарали тузилмаларини, товар ва хизматлар ҳаракатининг оқилона йўналишларини, шаҳар ва аҳоли пунктлари бошқаруви маъмуриятининг оптимал тузилмасини шакллантиришни аниқлаш мумкин.

4.2. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш қонуниятлари

Бозор муносабатларининг шаклланиши ва ривожланиши шароитида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда муайян қонуниятлар намоён бўлмоқда. Улар муайян тарихий босқичда иқтисодий тараққиёт қонуниятларининг ўзаро ҳаракати натижасида шаклланади.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш қонуниятлари ишлаб чиқариш кучлари ва ҳудудлар ўртасидаги умумий муносабатларда намоён бўлади. Иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштиришда ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлигига, максимал даромад олинган имкониятларига катта эътибор бериш лозим. Айни вақтда, табиий-ресурс салоҳиятларидан тежамкорлик билан фойдаланиш, экологик шароитни яхшилаш масалалари ҳам ҳисобга олинади.

Бозор шароитида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари қуйидагилардан иборат:

- ишлаб чиқариш кучларини оқилона ва самарали жойлаштириш;
- минтақаларни комплекс ривожлантириш;
- минтақалар ўртасидаги ҳудудий меҳнат тақсими;
- минтақалар иқтисодий-иқтисодий ривожланиш даражасини тенглаштириш.

Ишлаб чиқариш кучларини оқилона ва самарали жойлаштириш деганда маҳсулот ишлаб чиқариш

харажатларини минимал ҳолатга келтириши ва ишлаб чиқаришнинг барча (тайёр маҳсулотгача бўлган) босқичларини муайян ҳудудга жойлаштириши тушунилади. Мамлакатимизнинг турли ҳудудлари табиий ресурслар захираларининг миқдори, компонентларнинг таркиби, геологик салоҳиятларида кўра ўзаро фарқ қилади. Бунда ишлаб чиқаришнинг хом ашё, ёқилғи, энергия ва истеъмол манбаларига яқинлигини таъминлайдиган транспорт омиди катта аҳамиятга эга.

Кооперациялаштириши ва комбинатлаштириши ҳамда чиқиндисиз технологияларни ишлаб чиқаришга жалб этиши ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг муҳим шартларидан ҳисобланади. *Минтақаларни комплекс ривожлантириши* учун бозор инфратузилмаси элементлари, ишлаб чиқариш тармоқлари, аҳоли эҳтиёжларини қондириши билан боғлиқ соҳалар ҳамда ишлаб чиқариш ва иқтимоий инфратузилма тармоқларининг муштараклигига эришиши лозим. Минтақалар ҳўжалигининг комплекслиги турли тармоқлар ва соҳалар ўртасидаги иқтисодий алоқаларни кучайтиришни тақозо қилади.

Минтақалар ўртасида ҳудудий меҳнат тақсимоти бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш кучларини самарали жойлаштиришнинг муҳим шартларидан ҳисобланади. Минтақаларнинг иқтисодий ривожланиши даражаси, табиий-ресурс салоҳияти, тарихий ва демографик хусусиятларига кўра ўзаро фарқ қилади. Шунинг учун ҳар бир минтақа фақат ўзигагина хос бўлган хусусиятлар асосида муайян соҳага ихтисосланади ва иқтисодий алоқалар асосида бошқа минтақалар билан маҳсулот айирбошлайди.

Ҳўжалик юритишининг янги шароитида минтақалар орасида ҳудудий меҳнат тақсимотини янада такомиллаштириши муҳим аҳамиятга эга. Бунда ҳукумат ва алоҳида ҳудудлар маъмуриятларининг муштараклиги ҳисобга олинishi, турли маъмурий-ҳудудий бирликлар ресурсларининг умумлаштирилиши лозим. *Минтақалар иқтимоий-иқтисодий ривожланиши даражасини тенглаштириши*, бозор иқтисодиёти шароитида мамлакатнинг барча минтақалари иқтимоий-иқтисодий ривожланиши даражасини тенглаштириши катта аҳамиятга эга. Ҳозирги босқичдаги муҳим вазифалардан бири, ҳукумат томонидан алоҳида эътиборга молик минтақалар

белгиланиб, уларнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишини таъминлаш учун давлат бюджетидан қўшимча маблағлар ажратилиши ва аниқ режалар тузишдан иборат.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш қонуниятлари бозор иқтисодиётининг ривожланиши қонуноларида намоён бўлади. Улар ўзаро ажралмаган ҳолда ривожланади ва бир-бирларини тақозо қилади.

4.3. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш тамойиллари

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш қонуниятлари билан биргаликда уларни жойлаштириш тамойиллари ҳам катта аҳамиятга эга. Жойлаштириш тамойиллари мамлакат иқтисодий ривожланишининг муайян даври мобайнида ишлаб чиқариш ҳудудий тақсимотида намоён бўлади. Ушбу тамойилларни ҳўжалик юритиш усуллари сифатида кўриб чиқишимиз мумкин. Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқаришнинг жойлаштириш тамойилларини давлат иқтисодий сиёсатининг ўзига хос илмий низоми сифатида тушуниш мумкин.

Турли мамлакатларда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш тамойиллари бозор иқтисодиётининг ривожланиш моделини ўрганиш ва тажрибаларидан фойдаланиш асосида шаклланади ва ривожланади. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг дастлабки босқичида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда кўйидаги тамойиллари ажралиб туради:

- ишлаб чиқаришнинг энергия, хом ашё, ёқилғи манбаларига ва истеъмол минтақаларига яқинлашуви;
- табиий ресурсларнинг энг самарали турларини ўзлаштириш ва улардан комплекс фойдаланиш;
- экологик вазиятни соғломлаштириш, табиатни муҳофаза қилиш бўйича самарали чора-тадбирларни кўриш ва табиатдан оқилона фойдаланиш;
- халқаро меҳнат тақсимотининг иқтисодий қулайликларидан фойдаланиш, хорижий мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларни тиклаш ва ривожлантириш;

- корхоналарни ва инфратузилма объектларини жойлаштиришда фавқулодда ҳолатларни (ер қимирлаши, сув босини, тоғ ва жарликларнинг сурилиши, сел ва х.к.) ҳисобга олиш.

Ишлаб чиқаришни энергия, хом ашё, ёқилғи манбаларига ва истеъмол минтақаларига яқинлаштириш тамойилли амалга оширилганда узоқ масофага юк ташини ва ишлаб чиқариш жараёнидаги харажатларни камайтириш билан боғлиқ муаммолар ечилади. Бу ўз навбатида иқтисодий самарадорликнинг ўсишига олиб келади.

Айниқса, энергияни кўп талаб этадиган корхоналарнинг ёқилғи ва энергия манбаларига яқин бўлиши катта аҳамиятга эга (масалан, рағли металлургия ёки кимё саноати тармоқлари). Хом ашё манбаларига материал кўп талаб қилувчи саноат тармоқлари яқин жойлашади (қора металлургия, оғир машинасозлик). Енгил ва озиқ-овқат саноат тармоқлари маҳсулотларини ишлаб чиқариш истеъмол минтақаларига, фанга эҳтиёж сезувчи тармоқлар эса юқори малакали меҳнат ресурслари билан таъминланган минтақаларга яқинлашади.

Бозор шароитида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантириш жараёнида минтақаларда табиатдан фойдаланиш муаммоси долзарб бўлиб турибди. Ҳозирги пайтда табиатта зарар келтириш, экологик тоза бўлмаган маҳсулот ишлаб чиқариш, табиий ресурсларни дунё нархларидан кўра арзонга сотиш каби иқтисодий масъулиятсизлик иллатлари бартараф этилиши зарур. Иқтисодий ҳолатни яхшилаш, табиатдан самарали фойдаланишга эришни учун қуйидаги иқтисодий дастаклар лозим:

- ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантириш доирасида минтақалар ва экотизимлар бўйича экологик чеклашлар тизимининг қонуний ва меъёрий асосини яратиш;
- такрор ишлаб чиқариш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни рағбатлантирувчи экологик солиқ ва табиатдан фойдаланганлик учун тўловлар тизimini киритиш;

* табиий ресурслар истеъмолини, инфляцияни уюштирувчи модаларнинг чиқариб ташланишини чеклаш, чиқиндиларни жойлаштириш, шунингдек табиий ресурслардан самарали ва комплекс фойдаланиш кўрсаткичлари тизimini шакллантириш.

Кейинги йилларда халқаро меҳнат тақсимолига, хориж давлатлари билан алоқаларга суяниб, мамлакатимиздаги мавжуд иқтисодий қулайликлардан фойдаланиш катта аҳамият касб этмоқда. Маълумки, ҳар қандай мамлакат ишлаб чиқариш қучларининг жойлаштирилиши халқаро меҳнат тақсимоли доирасида амалга оширилиши лозим. Бундай ҳолатда давлатлар ўртасидаги алоқалар тенг ҳуқуқлик, ишонч, ўзаро манфаат ва мустақилликни сақлаб қолиш тамойиллари асосида қурилиши керак. Хорижий мамлакатлар билан ҳамкорлик ишлаб чиқариш қучлари ривожланишининг ва мавжуд ресурслардан фойдаланишининг тўла, оқилона ва самарали бўлишини таъминлайди. Халқаро меҳнат тақсимоли хўжалигининг тармоқ ва минтақавий тизимига, ишлаб чиқариш қучларини оқилона жойлаштурувчи катта таъсир кўрсатади. Хориж давлатлари билан ҳамкорлик авваламбор ҳукуматлараро тўзиладиган икки томонлама келишув асосида амалга оширилади.

Ҳозирги шароитда биргалликда молиялантириш ва хўжалик объектларини қуриш, қўшма корхоналар тузиш, молия ва банк соҳаларида ҳамкорлик қилиш, компенсацион асосда ҳамкорлик қилиш, ташқи савдо каби иқтисодий ҳамкорликнинг турлари катта аҳамиятга эгадир.

Ишлаб чиқариш қучларини жойлаштиришда бошқа тамойиллар ҳам ҳисобга олинади. Масалан, катта шаҳарларнинг ўзинини бошқариш тамойили, кичик ва ўрта шаҳарлар ривожланишини фаоллаштириш ва бошқалар.

Ишлаб чиқариш қучларини жойлаштириш қонуниятлари ва тамойиллари билан биргалликда назарий жиҳатдан ишлаб чиқаришнинг локализациясини аниқлаб берадиган, баъзи хўжалик тармоқларининг жойлаштурувчи, турли тоифадаги минтақавий комплексларнинг иқтисодий районлар, вилоятлар ва туманлардаги ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари (ХИМ) шаклланишига таъсир этадиган омиллар ҳам катта аҳамиятга эга.

5-БОБ. МИҚТАҚЛАР АҲОЛИСИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ

5.1. Ўзбекистон минтақаларининг демографик ҳолати

Ҳар бир ўлка, ҳудуд, вилоят ёки мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши аввало, шу жойда яшовчи аҳолининг меҳнат фаолиятига боғлиқ. Маҳаллий аҳолининг меҳнат маданияти, жамоа ишларидаги ижтимоий фаолияти, билим ва малакалари, оилавий таркиби, ёши ва жинси шу ўлкада иқтисодий тараққиётнинг ривожланишида катта роль ўйнайди. 1960–1990 йилларда мамлакат аҳолиси 8,4 млн.дан 20 млн.дан ортиқроққа ёки 2.8 марта кўпайган.

1990 йилда аҳоли 20.3 млн. кишидан иборат бўлган бўлса, 2004 йилда келиб, 25.8 млн. кишига етди. Аҳолининг табиий кўпайиши ҳар 1000 кишига 22.8 кишини ташкил этди. Айни вақтда аҳолининг йиллик табиий ўсиши шаҳарда 0.8 фоиздан, қишлоқда эса 2.7 фоиздан иборат. 2004 йилда республика бўйича аҳолининг ҳар миң нафари ҳисобига туғилганлар 20.4 кишини, ўлганлар 5.3 кишини ташкил этди. Ўзбекистон аҳолисининг 2002 йилда 25115,8 миң, 2004 йилда 25812 миң нафари (63,3 %) қишлоқлар ҳиссасига тўғри келади. Умуман, Ўзбекистондаги демографик вазият кўйидаги хусусиятлари билан характерланади: республикада туғилишнинг муқаддас миқдори 6 фоизга; шаҳар жойларда 3,7 фоизга қисқарди; туғилишлар ўртасидаги йиллар узунлиги ортди; ёши 35 дан юқори бўлган аёллар ўртасида ҳомилдорлик ҳолатлари камайди; миграция қисқарди.

Кейинги йилларда аҳолининг миграцион ҳаракатланиши сусайиши натижасида қишлоқ аҳолиси сони бирмунча ортди. Бу жараён айниқса, Фарғона vodiysi вилоятларида яққол кўзга ташланди. Ҳудудларда аҳолининг табиий ўсиш даражаси дифференцияланади:

– ўлим асосан кексалар ҳисобига ортди. 1999 йилда 130,6 миң киши ўлган бўлса, бу борадаги кўрсаткич 2004 йилда 9,9 миң кишига ортди;

— туғилиш коэффициенти асосан шаҳар аҳолиси ўртасида тез пасаймоқда, қишлоқ аҳолиси ўртасида эса секинлик билан бормоқда.

Республикада ўтган асрнинг 90-йилларида бошланган ўртача болалик жараёни деярли шаклланиб бўлди, кам фарзандлик жараёнини тўла шакллантириш учун эса 20 – 25 йил керак ва у 2020 – 2025 йилларда яқунланади.

Худлас, аҳолининг кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқилиши (туғилишнинг ўлимдан кўплиги) натижасида меҳнат ресурслари сони кўнаяди. Айрим ҳудудларда инсон ресурсларининг миқдорига аҳоли миграцияси ҳам сезиларли таъсир кўрсатади.

Демографик омининг ўзгариб бориши глобал муаммо бўлиб, у кўп жиҳатдан жамиятнинг ҳолати ва ривожланишини белгилайди.

2000 йилда сайёрамиз аҳолисининг сони 6 миллиард кишидан ошди. Кўпайиши суръати бирмунча қисқараётганлигига қарамай, унинг ўсиш жараёни давом этмоқда ва 2050 йилга бориб, 12 миллиард кишига етиши мўлжалланмоқда.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитларида аҳоли сони анча камайган. МДХнинг Белоруссия, Украина ва Қозоғистон каби мамлакатларидан фарқли ўлароқ, Ўзбекистонда аҳоли сони ошиб бормоқда. Бу ерда туғилиш, табиий кўпайишнинг нисбатан юқори коэффициентлари ва ўлимнинг паст коэффициенти сақланиб қолмоқда. Анъанавий кўп фарзандли оиладан ўртача фарзандли оиллага ўзига хос йўл билан демографик ўттич рўй бермоқда.

5.1-жадвалд Ўзбекистоннинг асосий демографик кўрсаткичлари а келтирилган. Ундан кўриниб турибдики, 1897 йилда Ўзбекистон ҳудудида атиги 3,9 млн. киши яшар эди, яъни ўтган 100 йилдан сал кўпроқ вақт мобайнида бу ерда аҳоли 6,3 баравар кўнайди. XX асрда Ўзбекистон аҳолисининг сони бир текис ошгани йўқ. Унинг дастлаб икки хисса кўпайиши салкам 60 йил давомида, кейинги икки хисса кўпайиши эса 20 йил ичида рўй берди. Республика аҳолиси 2001 йилнинг охирига келиб, 1980 йилдагига нисбатан 1,6 баравар кўпайиши кўтилган эди. Аҳолининг учинчи мартаба икки хисса кўпайиши эса юзага келган кўпайиш суръатини

сакланган тақдирда ХХI асрнинг иккинчи ўн йиллиги охирида рўй бериши кутилмоқда.

Аҳоли кўпайиши билан унинг зичлиги ҳам анча ошмоқда. 1940 йилда ҳар кв.км.га 14,6 киши тўғри келган бўлса, 2000 йилда 54,1 киши тўғри келди (зичлик 3,7 баравар ошган). Ҳозирги вақтда Ўзбекистоннинг 14 та ҳудудий бўлинимасидан 10 таси, шу жумладан, Тошкент шаҳри аҳоли зич бўлган ҳудудий бўлинималар жумласига киради.

Ваҳоланки, улар Ўзбекистон ҳудудининг атиги чорагини, аҳоли унча зич бўлмаган тўртга вилоят эса тўртдан уч қисмини эгаллаган. Аҳоли ниҳоятда зич бўлган минтақаларга бутун аҳолининг меҳнат ресурслари, иқтисодий фаол ва иш билан банд аҳоли, туғилган болалар ва аҳоли табиий кўпайишнинг бешдан тўрт қисми, яъни маҳсулотнинг 74 фоизи, инвестицияларининг 79 фоизи ва истеъмол харажатларининг 88 фоизи тўғри келмоқда.

Аҳолининг кўпайиши уни озик-овқат маҳсулотлари ва ичимлик суви, иш ўринлари билан таъминлашда қийинчиликлар, шунингдек, экологик оқибатлар ва касаллик кўпайишини келтириб чиқаради.

Ўзбекистоннинг аҳоли ниҳоятда зич бўлган минтақаларида ишлаб чиқарувчи кучлар энг юқори даражада ривожланган ва яшашни таъминлаш шарт-шароитлари қулай бўлган ҳудудий бўлинималар бор. Шу сабабли уларда аҳолининг кўпайиши ишсизлик даражасига майинроқ таъсир этди.

Ўзбекистоннинг асосий демографик кўрсаткичлари

Йил	Аҳоли сони, млн. киши	Аҳолининг ўрта йиллик кўпайиши, минг киши	Аҳоли кўпайи шининг ўртача суръати	Туғили ш коэффи центи, %	Ўли м коэф феци енти , %	Табиий кўпай иш коэфф ециен ти, %
1897	3,95	-	-	-	-	-
1960	8,52	72,6	1025	39,9	6,0	33,9
1980	15,76	362,0	3,15	33,8	7,4	26,4
1999	24,23	445,6	2,30	22,3	5,3	17,0
2000	24,91	332,2	1,4	-	-	-
2025	33,4	233,7	0,75	-	-	-

Манба: «Аҳолишунослик» маркази маълумотлари.

Аҳоли ниҳоятда зич бўлган минтакалар ҳисобига республика меҳнат ресурсларининг 81 фоизи тўғри белаётган бўлса, ишсизлар улар умумий сонининг атиги 5,5 фоиздан иборат. Умуман, Ўзбекистон бўйича расмий ишсизлик даражаси 0,5 фоизни ташкил этаётган бўлса, аҳоли ниҳоятда зич бўлган минтакаларда 0,8 фоиздан иборат.

Аҳоли зичлиги паст даражада бўлган минтакаларда камроқ ривожланган иқтисодий-иқтисодий шарт-шароитлар, тор йўналтирилган тармоқ ихтисослашуви ва экотизимга путур етишининг оқибатлари сезиларлироқ.

Республика аҳолиси сонининг ўсиши уни шакллантириш манбалари бўлган табиий ва механик тарзда кўпайиш билан боғлиқ. 1997 – 2004 йилларда республикада аҳолининг ёш таркиби прогрессивроқ бўлиб қолди. Меҳнатга лаёқатли ёшга етмаган болалар ва ўсмирлар улуши 2004 йил 1 январь ҳолатида бутун мамлакат аҳолисининг 41 фоизини, меҳнатга лаёқатли ёшдагилар улуши 52 фоизини, меҳнатга лаёқатли ёшдан каттароқлар улуши 7,5 фоизини ташкил этди.

Кўнаиб бориш кўрсаткичлари юқори бўлган қишлоқ аҳолиси сонининг доимий осиб бориши ва республика аҳолиси умумий миқдорига унинг узлиши юқорилиги Ўзбекистон демографик ривожланишининг ўзига хос хусусиятидир. Айни қишлоқ аҳолиси республика аҳолисининг учдан икки қисмини ташкил этиб, биринчи навбатда табиий кўнаиб, туғилиш ва чақалоқлар ўлими хажмларини белгилайди.

Аввало, қишлоқ жойларга хос бўлган туғилиш даражаси юқорилиги республика ҳукуматидан алоҳида эътиборни талаб қилади. Кўп болали оилаларга бериладиган нафақалар, мактабгача тарбия ва бошланғич таълимнинг хизмат инфратузилмаларини кенгайтириш, соғлиқни сақлаш хизматларини кенг йўлга қўйиш чора-тадбирлари туғилиш даражаси билан бевосита боғлиқ. Ҳукумат аҳолини ижтимоий муҳофазалаш устуворлигини ва ўтиш даврида жамиятнинг кескин табақаланишига йўл қўймастиклини таъминлаш баробарида жамиятга кўп болали оилаларни фақат нафақалар ҳисобидан боқиб муҳимлиги билан кўп йиллардан буён боғлиқ бўлиб келаётган боқимандалик қайфиятидан халос эта бориши ҳам керак. Акс ҳолда манзилсиз тус олган ва деярли бутун аҳолини қамраган, самарадорлиги пасайган ижтимоий муҳофазалаш тизимдаги шусиз ҳам қийин вазият янада мураккаблаштиради.

2004 йилнинг 1 январь ҳолатига республикада аҳоли сони 25.8 млн. кишини ташкил қилди ва йил давомида 273.4 минг кишига ёки 1.1 фоизга кўнаибди. Аҳолининг табиий ўсиши 372.4 минг кишини ташкил этди. Аҳоли ўсишининг қарийб тўртдан уч қисми қишлоқ ҳудудига тўғри келади. 2003 йилда миграция сальдоси минус 99.3 минг кишидан иборат бўлади (2002 йилда минус 83.3 минг киши эди).

2003 йилда туғилганлар сони 509.4 минг кишини ташкил қилди ва 2002 йилдагидан 23.1 минг киши ёки 4.3 фоизга камайди, республика бўйича туғилиш коэффициенти 19.8 промиллени ташкил этди (2002 йилда 21.0 промилле).

Туғилиш даражасининг пасайиши республиканинг кўпгина ҳудудларида қайд этилди. Энг катта пасайиш Сўрхондарё (24.4 промилледан 22.4 промиллега), Сирдарё (22.8 промилледан 20.9 промиллега) ва Қизилқум (23.4

промилледан 21,8 промиллега) вилоятларида қузатилди. Туғилишининг энг паст даражаси эса, Қашқадарё вилоятида (23,5 промиллега) сақланиб қолмоқда.

5.2. Меҳнат бозорининг ривожланиши ва уни тартибга солиш

Меҳнат бозори бозор инфратузилмасида ишчи кучини ёллаш ва ундан фойдаланиш бўйича ижтимоий-иқтисодий ва меҳнат муносабатлари мажмуи бўлиб, меҳнатга бўлган талаб ва таклифда ўз ифодасини топади.

Маълумки, меҳнат бозорида учта субъект фаолият кўрсатади: иш берувчи, ёлланма ишчи ва давлат. Аграр меҳнат узоқ вақт режалаштирилган иқтисодиёт шароитида амалга оширилиши натижасида қолоқ профессионал иқтисодиёт, паст меҳнат унвондорлиги ҳамда ишчи кучига бўлган талаб ва таклифнинг мувозанатсизлиги оқибатлари гирдобида бўлиши меҳнат мотивацияси пасайиб кетипига олиб келди. Бу эса, ишчи кучининг сунъий танқислигини юзага келтирадиган юқори меҳнат сифими натижаси билан боғлиқ. Шу муносабат билан режалаштирилган иқтисодиёт шароитида давлат монополист сифатида иш ҳақининг сунъий пасайтирилган даражасини қўллаб-қувватлашни маъқул кўрди, чунки бу у юрихтаётган сиёсатини асосий воситаларидан бири эди.

Меҳнат бозорини ўрганиш жараёнида қуйидагилар жуда муҳим ҳисобланади: «иқтисодий мувозанат» тушунчаси, меҳнат бозори сегментацияси, бандлик ҳажмининг белгиланиши.

Меҳнат бозоридаги иқтисодий мувозанатнинг моҳияти қуйидагилардан иборат: талаб, таклиф, ишчи кучи баҳоси ва рақобат. Ишчи кучига бўлган талабнинг ҳажми ҳамда меҳнат ресурсларига бўлган талабнинг ҳажми меҳнат ресурсларига бўлган талаб ва уларнинг баҳосига боғлиқ. Таклиф эса, асосан, демографик хусусиятларга асосан белгиланади.

Меҳнат бозорининг асосий кўрсаткичларидан бири рақобат қуйидагича белгиланиши мумкин: аграр талаб ва таклифнинг солиштирилган жараёнида таклиф талабдан

кўпроқ бўлса, демак, рақобат мавжуд бўлади. Уни таъминлаш учун эса, биринчи навбатда товар ишлаб чиқарувчиларда эркинлик бўлиши лозим.

Меҳнат бозоридаги иқтисодий мувозанат шундай ҳолатки, унда талаб, таклиф ва ишчи кучи баҳоси эгри чизиқлари бир нуктада бир-бирларини кесиб ўтади. Эгри чизиқлар бир-бирларини кесиб ўтадиган нукта эса, меҳнат бозоридаги иқтисодий мувозанат нуктаси ҳисобланади. Лекин, бозорнинг бундай ҳолатда бўлиши жуда камдан-кам учрайди. Бу бозор шароитларидаги иқтисодиётнинг иқтисодий мувозанатда эмаслигидан далолат беради. Меҳнат бозоридаги иқтисодий мувозанатда талаб, таклиф ва ишчи кучининг қайси ҳолатида ишсизлик, қайси ҳолатида ишчи кучи етисмаслиги кузатилади. Бунда меҳнат бозорини бошқаришга бўлган ишчи кучининг мувозанатланганини баҳолаш жуда катта роль ўйнайди.

Бозор иқтисодиёти нуктаи назаридан, иш ҳақи даражаси ишчи кучининг нархи мувозанатланган нархдан юқори ўрнатилганда таклифнинг талабга нисбатан кўнлиги пайдо бўлади, талаб ошган сари иш ҳақи ҳам ошади, талаб камайгани сари эса, иш ҳақи ҳам камаяди.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, республикадаги ишт даражаси меҳнат таъминотига эга бўлган хўжаликларда меҳнат натижалари эркинлигининг йўқлиги ишт даромад олинishiга сабаб бўлди. Бу эса узларга ишчи кучини такрор ишлаб чиқарини имкониятини бермайди. Айни шу сабабларга кўра, ушбу хўжаликларда ишчи кучи танқислиги сувбий йўл орқали пайдо бўлади. Ишчи кучи билан юқори даражада таъминланган хўжаликларга ҳос бўлган даромад олин тенденциялари айни ишчи кучи билан ишт даражада таъминланган хўжаликларга ҳос бўлган тенденциялар билан бир хил, фақат иккинчи ҳолатда ишчи кучи таъминоти баҳоси ва талаби кўпайishiга имконият бўлмайди. Шунинг учун ҳам, бундай хўжаликларда ишчи кучининг ортисқалиги ёки яширин ишсизлик мавжуд.

Меҳнат бозорига тегишли бўлган муҳим масалалардан бири бандик ҳажмини аниқлаведир. Бозор классик назариясига мувофик, бандик ҳажми яши талаб ва яши таклифларнинг кесиб ўтин нуктаси орқали аниқланади.

Айни шу нуқтада қўтилган тадбиркорлик фойдаси максимал даражада бўлади. Бандлик ҳажмининг ўсиши аҳолининг истеъмол қилишга мойиллигига ҳамда иш жойларининг кўнайиши учун керак бўлган инвестициялар ҳажмига боғлиқ. Ялпи даромад ўсиши билан истеъмол қилиш ҳам ўсади. шунингдек, жамиятнинг ялпи инвестициялар билан боғлиқ бўлган харажатлари ҳам ошади.

Меҳнатга бўлган талаб миқдорини аниқлаш учун чекланган меҳнат унумдорлиги эгри чизиғи билан реал иш ҳақи эгри чизиғи бир-бирини кесиб ўтиши меҳнатнинг максимал фойда олишни таъминловчи миқдорини кўрсатади.

Аграр ишлаб чиқариши соҳасидаги ишсизликларнинг мақомини аниқлаш ҳам муҳим масаларга киради. Маълумки, қишлоқ жойларда яшовчи ишчиларнинг деярли ҳар бири томорқа хўжалигига эга бўлиб, бундай хўжалик қишлоқ оиласи ялпи даромадининг 40 – 60 фоизини беради ҳамда ишчи кучининг қисман такрор ишлаб чиқарилиши ва икки томонлама бандликни таъминлайди. Шахсий томорқа хўжалигига эгаллик қилувчи ва ижтимоий қишлоқ хўжалигидаги ишдан маҳрум бўлиб қолган ишчини ишсиз деб таърифлаш ва уни ишсизлик бўйича нафақа олиш учун меҳнат бияжасида рўйхатга олиш тўғрими?

Агар тўғри бўлса, шахсий томорқа хўжалигида банд бўлган ишчига хусусий тадбиркор мақоми берилиши эътиборга олинини керак.

Таркибий сегментация ташқи бозорни регионал ва маҳаллий бозорларга тақсимлашдан иборат. Омили сегментация эса, асосан ички бозорга тааллуқлидир. Бизнинг фирмимизча, ички бозордаги сегментация ҳам биринчи навбатда қуйидагилар бўйича амалга оширилиши лозим: малака бўйича; мулкчилик бўйича; маълумот бўйича; иш ҳақи бўйича; ёш жиҳатидан ва бошқалар.

Бундан ташқари, ички бозор бирламчи ва иккиламчи бозорларга тақсимланади. Бирламчи меҳнат бозори барқарор бандлик ва иш ҳақининг юқори даражаси билан белгиланади. У асосан, маълумоти ва малакаси юқори даражада бўлган ишчилардан иборат. Иккиламчи меҳнат бозори эса, бандлик даражасининг беқарорлиги, ишчи кучи баҳоси ва малакасининг паст даражаси билан белгиланади.

Ўтти даври иқтисодий олдда турган долзарб муаммолардан бири меҳнат бозорини шакллантириши ва самарали ривожлантиришидир. Бунинг учун, аввало, ижтимоий ва иқтисодий тизимлар ривожланишининг объектив қонунларидан оқли равишда фойдаланиш зарур.

Маълумки, тараққиёт соҳиб бўлиб хизмат қилувчи инсон – жамиятнинг асосий ишлаб чиқариш кучидир. У бир вақтнинг ўзида моддий бойликлар ва хизматларнинг ишлаб чиқарувчиси ва истеъмол қилувчиси бўлганлиги сабабли, айнан унинг туфайлигина «ишлаб чиқариш - истеъмол» тизимида мувозанатга эришилади.

Фақат киши эҳтиёжини жуда муҳим деб билган ва у самарали такрор ишлаб чиқарилишини таъминлаган жамиятгина энг юқори тараққиётга эришади. Жамиятнинг бошқа барча воситалари: мулкчилик шакллари, ишлаб чиқариш ва илмий салоҳият, молция, нархлар ва ҳоказалар ушбу асосий мақсадга бўйсиниши керак. Бу дегани, бугунги бозорга қараб иқтисодий тизим ҳаракатини тўғри мўлжалга олмақ ўтти даврини тезлатмоқ ёхуд секинлаштирмақдир.

Меҳнат эркинлиги ва ихтиёрлиги меҳнат бозори шаклланишининг асосий шартидир.

Шу билан бир қаторда меҳнат бозорининг шаклланишига бевосита таъсир кўрсатаётган бир қатор иқтисодий, ижтимоий, демографик, табиий-иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитлар ва омиллар мавжудки, уларни қўйда батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Меҳнат бозори шаклланишининг асосий иқтисодий шarti бўлиб ёлланма ходимларни ўз ишчи кучларига нисбатан шахсий мулкчиликлари ва иш берувчиларнинг иш жойларига жамоа ёки ҳуусий мулкчилиги хизмат қилади.

Бу ўрнида шунинг назарда тутиш керакки, мазкур субъектлар ўзаро алмашув муносабатига киришининга уларнинг шахсий манфаатлари мажбур қилади, бунинг орасида эса шахсий истеъмолчилик ётади.

Улар ҳам ўз навбатида қайта такрор ишлаб чиқаришда аҳоли ижтимоий-иқтисодий турмушининг фақат керакли ижтимоий эҳтиёжини ифодалайди.

Меҳнат бозорининг вужудга келиши ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатга эришиш учун ўзаро

рақобат қилинига тайёр эркин ва тенг ҳуқуқли шериклар иқтисодий муносабатларда бўлишларини тақазо этади.

Бозорда ёлланма ходим ва иш берувчи шахсий эркинлик ва иқтисодий зарурият нуқтаи назаридан боғлашган ҳамда бир-бирларига қарам бўлсалар ҳам бир-бирларига қараниб турадилар.

Ишчи кучи талаб ва таклифи ўртасида бозор мувозанатига эришни меҳнат бозорининг шаклланишида ҳал қилувчи иқтисодий шартлардан бири ҳисобланади. Аммо бундай мувозанат мавжуд эмас. Бунинг асосий сабаби – таклиф қилинган меҳнатга лаёқатли аҳоли сонининг талаб миқдорига нисбатан тез ўсишидир. Иқтисодиётнинг барча секторларидаги таркибий ўзгаришлар ҳозирги шароитда меҳнат бозорида ишчи кучига талаб ва таклифнинг янги ҳаракатини белгиловчи энг муҳим иқтисодий шартлардан ҳисобланади. Булар саноат ва хизмат кўрсатини тармоқларида янги иш жойлари яратилиши ва ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишида сифат ўзгаришларини асослаб беради. Бундай шароитларда бир томондан, меҳнат бозорининг янги инфратузилмаси кўн сонли меҳнат талаб қиладиган тармоқлар ва ишлаб чиқариш бўғинларини қамраб олса, бошқа томондан иқтисодиётнинг анъанавий секторларида бозор муносабатларини вужудга келтиради ва ривожлантиради.

Ишчи кучи нархининг ўзгариши меҳнат бозори шаклланишининг муҳим иқтисодий шarti ҳисобланади. Бозор иқтисодиётига ўттиш амалга ошириладиган мамлакатларда иш ҳақи ҳақиқий даражасининг пасайиши тенденцияси кузатилади. Назарий жиҳатдан бундай вазиятда иш ҳақини қийматидан янароқ белгилаш учун қулай имкониятлар яратилади. Аммо бундай имкониятлардан фойдаланишни давлат қонунчилик йўли билан «тўсиб қўйиш»га ҳаракат қилади. Шу мақсадда минимал иш ҳақи ва кун кечирини учун зарур миқдор даражаси расмий равишда белгиланади. Бундай ҳолда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти нормал фаолият кўрсатган минимал иш ҳақи кун кечирини учун зарур миқдор даражасидан кам бўлмаслиги керак. Меҳнат бозори конъюнктураси шаклланишининг ижтимоий шарт-шароитлари орасида ёлланма ходимлар ва иш берувчиларининг сифат кўрсаткичларини ошириш етакчи ўрин эгаллайди.

Агросаноат комплекси ва хизмат кўрсатиш тармоқлари кўламларининг кенгайиши, уларнинг иштенсирив ривожланиши, ўз вақтида моддий-техник ва модиявий ресурслар билан таъминланиши, меҳнатқаншлар қайта тайёргарликдан ўтишиши ва янги замонавий касбларни (универсал ишчи ва хизматчи, тадбиркор, менежмент, маркетинг ва ҳавозо) эгаллашларини талаб қилади.

Демографик шарт-шароитлар ишчи кучи тақлифининг шаклланишига турлича таъсир кўрсатади. Масалан, юқори даражадаги туғилиш меҳнат бозорига аҳоли оқими келишини асослайди (5.2-жадвал).

Иш берувчи ва ёлланма ходим ўртасида тузилган меҳнат шартномаси (контракт) меҳнат бозорига ишчи кучини сотиши, сотиб олишнинг ҳал қилувчи ҳуқуқий шартни ҳисобланади. Ғарб мутахассисларининг меҳнат ҳуқуқи бўйича илмий ишларида меҳнат шартномаси «ходимни иш ҳақи эвазига меҳнат қилиш мажбуриятини олиш ва ҳуқуқий бўйсуниши мажбурдлиги ҳақидаги келишув» сифатида ифодаланади. Шартнома хусусий-ҳуқуқий харидорларнинг турлича кўришиши бўлиб, унга нисабати фуқаролик ҳуқуқига ҳос меъёрлар, қондалар, концептуал конструкцияларни қўллаш имкониятлари ва заруриятини асослайди.

5.2-жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, 2003 йилда иш билан банд меҳнат ресурслари сони 2002 йилдагига нисабатан 660 минг кишига кўнайди ва ҳисоб-китобларга қараганда, 9589 минг кишини ёки мамлакат аҳолисининг 27.3 фоизини ташкил қилади. Ишга жойлаштирилганларнинг умумий сонидан 58.3 фоизи ёшлардан (16 – 30 яшар шахслар) иборат.

Меҳнат органларида рўйхатга олинган иш қидираётган фуқароларнинг энг кўпи Хоразм вилоятида (3,4 минг киши) ёки республика бўйича мурожаат этганлар умумий сонининг 12.4 фоизини ташкил қилади. Улар Қорақалпоғистон Республикасида (3,3 минг киши ёки 11,1 фоизи) ва Самарқанд вилоятида (4,8 минг киши ёки 16,1 фоизи) қайд этилди. Меҳнат органларида рўйхатга олинган иш билан банд бўлмаган фуқароларнинг 32.2 минг нафари (ишга жойлаштиришни сўраб мурожаат этилганларнинг 87.2 фоизи) ишсизлик мақомига эга бўлган. Меҳнат ва аҳолини иқтимоий муҳофаза

**Иқтисодий тармоқлари бўйича банд аҳолининг
тақсироти (тегинли давр бўйича ўртача, минг киши)**

	2004 й.	Умумий банд бўлганларга нисбатан %да	2005 й. (*)	Умумий банд бўлганларга	2005 й. 2004 й.га
Банд бўлган сон. жами	9910,6	100,0	10196,3	100,0	102,9
Моддий ишлаб ундан:	6710,6	67,7	6839,8	67,1	101,9
саноатда	1283,9	13,0	1347,5	13,2	105,0
қинилоқ ва ўрмон хўжаликлариди	3042,5	30,7	2969,5	29,1	97,6
транспорт ва алоқа тизимларида	317,8	3,2	334,4	3,3	105,2
қурилишида	808,1	8,2	848,5	8,3	105,0
савдо, умумий овқатланиш, МТТ, тайёрлов соҳаларида	857,6	8,7	903,9	8,9	105,4
бошқа соҳаларида	400,7	4,0	436,0	4,3	108,8
Номудий ишлаб ундан:	3200,0	32,3	3356,5	32,9	104,9
транспорт ва алоқа тизимларида	143,2	1,4	153,7	1,5	107,3
уй-йиш ва коммунал хўжалигида ҳамда аҳолига маиший хизмат кўрсатиш	301,1	3,0	316,4	3,1	105,1
созилиши сақлани, жижмония тарбия ва нигимоний таълимот тизимларида	689,0	7,0	735,5	7,2	106,7
тақлим, маданият, санъат, фар ва илмий таълимот	1321,0	13,3	1385,1	13,6	104,9
молия ва кредит	52,8	0,5	54,2	0,5	102,7
маъмурий бошқарув органларида	190,9	1,9	205,7	2,0	107,8
бошқа соҳаларида	502,0	5,1	505,9	5,0	100,8
Давлат секторида, %	23,1	X	22,9	X	X
Нодавлат секторида,	76,9	X	77,1	X	X

Мабс: Ўзбекистон Республикаси, Давлат статистика қўмитаси.

қилини вазирлигининг дастлабки маълумотларига кўра, 2003 йилда «Бандлик» дастурини амалга ошириш доirasида республика бўйича 429,6 мингта (2002 йилдагига nisбатан 98,5 foиз) иш жойлари ташкил қилинган.

Янги иш жойлари умумий сонининг 43,9 foизи корхона ва ташкилотларда, жумладан, 31,2 foизи кичик ва ўрта бизнес корхоналарида, 16,6 foизи фермер хўжаликларида, 9,9 foизи деҳқон хўжаликларида, 29,6 foизи яқка тадбиркорликда ташкил қилинди. Республика бўйича ташкил қилинган янги иш жойларининг 69,9 foизи (300,3 мингта иш жойи) қишлоқларга тўғри келади.

Аҳолининг оқилона бандлиги ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасидаги бозор муносабатларига эришишни билдиради. Бундай ҳолда ишсизликнинг йўл қўйилиши мумкин (табiiий) даражаси вужудга келади. Бундай мувозанат иш берувчилар ва «меҳнатга қобилиятли» кишиларнинг иқтисодий манфаатлари энг муқобил даражада амалга оширилишини таъминлайди. Бунда ишчи кучига касб-малакал тайёргарлиги бўйича мос нархлар белгиланади. Худди шулар туфайли аҳолининг оқилона бандлиги, ижтимоий тақрор ишлаб чиқариш ва ишчи кучи қиймати асосида «меҳнат қилиш қобилияти»ни бозорда сотиш учун таклиф қилинганларнинг турмуш даражаси шаклланиши кам таъминланади.

Республикада аҳоли бандлиги шаклланишига ҳали тўла эришилгани йўқ. Бунга қуйидагилар асосий тўсиқ бўлмоқда: давлат мулкни хусусийлаштириш самарадорлигининг past даражаси; иқтисодиётда туб таркибий ислохотлар ва ишловчилар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида бўлишининг секинлиги; меҳнат ҳақи унинг яқиний натижаларидан узилиб қолиши; иш жойларининг past сифатли моддий-техник жиҳозлар билан таъминланиши; меҳнатга қобилиятли ўсимлар, кўп болали аёллар, нафақахўрлар ва ногиронлар фаолиятининг етарлича рағбатлантирилмасанлиги; ишчи кучи таклифи унга бўлган талабга nisбатан кўпроқ ўсаётганлиги; бўш иш жойлари ҳақида ишончли ахборотлар камлиги ва меҳнат бозорини самарали тартибга солиш механизми такомиллашмаганлиги. Улар орасида давлат мулкни хусусийлаштириш ва халқ хўжалиги тармоқларини таркибий ислох қилиш етакчи ўринни эгаллайди.

Вазант (бўш) лавозимлар ва иш жойлари мавжудлиги ҳақида ишончли ахборотларнинг камлиги банд бўлмаган аҳолини ишга жойлаштиришни қийинлаштиради. Статистика идоралари фақат саноат корхоналари ва хизмат кўрсатиш объектиларидаги иш жойларининг миқдори ва тuzилиши бўйича ахборотлар тўплаш ва уларни таҳлил қилиш билан шуғулланади. Амалда синалган методика йўқлиги туфайли қишлоқ хўжалиги иш жойларининг сони ҳақидаги ахборотларни йнғин амалга оширилмайди.

Булар ва меҳнат бозорида муносабатларни тартибга солишнинг самарали механизми мавжуд эмаслиги аҳолининг оқилона бандлиги шаклланишига салбий таъсир кўрсатади. Мавжуд механизм эса оқилона бандлик шаклланишининг асосий шарт-шароитларини тўлиқ ҳисобга олмайди. Тақомилантирилган янги механизм эса қуйидаги асосий шарт-шароитларнинг таъсирини тартибга солиши лозим: ишчи кучига талабнинг ошиши ва унга тақлифнинг камайиши. Ёлланма ишчи кучига меҳнат ҳақи (пархи)нинг энг паст миқдорини аҳоли жон бошига тўғри келадиган минимал истеъмол бюджетидан кам бўлмаган ҳолда белгилаш; меҳнатга қобилиятли ўсмирлар, нафақахўрлар, қўн болали аёллар ва ногиронлар бандлигини оширишни рағбатлантириш; ишсизларнинг малакаси, рақобат қобилияти ва рентабеллигини ошириш; бандлик хизмати инфратузилмасининг самарали ривожланишини таъминлаш ва бошқалар.

Аҳолининг оқилона бандлигининг шаклланишига салбий таъсир кўрсатаётган ҳолатлардан бири аёлларни ишдан бўйнатини учун биринчи номзодлардир. Ҳисоб-китобларимизга қараганда, 2000 – 2004 йиллар давомида иш жойларини йўқотганларнинг 60 фоизини аёллар ташкил қилади. Шундай вазият вужудга келмоқдаки, унда аёл биринчи ишдан бўйнатилувчилар сафида. Аммо бўш жойга эга биринчи номзод эмас.

Бозор муносабатларига ўтишда аёл ишсизлигининг ўсиши қўшгина сабаблар билан изоҳланади. Улардан энг муҳимлари – аёл меҳнатини қўллаш учун иш жойлари етишмаслиги; қишлоқ хўжалиги ишларида қўл меҳнати салмоғи юқорилиги; ёлланувчилар малакаси даражаси ва сафарбарлиги пастлиги. Булар қишлоқ хўжалигига оид

бўлмаган меҳнат билан бандликни мураккаблаштиради. Шунинг учун меҳнат бозорига аёл ишчи кучига талаб эркак ишчи кучига талабга қараганда анча кам.

Республикамизда аёллар бандлигини оширишга йўналтирилган комплекс тадбирларни ўтказиш лозим. У ўз ичига кўп болали ва ёш қизлар учун янги иш жойларини яратиш, аёлларни болага қараш давридан кейин касбий мослаштириш ва ишлаб чиқаришга қайтариш, боласи бор аёллар малакасини ошириш учун махсус курслар ташкил қилиш, аёл меҳнати шароитини яхшилаш учун сармоялар жалб қилишни рағбатлантириш каби тадбирларни қамраб олиши керак. Оқилона бандликни шакллантиришнинг барча демографик, ижтимоий, иқтисодий ва бошқа жиҳатлари қўйидаги мезонларда ўз аксини тонади: ишчи кучига талаб ва таълиф ўртасида бозор мувозанатига эришиш; қишлоқ хўжалиги бўлмаган иш жойларини кўпайтириш; иқтисодий фаол аҳолининг меҳнатда иштирокини ошириш; меҳнат унвдорлигининг ўсишини таъминлаш; қишлоқ аҳолисининг меҳнат даромадларини кўпайтириш; ишсизликни камайтириш ва бошқалар.

Мазкур мезонлар қўйидаги кўрсаткичлар ёрдамида аниқланади: мавжуд ва янги яратилган иш жойларининг сони; бажарилган иш вақтининг миқдори; аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган ЯИМнинг ҳажми; маҳаллий ва жалб этилган меҳнат ресурсларининг сони; аҳолининг миграцион оқими; меҳнатнинг фонд ва энергия билан қуролланиши; ижтимоий инфратузилма хизматларининг ҳажми; меҳнатга лаёқатлиларнинг ҳар бири учун аҳоли ер юклагаси; ўртача йиллик иш ҳақи; аҳолининг уй-жой билан таъминланиши; меҳнат ресурсларининг малака ва маълумот даражаси; саноат корхоналаридаги асосий ишлаб чиқаришда банд бўлмаган шахслар ва ишсизлик сони ҳамда уларнинг нафақаси миқдори; меҳнатнинг умумий натижаларидан ва ижтимоий инфратузилма хизматларидан қаоатланиш даражаси; мулкчиликнинг турли шакллари, меҳнатни ташкил қилишнинг самарадорлиги ва х.к.лар

Юқорида қайд этилган мезонлар ва уларнинг кўрсаткичларидан меҳнатга лаёқатли аҳолининг вилоятлар бўйича иқтисодиётда оқилона бандлигини шакллантиришни

тартибга солиш механизмларини белгилаш мумкин. 5.3-жадвалда 2003 йилда минтақалар бўйича аҳолининг иқтисодий фаоллиги келтирилган.

Ўзбекистон ҳудудларида демографик ривожланиш суръатининг пасайиши кузатилмақда. Бунга асосан туғилиш даражасининг пасайиши сабаб бўлмоқда. Бироқ бу пасайиш меҳнатга яроқли аҳоли сонининг умумий аҳоли сонига салмоғи ўсини суръатини ҳисобга олганда, ижобий ривожланиш сифатида баҳолашни мумкин.

5.3-жадвал.

2004 йилда минтақалар бўйича аҳолининг иқтисодий фаоллиги

Республика ва вилоятлар	Иқтисодий фаол аҳоли, минг нафар	Шу жумладан		
		иқтисод иётида бандлар	ишсизлар	ишсизлик фоидаларда
Ўзбекистон Республикаси	9621.2	9589	32.2	0.3
Қорақалпоғистон Республикаси	515.3	509.4	5.9	1.1
Андижон	893.7	892.3	1.4	0.2
Бухоро	627.5	627	0.5	0.1
Ўиззах	312.9	312.4	0.5	0.2
Кашкадарё	772.1	770.5	1.6	0.2
Навоий	356.5	354.5	2	0.6
Наманган	655.4	652.6	2.8	0.4
Самарқанд	985	981.6	3.4	0.3
Сурхондарё	612.9	611.1	1.8	0.3
Сирдарё	265.9	264.9	1	0.4
Тошкент	953.5	952.8	0.7	0.1
Фарғона	1096.7	1095.3	1.4	0.1
Хоразм	497	490.4	6.6	1.3
Тошкент шаҳри	1076.8	1074.2	2.6	0.2

Маъба: Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари. – Т.: 2004.

Қорақалпоғистон Республикасида меҳнатга яроқли аҳоли орасида ишсизлар сонининг ўсиши жадал суръатлар билан давом этиб, 2004 йилда 1,1 фоизни ташкил этди. Умумий аҳоли сони ўсишига қараганда икки барабар тезроқ кечган бу ўсиш республикада ишсизлик муаммоси борлигини кўрсатади. Охириги олти йил мобайнида республикада меҳнатга яроқли аҳоли сонининг умумий аҳоли сонидagi салмоғи 1,6 фоизга ошди ва 2004 йилнинг декабрь ойига келиб, 51 фоизни ташкил этди. Меҳнатга яроқли ёндағилар орасида иш билан банд бўлганлар салмоғи 2004 йилда 75,7 фоизни ташкил этган бўлса, 2004 йилга келиб, 71 фоизгача камайди. Бироқ, 2000 йилдан 2004 йилгача бўлган давр ичида иш билан банд бўлганларнинг ўртача сони 6,3 фоизга ошди. Бунга асосан турли хизмат кўрсатувчи соҳаларнинг — умумий давлат бошқаруви, банклар ва суғурта солиғини сақлаш, коммунал хизматлар, савдо ва умумий овқатланиш соҳалари ривожланиб бориши сабаб бўлди. Шунингдек, қурилиш соҳасида банд бўлганлар сонининг 28 фоизга ошиши қайд этилди, республика қишлоқ хўжалигида иш билан банд бўлганлар сони умумий иш билан банд бўлганлар сонидан энг катта салмоқни сақлаб қолиб, 2004 йилда 35 фоизни ташкил этди. 2000 — 2004 йиллар давомида қишлоқ хўжалигида иш билан банд бўлганлар сони 9,1 фоизга камайди. Бошқа тармоқларда сезиларли ўзгаришлар кузатилмади. Қорақалпоғистон Республикасида рўйхатга олинган 1000 киши ҳисобига иш билан таъминланганлар сони 2002 йилда 628 ва 2003 йилда 671 кишини ташкил қилган бўлса, шу даврда рўйхатга олинган ишсизлар сони 1000 киши ҳисобига тегишлича 257 ва 283 кишига тўғри келди. 2004 йил бошида рўйхатга олинган 1000 ишсиз ҳисобига бўш иш жойлари атиги 117 тани ташкил қилди. Республика ва қўнчилик вилоятлар орасида бу борада катта фарқ кузатилди.

2004 йил давомида иш билан банд бўлганлар сонининг энг катта йиллик ўсиши давлат бошқаруви, солиқни сақлаш, ижтимоий таъминот ва қурилиш соҳаларида қайд этилди. Бу даврда ишчилар сонининг энг сезиларли қисқариши қишлоқ хўжалигида кузатилди ва ҳоказо.

5.3. «Ижтимоий сиёсат» тушунчаси, ижтимоий сиёсатнинг хусусияти, аҳамияти ва ривожланиш заруряти

Ижтимоий сиёсат деганда, муайян давлат ҳокимиятининг ижтимоий соҳа бўйича ўз олдига қўйган вазифа ва мақсадларини амалга ошириш билан боғлиқ сиёсати тушунилади. Бу сиёсат бевосита аҳолининг турмуш даражасини ошириш билан боғлиқ сиёсат бўлиб, унга:

- даромад сиёсати;
- ижтимоий таъминот ва меҳнат бозорларини шакллантириш;
- аҳолига ижтимоий хизматлар кўрсатиш сифатини яхшилаш кабилар киради.

Ижтимоий сиёсатнинг объекти - ижтимоий соҳадир.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган дастлабки кунданок ижтимоий масалаларни қамраб олувчи бозор иқтисодиётига ўтиш йўлини танлади. Бунинг учун аввало кам таъминланган табақага ёрдам бериш сиёсатини ишлаб чиқиш лозим эди. Шундай қилинди ҳам.

Хар бир давлатда кам таъминланганликни белгилашнинг ўзига хос усуллари мавжуд. Масалан, АҚШ, Англия, Германия, Португалия каби давлатларда янаш минимумининг 40% дан 60% гача бўлган. Польша ва Венгрияда эса минимал пенсия миқдори, Болгарияда эса минимал иш ҳақи миқдори кам таъминланганликни аниқлашда қўлланиладиган воситалардир.

Бироқ кўичилик мамлакатларда, шў жумладан, Ўзбекистонда ҳам бошқа усул-норматив-статистик усул қабул қилинган. Бу усулнинг моҳияти шундаки, камбағаллик даражаси ўз таркибига энг зарур бўлган озиқ-овқатлар, истеъмол буюмлари ва хизматлар тўпламидан иборат бўлган энг кам истеъмол саватининг қиймати асосида аниқланади. Энг кам истеъмол саватини ҳисоблаш тартиби қуйидагича: дастлаб озиқ-овқат тўпламининг қиймати, сўнгра оила бюджети маълумотлари асосида кам таъминланган оилаларнинг умумий харажатларида озиқ-овқат маҳсулотлар ва хизматларнинг улўши аниқланади ҳамда бу ҳисса энг арзон нархларда энг кам

истеъмом савати қолган қисмининг қиймати ҳисоб-китобига киритилади.

Истеъмом саватининг қиймат ифодаси энг кам истеъмом бюджети деб аталади. Энг кам истеъмом бюджетига ёки бўйича унинг маълум бир қисмига (масалан, 50% га) мос келувчи даромад камбағаллик чегараси ҳисобланади. Давлат камбағаллик чегарасидан past даражада яшовчи аҳолига маълум миқдорда пулли моддий ёрдам кўрсатади. Аслида ҳам ижтимоий ҳимоянинг барча асосий чоралари аҳолининг айнан шу тоифасига қаратилган.

Бироқ энг кам истеъмом бюджетини қўллаш соҳаси бир мунча кенгроқ. Масалан, унинг асосида иш ҳақи, нафақалар, стипендияларнинг энг кам миқдори ҳам белгиланади.

Ўзбекистон Республикасида ва унинг минтақасида ҳимоя тизими қуйидаги масалаларни ечиш билан боғлиқ: а) саноатда ривожлантиришни барқарорлаштириш ва ривожлантириш; б) турли манбалардан пул маблағларини (кичик бизнесни ривожлантириш учун) жалб этиш (саноат секторига); в) даромадлар ва ҳаёт савиясидаги фарқларни камайтириш; д) камбағалликка қарини кураш ва бозор инфратузилмасини шакллантириш, банк, молия ва суғурта тизимларини қайта шакллантириш.

Бу борада билимдон ва замонавий фикрлайдиган мутахассисларни тарбиялаш бўйича ҳали жуда кўп ишлар қилиниши керак. Республикада ҳуқуқий база барпо қилинган, лекин унга амал қилиш жуда суст бормоқда. Тадбиркорликни ривожлантириш учун ҳам ташкилий, иқтисодий шарт-шароитлар яратилган. Бироқ, бу борада ҳам тўсиқлар жуда кўп. Ўрта ва кичик бизнес ҳам янада жиддийроқ қўллаб-қувватлашга муҳтождир.

Ўзбекистонда олиб борилаётган ўзгаришларнинг пировард мақсади "Ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сийosatга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир".

Бозор иқтисодиётига ўтиш биринчи навбатда ҳаётимизда, иқтисодиётимизда барқарорликка эриши билан чамбарчас боғланган. Шунинг учун ҳам иқтисодиётни, молиявий аҳволни барқарорлаштириш иқтисодий

ислохотларимизни амалга оширишнинг муҳим шартидир. Иқтисодиёт барқарор ишлагандагина бозор муносабатларига муваффақиятли ўтиш мумкин. Ҳозирги вазият тангликни баргараф этиш ва нулнинг қадрсизланишینی жилтовлашни тақозо этмоқда. Аҳоли турмуш даражасининг кескин ёмонлашувиға йўл қўймастик керак. Бунинг учун тезкорлик билан кескин чоралар қўрилиши лозим. Иқтисодиётни барқарорлаштириш — бозорни шакллантириш йўлидаги қонуний ва муқаррар босқичдир.

Бозор ислохотларининг ҳамма босқичларида олдиндан ўтказиладиган кучли ижтимоий сиёсат Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлининг етабчи принципларидан биридир.

Бозор иқтисодиётини барпо этиш шунчаки бир мақсад эмас. Барча иқтисодий, демократик, сиёсий ислохотларнинг пировард мақсадларининг ўзи. энг аввало, инсон учун муносиб турмуш ва фаолият шароитларини яратишдир.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессияси Президентимиз И.А.Каримов ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришға устувор вазифа сифатида қараш кераклигини эътироф этди. йўмладав, кучли ижтимоий сиёсат олиб боришни, бунинг учун эса таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларини янада ривожлантириш, нафақа билан таъминлаш тизимини тақомиллаштириш, аҳолини экологик ва бошқа хавф-хатарлардан муҳофаза этиш, қисқача қилиб айтганда, одамларимизнинг социал соҳа бўйича талаб ва эътирозларини қондириш масалаларига давлатнинг доимий эътиборини ҳар томонлама кучайтириш лозимлигини таъкидлади.

5.4. Ижтимоий сиёсат асослари.

Кучли ижтимоий сиёсат республикамиз иқтисодиётини ислох қилишнинг энг муҳим тамойилларидан биридир. У шахснинг ижтимоий-иқтисодий манфаатлари рўёбға чиқишни таъминлашға, оилаларнинг, ҳар бир инсоннинг фаровонлигини оширишға доир чора-тадбирлар мажмуасининг амалга оширилишиға эришишға йўналтирилган.

Мамлакатимизда ислохотларнинг дастлабки босқичларида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш чоғида аҳолига ижтимоий кафолатлар яратиб кўйилди. Фуқароларнинг мулкдан улуш олишида тенглик тамойилига, шунингдек, хусусийлаштирилаётган корхона меҳнат жамоаси аъзоларининг ижтимоий ҳимоя қилинишига катъий риоя этилди.

Имтиёзларнинг бутун бир тизими ишлаб чиқилди. Корхоналар хусусийлаштирилгандан кейин уларга ёрдам бериш мақсадида солиқ соҳасида ҳам имтиёзларнинг айрим турлари белгиланди. Бoshqacha қилиб айтганда, ижтимоий кафолатлар тизими хусусийлаштириш жараёнини амалга ошириш учун ҳам, шунингдек, хусусийлаштирилгандан кейин корхона фаолиятини муваффақиятли бошлаши учун ҳам имкон борича кўпроқ қўлай шароит яратиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Исом Каримов мустақилликнинг биринчи куниданоқ иқтисодиёт ва жамиятни ислох қилишнинг бешта асосий тамойилини белгилаб берди. Уларнинг тўб моҳияти босқичма-босқич амалга оширилаётган бозор муносабатларининг кучли ижтимоий йўналтирилгандир. Айнан шу биле Ўзбекистон ўша даврда бoshqa мамлакатларда кенг қўлланилган «фалаж қилиб даволаш» моделини инкор этиб, ўтиш даврида аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаган ҳолда, ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш, ижтимоий соҳанинг барча таркибий қисмларини жадал такомиллаштириш стратегиясини ишлаб чиқди. 2000 йилда Бирлишган Миллатлар Ташкилотининг Минг йиллик декларацияси қабул қилинди. Уни имзолаган 189 давлат раҳбарлари ўз мамлакатлари ҳалқлари фаровонлигини оширишга қаратилган 18 та асосий вазифани ҳал этиш учун барча имкониятларни ишга солиди. «БМТнинг Минг йиллик декларацияси» болалар ва оналар ўлимини камайтириш, эркаklar ва аёллар тенглигини таъминлаш, мактаб таълими билан аҳолини тўлиқ камраб олиш, тоза ичимлик сувдан фойдаланиш даражасини кўтарини, экологик соғломлаштириш ва атроф-муҳит барқарорлигини таъминлаш каби муайян вазифалар бажарилишини назарда тутди.

Бу ўринда шундай саволлар туғулиши табиий: аҳолининг фаровонлик даражасини қандай қилиб аниқ белгилаш мумкин? Фаровонлик даражасини қиёсий кўрсаткичларда ифодаласа бўладими? Бу ҳар бир мамлакатнинг ютуқларини тўғри ва ҳолис баҳолаш, унинг халқаро доирадаги даражасини белгилаш истагида бўлган социологик-иқтисодчилар олдидаги энг долзарб масалалардан биридир.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилишни янада кучайтириш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган чора-тадбирлар комплексини амалга ошириш, жамиятда эзгулик, меҳр-мурувват ва ҳамжиҳатлик, тинчлик ва осойишталик муҳитини мустаҳкамлаш мақсадида, шунингдек Ўзбекистон Республикасида 2007 йил — “Ижтимоий ҳимоя йили” деб эълон қилгани муносабати билан: Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармойишида “Ижтимоий ҳимоя йили” давлат Дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида² қўйидаги масалалар билан боғлиқ вазифаларни ҳал этишга алоҳида эътибор қаратилсин:

- ижтимоий ҳимоя тизимининг самарадорлигини ошириш, аҳолининг ижтимоий ночор қатламларига ёрдам кўрсатишда табақалашган ҳолда ёндошувни кучайтириш мақсадида ҳуқуқий норма ва қоидаларни белгилаб берувчи янги қонун ҳужжатлари рўйхатини ишлаб чиқиш;

- амалдаги қонун ҳужжатлари ҳамда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга қўйидагиларни назарда тутган қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш бўйича таклифлар тайёрлаш:

а) аҳоли ночор қатламларининг турли тоифаларига, биринчи гада ёлғиз кекса фуқаролар, ногиронлар, боқувчисини йўқотган балоғатга етмаган болаларга

“Ижтимоий ҳимоя йили” давлат Дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ф а р м о й и ш и Халқ сўзи 2006 йил 13 декабр

кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам нормалари ва ставкаларини мақбуллаштириш;

б) кексалар ва ногиронлар уйларини, болалар уйларини ҳамда касалликларга чалинган болалар учун интернатлари, уруш ва меҳнат фахрийлари учун даволаш муассасаларини таъминлашга сарфланадиган норматив моддий харажатлар миқдорини мақбуллаштириш;

в) 2 ёшгача болалари бўлган оналарга, кўп болали ва кам таъминланган oilаларга маҳалла кўмиталари томонидан кўрсатиладиган моддий ёрдам ва ижтимоий нафақалар миқдорларини қайта кўриб чиқиш;

- “Меҳрибонлик” уйлари ва махсус мактаб-интернатларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, боқувчисиз қолган болаларга эътиборини янада кучайтириш, “Сен ёлғиз эмассан” инсонпарварлик ширини ҳаётга амалий жорий этилишини таъминлаш;

- аҳолининг ночор қатламларини ижтимоий химоя қилиш тизимини кучайтириш, ночор oilалар, ногиронлар ва ёлғиз кексаларга аниқ ва самарали ижтимоий ёрдам кўрсатишни ошириш, уларнинг эҳтиёжларини янада тўлиқ қондирилишини таъминлаш, уларга моддий ёрдам ва маънавий мадад кўрсатиш, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларини амалга оширишда маҳалланинг ролини кучайтириш;

- жисмоний соғлом, маънавий бой авлодни шакллантириш чора-тадбирларини янада кенгайтириш, оналик ва болалик тўрисида ғамхўрликни кучайтириш, “Соғлом она – соғлом бола” ҳаракатини ривожлантириш. Буида нафақат моддий ёрдам билан боғлиқ, балки мактабларнинг юқори синф ўқувчилари, касб-хунар коллежлари, академик лицейлар ва олий ўқув юрглари ёшлари ўртасида тушунтириш ишлари, турли факультатив машғулотларни олиб бориш билан боғлиқ бўлган аниқ йўналишлар белгилаб олинсин;

- “Меҳрибонлик”, “Саховат” ва “Мурувват” уйларининг ижтимоий хизмат кўрсатиш тизими ходимлари меҳнатини рағбатлантириш ва муносиб баҳолаш механизминини янада такомиллантириш;

- ёшларнинг ҳаётий манфаатларини таъминлаш, уларнинг қобилияти ва салоҳиятини юзата чиқариш учун

шароит йаратиш. Ёш оилалар мустақил ҳаётга қадам қўйишида уларни маънавий ва моддий рағбатлантириш йўли билан қўллаб-қувватлаш. Ёш оилаларга имтиёзли кредитлар бериш:

- ҳурматли фахрийлар ва пенсионерларнинг соғлом ва сермазми ҳаёт кечирishiлари учун зарур шарт-шароитлар яратиш, ёрдамга муҳтож одамларга беғараз ёрдам кўрсатиш, жамоатчилик томонидан уларнинг кенг қўламда эътироф этилиши ва қўллаб-қувватлашини таъминлаш ва ҳоказо.

5.5. Чет мамлакатларда ижтимоий муҳофаза

Демократик жамиятнинг асосий мақсади инсонни ҳар томонлама камол топтиришдан иборат. Жаҳон таърибасида муайян мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш даражаси ва рейтингини аниқлаш учун кўпинча БМТ томонидан ишлаб чиқилган Инсон салоҳиятини ривожлантириш индексида фойдаланилади. У уч асосий кўрсаткичдан иборат: таълим даражаси (саводхонлик ва болалар таълими қамрови), инсоннинг ўртача умри қанчаллиги ва мамлакатда ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулотнинг аҳоли жон бонига нисбати. Бу индексни ишлаб чиққан муаллифларнинг ўзлари ҳам, кўрсаткичлар қамрови камлиги тўғрисида, у мамлакат фаровонлиги даражасини аниқлашда ҳар доим ҳам мос келавермаслигини таъ олишади. Ялпи ички маҳсулот ҳажмининг ўсиши, банклар % ставкалари ёки жаҳон бозорларида акция нархлари қанчалик муҳим бўлмасин, улар инсон турмуш даражасини аниқ белгилашнинг ягона мезони бўла олмайди. Масалан, нефтга бой давлатларда аҳоли жон бонига даромад юқори бўлсада, бойлар ва камбағаллар даромадлари ўртасидаги фарқ энг баланд экани аён. Даромад даражасининг паслиги камбағалларга таълим, тиббиёт, замонавий турар-жой ва коммунал хизматлардан кенг фойдаланиш имконини бера олмайди.

2003 йилдаги Инсон тараққиёти ҳақидаги ҳисоботда 1991 - 2001 йилларда дунёнинг 21 мамлакатида инсон салоҳиятининг ривожланиш кўрсаткичи пасайгани таъвиш билан қайд этилган. Улар орасида МДХ таркибидати

Арманистон, Беларусь, Қозоғистон, Молдова, Россия, Тожикистон, Украина каби мамлакатлари ҳамда Африка қитъасидаги 14 давлат бор.

Жумладан, Қозоғистонда ялпи ички маҳсулот ўсиш даражаси юқори. Аммо БМТнинг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти маълумотларига кўра, ҳозирги вақтда мамлакат аҳолисининг 22 % дап ортинги озиқ-овқат маҳсулотлари тақчиллигига дуч келмоқда (бу ҳудди шундай тадқиқот ўтказилган 1995 йил кўрсаткичларидан анча past), аҳолининг учдан бир қисми кашшокликда қун кечирмоқда. Қирғизистонда қунга 2100 к.кадан кам озиқ-овқат маҳсулоти истеъмол қиладиганлар сони 2001 йилда 55 фоиздан ортиқ эди. Бу мазкур мамлакатда аҳолининг бой қатлами иқтисодий ўсиш неъматларидан кўпроқ фойдаланаётганини кўрсатади.

Келажак соғлом авлод кўлида бўлиши керак. Шу боис БМТ ҳисоботида келтиришича, Африка мамлакатларида, Россия, Хндистон ва Хитой каби йирик давлатларда ОНТВ – ОНТС билан касалланганлар сони кескин ошаётгани ташвишлидир. Бу эса, жуда қўн ресурслар йўқолишига сабаб бўлишидан ташқари, 2015 йилга бориб, ушбу мамлакатларда одамларнинг ўртача умри қисқаришига олиб келиши мумкин.

Таниқли иқтисодчи, Нобель мукофоти лауреати Янош Корнай «ҳозирги замон иқтисод фани ўтиш даврининг барча омилларини илмий асосда баҳолаш учун етарли даражада салоҳиятга, аҳоли турмуш даражаси ва фаровонлигига бу давр таъсирини объектив баҳолашга қодир эмаслигини тап олди. Шундай қилиб, ўтган асрнинг 90-йиллари бошида инлаб чиқилган инсон салоҳияти ривожланиш индекси кўрсаткичларини бугунги қунда муайян мамлакат тараққиётини ва аҳоли фаровонлигини ҳолисона баҳоловчи самарали восита дейиш қийин. Айниқса, иқтисодиёти ўтиш даврини бошидан кечираётган ва аҳолисининг демографик таркиби турлича бўлган мамлакатларда бу тажрибани қўллаш қутилган натижани бермайди. Масалан, Ўзбекистонда аҳолининг 60 %дан ортинини ёшлар ташкил қилади. Ривожланган Ғарб мамлакатларида эса аҳолининг кўнчилиги кексалардан иборат. Шундай экан, инсон салоҳияти ривожланишининг стратегик мақсадлари ҳам бир хил бўла олмаслиги қундек равшан.

Мингйиллик декларацияси мақсадларига эришиш учун турли ёшдаги аҳолининг турмуш даражаси ва сифатини яқширатувчи кўрсаткичлар доирасини кенгайтириш даркор. Халқаро тажрибада таъқослаш учун қўлланиладиган ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг 50 дан ортиқ кўрсаткичи таҳлил муайян мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини аниқ эътирувчи ва аҳолининг ижтимоий фаровонлиги даражасига бевосита таъсир қилувчи кўрсаткичларнинг энг муҳим ўн икки гуруҳини ажратиб имконини берди. Уларга қуйидагилар кирди:

- демография ва саломатлик (инсоннинг ўртача умри қанчаллиги, болалар ва оналар ўлими даражаси, умумий ўлим коэффициенти);
- таълим (саводхонлик, аҳолининг базавий таълим қамрови);
- турмуш даражаси (аҳоли жон бошига реал ялпи ички маҳсулот даражаси);
- бандлик (инсизлик даражаси);
- ҳаёт учун зарур таъминот (ичимлик сув таъминоти, санитария шароитлари);
- оила институти ривожланиши (никоҳсиз болалар туғилиши, ажралиш даражаси ва оиладан ташқарида тарбияланаётган болалар сони);
- озиқ-овқат хавфсизлиги (умумий истеъмол доирасида озиқ-овқат маҳсулотлари импорти улushi);
- жиноятчилик (аҳоли ўртасида жиноятчилик даражаси);
- касалликлар тарқалиши;
- иқтисодий хавфсизли (ялпи миллий маҳсулотга нисбатан ташқи қарз ҳажми);
- базавий ижтимоий эҳтиёжларга кетадиган **харажатлар** (соғлиқни сақлаш ва таълимга сарфланадиган бюджет харажатларининг ялпи ички маҳсулотга нисбатан миқдори);
- аҳоли даромадларининг даромадлар бўйича фарқланиши (бутун аҳоли умумий даромадида аҳолининг энг кам таъминланган 20%и даромадлари улushi).

МДХ мамлакатларнинг ижтимоий фаровонлик кўрсаткичи

Давлат	Ижтимоий фаровонлик кўрсаткичи (жамланма кўрсаткич)	Рейтинг
Озёрбойжон	0,717	3
Арманистон	0,585	11
Беларусь	0,719	2
Грузия	0,602	9
Қозғистон	0,667	4
Қирғизистон	0,598	10
Молдова	0,580	12
Россия	0,626	6
Тожикистон	0,619	8
Туркманистон	0,052	5
Украина	0,622	7
Ўзбекистон	0,738	1

Халқаро ҳисоботлар, жумладан, «Ижтимоий мониторинг, UNICEF, 2003», «Дунё ривожланиши дўғрисида ҳисобот, Жаҳон банки, 2002» каби маълумлардан олинган. Бу маълумотлар ижтимоий фаровонлик кўрсаткичини ҳисоблаш учун қўлланиладиган тартиб асосида янова индексга жамланди. Жамланма индекс бўйича турли мамлакатларни таққослаш шуни кўрсатадики, Ўзбекистон аҳоли жон бонига нисбатан ялли ички маҳсулот ҳажми бўйича ҳозирча настки ўринлардан бўлса-да, аҳоли фаровонлигининг юқоридаги кўрсаткичлари индекси асосида жамланган индексга қўра МДХ мамлакатлари ўртасида пешқадам ҳисобланади (5.4. -жадвал).

Бундай баҳолаш дунёдаги энг нуфузли мустақил тадқиқот марказларидан бири бўлган Нью Рисерч Сентер ижтимоий тадқиқотлар маркази (АҚШ) ўтказган таҳлил

натижаларида ҳам билвосита ўз тасдиғини топди. Бу марказ яқинда дунёда муҳим ўрин тутувчи 44 мамлакат, шу жумладан, МДХ давлатларидан Ўзбекистон, Россия ва Украинада сўров ўтказди. Бу сўров натижалари шунини кўрсатдики, Ўзбекистон аҳолисининг 70%и мамлакатдаги аҳволи ва яшаш шароитларидан мамнун. Ваҳолатки Хитойда бу кўрсаткич 50 %дан past, Россияда 20, Украинада 9%ни ташкил қилган.

Шунингдек, сўров натижаларидан фуқароларнинг ўз мамлакати раҳбарига муносабати бўйича Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов жаҳондаги давлат раҳбарлари ўртасида энг юқори рейтингга эга эканлиги маълум бўлди. Бу табиий ҳол, чунки сўралгавларнинг 95 фоизи уни қўллаб-қувватлаган.

5.6. Республика иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилганлиги

Президент Ислам Каримов томонидан ишлаб чиқилган бозор ислохотларининг «Ўзбек модели» амалга оширилиши ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг дастлабки йилларида аҳоли турмуш даражаси кескин пасайишига йўл қўймастик ва кейинчалик барқарор ижобий натижаларга эришиш имконини берди. Жумладан, 1989 – 1998 йилларда Ўзбекистонда аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот ҳажми нафақат МДХ, балки Болтиқбўйи мамлакатлари ва Шарқий Европанинг баъзи давлатлари орасида энг кам даражада пасайгани кўзатилди (Ўзбекистонда – 21, Россияда – 48, Украинада – 60, Грузияда – 67, Латвия ва Литвияда – 33, Болгарияда – 27 % ва ҳоказо). Мамлакат раҳбарияти томонидан кўрилган изчил, босқичма-босқич чора-тадбирлар натижасида Ўзбекистон МДХ мамлакатлари ўртасида 2000 йилда ялпи ички маҳсулотининг миқдори бўйича ислохотларгача бўлган даражасига чиқиб олган биринчи давлат бўлди. МДХнинг қолган мамлакатларида ушбу кўрсаткич 40 %дан 78 %гача ташкил этди. 1996 йилдан бошлаб Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг йилига ўртача 4 % барқарор ўсиши таъминланди ва 2004 йилда 7.7%га етди.

Инфляция даражасининг 2002 йилдаги 21 %дан 2004 йилда 3.7 %гача пасайиши ҳукумат ва Марказий банк томонидан катъий фискал ва пул-кредит сиёсатини тартибга солишга қаратилган комплекс чора-тадбирлар амалга оширилиши натижасидир. Шу мақсадда давлат бюджети тақчиллигини қоплаш учун жалб этилган Марказий банк кредитлари ҳажми изчил қисқартириб борилди. 2004 йилдан эса, бутунлай тўхтатилди. Давлат бюджети тақчиллиги 1998 йилдан бери янги ички маҳсулотнинг 2 %идан ошмади, 2004 йилда эса 0.4 %ни ташкил этди.

Ўтиш даврида, ўз иқтисодиётининг ҳақиқий имкониятларини ҳисобга олмай, ташқи қарзлар олинган йўли билан қийинчилишни енгиб ўтишга интилган кўйлаб мамлакатлардан фарqli ўлароқ, республикамизда бу борада пухта ўйланган сиёсат олиб борилмоқда. Чунинчи, Ўзбекистонда янги ички маҳсулотга нисбатан ташқи қарз ҳажми 25 %ни ташкил этади, айни пайтда Қирғизистонда бу кўрсаткич 125%, Россия 70%дан юқори, Қозоғистонда 38 %га тенг. Афғуски, собиқ шўро тўзумидан Ўзбекистон иқтисодиётига оғир номутаносибликлар мерос бўлиб қолган эди. Негаки, мустакилликкача мамлакатимиз «социалистик меҳнат тақсими»-да фақат хом ашё манбаи бўлиб келган.

Шуни айтиш керакки, республикамиз экспортининг 90 %и хом ашё ресурслари ва уларнинг бирламчи қайта ишлаш маҳсулотларига тўғри келар эди. 2004 йилда республикамиз саноат маҳсулотлари, истеъмол товарлари ва айрим хом ашё турлари экспорти 52%, импорти 48%ни ташкил қилди. Ҳолбуки, 1990 йилда умумий импорт ҳажмида ускуналар улуши 10%дан ошмаган. Истиқлол йилларида иқтисодиётни жадаллаштириш ва модернизация қилиш, кўшимча қиймат улуши юқори маҳсулот ишлаб чиқаришни кенгайтириш бўйича кўрилган изчил чора-тадбирлар мамлакатимиз импорти таркибини сифат жиҳатидан ўзгаришига олиб келди. Сўнги 4 – 5 йил ичида ускуналар ва бўғловчи қисملарнинг импортдаги ҳиссаси 60 % етди. Бу, МДХ давлатлари орасида энг юқори кўрсаткичлардан бири саналади. Шунингдек, кўрилган чора-тадбирлар экспорт хом ашё устунилигини бартараф этади. Ҳозирда экспорти пахта толаси 20 % камайди, тайёр маҳсулот улуши 2 барабар ортди. Айни пайтда экспорт таркибида

машина ва ускуналар улуши 1995 – 2004 йиллар давомида уч барабар ошди, газлама, қимёвий ва пластмасса маҳсулотлари, автомобиллар ва хизматлар улуши кўнайдди ва 2004 йилда 52%ни ташкил қилди.

5.7. Давлат бюджетидан ижтимоий эҳтиёжлар учун йўналтирилган сарф-харажатлар

Ислохотлар даврида давлат иқтисодий сиёсатининг асосий воситаларидан бири ҳисобланган давлат бюджети, авваламбор, ижтимоий ривожланишнинг устувор вазифаларини амалга оширишга йўналтирилди. Бу эса инсон салоҳиятини ривожлантиришга қаратилган узоқ муддатли инвестицияларнинг даражасининг барқарорлиги юқори бўлиб туришини таъминлади.

Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга сарфланаётган харажатлар давлат бюджети сарф-харажатларида мунтазам равишда салмоқли ўрни эгаллаб келмоқда. Масалан, 2004 йилда жами бюджет сарф-харажатларининг қарийб 48 % ана шу мақсадларга йўналтирилади. Буида ижтимоий соҳа харажатларининг 83 % инсон салоҳиятини ривожлантиришга, яъни таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ва фанга тўғридан-тўғри йўналтириганини алоҳида таъкидлаш жоиз.

2004 йилда бевосита ижтимоий таъминотга, икки ёшга тўлмаган боласи бор оналарга тўловлар, кам таъминланган ва 18 ёшга етмаган фарзандлари бор оналарга нафақалар тўлашга йўналтирилган бюджет харажатлари 15 % кўнайтирилди.

МДХ мамлакатларида таълимга давлат бюджетининг

7.5 дан 18 %гача қисми сарфланаётган бир пайтда, Ўзбекистонда таълим учун бюджетдан ажратилган маблағлар умумий харажатларнинг қарийб 38 %ини ташкил этмоқда. Мактабларни дарсликлар, кам таъминланган оналар фарзандларини қишқи кийим ва пойабзал, биринчи синф ўқувчиларини ўқув қуроллари, мактаблар, мактабгача тарбия муассасалари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларини

мебель, ўқув ускуналари, спорт анжомлари ва бошқа зарур жиҳозлар билан таъминлаш, компьютер ва интернет-сифлар ташкил этиш ҳамда биноларни таъмирлаш – булар таълим соҳасида амалга оширилаётган эзгу ишлардан айримлари, холос.

Таълим тизимида ўз моҳияти ва кўлами бўйича ноёб хужжат – кадрлар тайёрлаш миллий дастури муваффақиятли амалга оширилмоқда. Хозиргача 575 академик лицей ва 842 касб-хунар коллежи қурилиб, ишга тушурилди. Келгуси беш йил ичида яна 704 минг ўқувчига мўлжалланган 113 академик лицей ва 869 касб-хунар коллежи фойдаланишга топширилади.

Бюджет маблағлари ҳисобидан 2005 йил капитал қурилиш учун ажратилган маблағларнинг 60 %дан ортигини касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар қурилишини молиялашга сарфланиши кўзда тутилган.

Давлат илмий-техник салоҳиятини кенгайтириш учун мустаҳкам асос бўладиган фан ва маданият каби жамият ҳаётининг муҳим соҳаларини ривожлантиришга, иқтисодийтни модернизациялаш ва рақобатбардошлигини оширишга катта эътибор қаратмоқда.

Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш дастурида соғлиқни сақлашнинг бирламчи бўғинини мустаҳкамлаш, шиошилич тиббий ёрдам тизимини кенгайтириш, оналик ва болалиқни муҳофаза қилишни кучайтириш кўзда тутилган. Инсон салоҳиятини ривожлантиришга қаратилган мазкур чоратadbирлар ҳар томонлама пухта ўйланган. Кўлами ва аҳамиятини ҳисобга олган халқаро молия институтлари ва ташкилотлари ушбу дастурга қизиқиш билан қарашмоқда ва уни амалга оширишда молиявий ёрдам кўрсатилмоқда. Хусусан, Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки, Ислоҳ тарққиёт банки, Япония, Испания ва Қувайт ҳукуматлари томонидан жами 172,5 миллион АҚШ доллари миқдориди маблағ ажратилди.

2005 йил «Сиҳат саломатлик йили» деб эълон қилинди ва уни амалга ошириш борасида махсус дастур ишлаб чиқилди.

Ҳар йили «Оила манфаатлари амалга оширилишини таъминлаш», «Соғлом авлод», «Она ва бола», «Қариялар манфаатларини химоя қилиш», «Обод маҳалла», «Меҳр ва мурувват» каби давлат ижтимоий дастурлари қабул қилиниб.

муваффақиятли амалга оширилмоқда. Профилактика ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш тизимида жисмоний тарбия, биринчи навбатда, болалар спортини ривожлантириш муҳим ўрин тутмоқда.

Қишлоқ аҳолиси турмуш шароитини яхшилаш мақсадида қишлоқ аҳолисини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш давлат дастури амалга оширилмоқда. Умуман олганда, мустақиллик йилларида қишлоқ аҳолисининг табиий газ билан таъминланиши даражаси 19 дан 75 %га, ичимлик суви билан таъминланиши эса 55 дан 75 %га кўтарилди. Қишлоқ жойларда газ қувурлари 7.2 ва сув қувурлари тармоғи 2.2 баравар узайтирилди.

Аҳолини иш билан таъминлаш амалга ошириладиган ислохотларимизнинг муҳим ижтимоий жиҳатидир. Республикамиз аҳолиси ўртасида вақтинча ишсизлик даражаси кейинги 2 йилда 3.6 %га камайди. Бу МДХ мамлакатлари орасида энг past кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Бандлик соҳасида қишлоқ хўжалигидаги ортиқча меҳнат ресурсларини саноат, савдо, транспорт, алоқа, қурилиш ва бошқа тармоқларга жалб қилишда сезиларли ўзгаришлар амалга оширилди.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш аҳоли бандлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда 250 мингга кичик бизнес корхонаси фаолият кўрсатмоқда. Уларда 5.5 миллион киши меҳнат қилмоқда ва ялли ички маҳсулотнинг 35 %дан ортиғи ишлаб чиқарилмоқда. Кичик ва хусусий корхоналарда биргина 2003 йили 375 ва 2004 йилда 427 миң янги иш ўрни ташкил этилди.

Кичик ва хусусий корхоналарни ривожлантириш аҳоли даромадлари таркиби ўзгаришига бевосита таъсир кўрсатди. Ушбу даромадларнинг 50 %дан ортиғи турли тадбиркорлик фаолияти ва хусусий мулкчиликдан олинган даромадларга тўғри келади, кичик тадбиркорликда банд бўлганлар сони 6 млн. нафардан ортди.

Хукуматимиз соддалаштирилган солиқ тизимини жорий қилиш, текширувлар сонини қисқартириш, янги ташкил этиладиган кичик корхона ва микрофирмаларни рўйхатга олиш тартибини соддалаштириш, кичик бизнестга кредит

ажратилаётган тижорат банкларига солиқ имтиёзлари берин йўли билан хусусий тармоқ ва кичик тадбиркорликни фаол қўллаб-қувватлаш ҳамда рағбатлантиришга йўналтирилган изчил сиёсат юритмоқда. Бу борада халқаро молия институтлари билан ҳамкорлик кенгаймоқда. Улар иштирокида Ўзбекистонда кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш бўйича қўллаб дастурлар амалга оширилаётгир. Кейинги йилларда Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки ҳамда бошқа халқаро молия институтларининг жалб қилинган кредитлари, шу жумладан, ҳукумат кафолати остидаги кредитларнинг умумий миқдори 0.5 миллиард АҚШ долларига етди.

5.8. Ижтимоий сиёсат муаммолари ва истиқболлари

Эришилган бетимсол ютуқларга қарамай, юртимизда барча ижтимоий муаммоларни ҳал этилди, деб ўйлаш соддалик бўлур эди. Аслида дунёдаги бирон-бир давлат бу борадаги муаммолари тўла-тўққисе ҳал қилингани билан мақтана олмайди. Эътиборли жиҳати шундаки, давлатимиз раҳбари ташаббуси билан мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммолар чуқур таҳлил этилган ҳолда уларни ҳал қилишга қаратилган узоқ муддатли стратегик дастурлар ишлаб чиқилиб, изчиллик билан амалга оширилмоқда.

Аҳоли бандлиги ва даромадини ошириш имкониятини кенгайтиришга қаратилган хорижлик ҳамкорлар иштирокида янги қўшма корхоналар ҳамда кичик бизнес корхоналарини ташкил этиш борасида ҳам бир қанча дастурлар ҳаётга татбиқ этилаётгир.

Яна бир муаммо – қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ортиқча ишчи кучи мавжудлигидир. Бу муаммо қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини пасайтирибгина қолмай, иқтисодиётнинг ушбу тармоғида меҳнат қилаётган ишчилар даромад даражаси камайишига ҳам сабаб бўлмоқда. Шу биле қишлоқ жойларда қишлоқ хўжалиги тармоғига кирмайдиган қайта ишлаш саноати, қурилиш, хизмат кўрсатиш

ва ижтимоий хизматлар соҳасида бандлиғни кенгайтириш учун шароитлар яратиш энг муҳим вазифа ҳисобланадики, бу борада давлатимиз кенг қамровли ишларни амалга оширишмоқда.

Аҳоли даромадининг ўсиши, тўлов лаёқатининг ошиши ўз навбтида истеъмол бозорини кенгайтиришни таъминлаб, маҳаллий истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш учун шароит яратишни тақозо этади. Бу эса аҳолининг иш билан таъминланиши ва даромадининг юксалишига олиб келади.

Мамлакатимиз олдида таълим сифатини янада ошириш борасида ҳам катта вазифалар турибди. Жаҳон таърибаси шуни кўрсатадики, узоқ муддатли истиқбол нуқтаи назардан инсон унинг камоли учун сарфланадиган маблағ энг самарали сармоя ҳисобланади. Таълимни халқаро стандартлар даражасига кўтариш учун, амалга оширилаётган ўрта махсус таълимни ислоҳ қилиш дастури билан бир қаторда мактаб тизимидаги ислоҳотларни чуқурлаштиришга замонавий фикрлайдиган ёшларни тарбиялашга қаратилган янги, кенг қамровли дастурлар ҳам ҳаётга тадбиқ этилмоқда.

Албатта, аҳолига сифатли коммунал хизмат кўрсатиш, соғлиқни сақлаш соҳасини тақомиллаштириш каби бошқа ижтимоий муаммолар ҳам бор. Булар ҳам давлат ҳокимияти тегишли идораларининг доимий диққат марказида турибди.

6-БОБ. ЎЗБЕКИСТОН МИНТАҚАЛАРИДА САНОАТ ТАРМОҒИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ҲУДУДИЙ ЖИҲАТЛАРИ

6.1. Саноат тармоқлари ва уларнинг ривожланиш кўрсаткичлари

Тармоқлар орасида асосий бўғин саноатнинг ишлаб чиқарини мажмуаси ҳисобланади. Саноат мажмуасининг муҳим хусусияти шундаки, унинг барча тармоқларида меҳнат воситалари ва истеъмол товарлари, миллий даромаднинг катта қисми яратилади, илмий-техника тараққиётига эришилади. Айни пайтда Ўзбекистондаги меҳнатта яроқли аҳолининг асосий қисми ҳам саноат ишлаб чиқаришида банд. Саноат ишлаб чиқарини жамиятнинг объектив иқтисодий қонунилари ҳамда республикамизда сўнгги йилларда қабул қилинган қонун ва қарорлар асосида ривожланмоқда. Ўзбекистон саноати айни вақтда ўз тармоқлари ва бошқа ижтимоий тармоқлар учун моддий-техник воситалар ҳамда халқ эҳтиёжига керак бўладиган маҳсулотларни ҳам узлуксиз тайёрлаб бermoқда. Шу билан ҳам саноат ишлаб чиқарини даражаси ва самаралорлигининг ўсишини таъминлаш лозим. Чунки саноат ишлаб чиқарини даражаси қанчалик юқори бўлса, республикамизнинг иқтисодий пойдевори шунча мустаҳкам, аҳолининг турмуш шароити ҳам шунча яхши бўлади.

Шуни ҳам айгини лозимки, саноат мажмуасининг ҳар қандай тармоғи ички тузилмасидаги ўзгаришлар амалда бошқа тармоқлар — қишлоқ хўжалиги, агросаноат мажмуасининг бошқа соҳалари, қазиб олувчи тармоқлар билан узвий боғлиқ.

Эндиликда саноатнинг аҳамияти тобора ошиб бermoқда. Истеъмол бозоридаги танқислик туфайли саноат тармоқлари илгаригига нисбатан кенг бўламда халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришга йўналтирилмоқда ҳамда хусусийлаштирилмоқда. Истеъмол молларини қўлаб ишлаб чиқариш, айниқса, четга ҳам аниё эмас, балки тайёр маҳсулот

чиқариш ҳамда қайта ишлаш тармоқларини ривожлантириш нафақат саноат ишлаб чиқаришининг /аҳамиятини оширади, балки жаҳон бозорида Ўзбекистон иқтисодиётига бўлган ишончини ҳам мустаҳкамлайди. Ҳозирги кунга келиб, саноат тармоғида ялпи ички маҳсулотнинг 17 фоизи яратилади. Бу шунини кўрсатадики, бозор иқтисодиётининг ривожланиши натижасида мамлакат иқтисодиёти индустриаллашган иқтисодиёт сари ривожланмоқда. Саноат тармоқларидаги 2004 йилги 9,4 %ли ўсish, саноат мажмуаси тармоқлари ва ишлаб чиқарган маҳсулот 8074,8 млрд. сўмликни ташкил этгани ҳам шундан далолат бермоқда.

Саноат мажмуаси маҳсулотларига унинг тармоқлари қуйидагича ҳисса қўшмоқда: ёқилғи саноати ва энергетика – 18,3%; металлургия – 13,9%; енгил саноат – 18,6%; химия саноат – 5,2%; машинасозлик – 15,8%; озиқ-овқат – 10,8%; қурилиш материаллари – 6,5%; ёғочни қайта ишлаш – 2% ва бошқалар.

Саноат халқ хўжалигининг йирик соҳаси бўлиб, унда 1 млн.дан ортиқ ишчи ва хизматчи банд. Бу иш билан банд аҳолининг савқиздан бир қисmini ташкил этади. Саноатда 100 дан ортиқ тармоқ бўлиб, улардан 6 таси базавий ҳисобланади. Асосий фондларнинг 40 %и саноат ҳиссасига тўғри келади, ялпи ички маҳсулотнинг 16 %дан ортиғи саноатда яратилади. Ўзбекистон саноатида электр энергияси, газ, нефть, кўмир, бензин, пўлат, автомобиллар, тракторлар, пахта териш машиналари, электр двигателлар, трансформаторлар, аккумуляторлар, кабеллар, экскаватор, кўприкни кўтаргичлар, йиғирув машиналари, самолётлар, отингугурт кислотаси, минерал ўғитлар, сунъий тозалар, цемент, турли қурилиш материаллари, газламадар, пахта мойи, ун, гўруч, кийим кечак, озиқ-овқат маҳсулотлари ва бошқалар ишлаб чиқарилади. Республика саноатида тармоқларнинг тугган ўрни ҳар хил (7.1-жадвал).

Саноат тармоқлари орасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи ва агросаноат мажмуасига хизмат кўрсатувчи тармоқлар тарихан етакчи мавқега эга. Булар пахта тозалаш, шойи тўқиш, консерва, ёғ-мой ва бошқа саноат тармоқларидир. Шунингдек, кимё ва нефть кимёси, машинасозлик, электроника, энергетика, металлургия, енгил ва

қурилиш материаллари саноати жадал суръатларида ривожланмоқда.

Саноат тараққиётида ёқилғи-энергетика мажмуасининг ўрни алоҳида. Унинг таркибига газ, нефть ва нефтни қайта ишлаш, кўмир ва энергетика тармоқлари киради. Бу мажмуанинг ҳиссаси саноат ишлаб чиқарилишида 26.8% дан иборат. Ўзбекистон жаҳондаги газ ишлаб чиқарувчи ўнта йирик мамлакат жумласига киради. Республикада қудратли гидроэлектр станциялари ва иссиқлик электр станциялари мавжуд.

Металлургия мажмуаси таркибига маъдан хом ашёсини, қора ва рангли металлари қазиб чиқарувчи корхоналар киради. Олтин, кумуш, мис, кўрғошин, рух, вольфрам, молибден, литий, уран, алюминий хом ашёси, водир металллар ва бошқа бир қатор қазилма бойликларнинг аниқланган захиралари кўп. Ўзбекистонда олтиннинг 30 та кони топилаган. Ўзбекистон МДХ мамлакатлари орасида қазиб олинadиган олтиннинг умумий миқдори бўйича иккинчи, кумуш, мис, кўрғошин, рух ва вольфрам бўйича учинчи ўринни эгаллайди, жаҳон ҳамжамиятида олтин ишлаб чиқариш миқдори бўйича сақбизинчи, уни аҳоли жон бошига ишлаб чиқариш бўйича эса бешинчи ўринда.

Кимё ва машинасозлик мажмуалари саноатнинг муҳим соҳаларидир. Янги иқтисодий шароитда бу тармоқларда чуқур таркибий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Улар мамлакатнинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамланга йўналтирилган.

Ҳами истеъмол молларининг учдан бир қисми енгил саноат корхоналари томонидан ишлаб чиқарилмоқда. Бу борада анъанавий етавчи соҳа тўқимачилиқдир.

Энергетика республика халқ хўжалигининг негиз тармоғи, иқтисодиёт ва техника тараққиётининг мустаҳкам пойдевори ҳисобланади. Ўзбекистон энергетика тизими умумий ўрнатилган қуввати 11.5 млн.кВт бўлган 37 иссиқлик ва гидравлик электр станцияларида йилига 55 млрд. кВт.с дан ортиқ электр энергия ишлаб чиқариш имкониятига эга. Бу тизимнинг барча қурашчилардаги электр тармоқлари умумий узунлиги қарийб 228 минг км. ни ташкил қилади. Тармоқ трансформаторларининг умумий қуввати 42.6 МВА га тенг.

Ҳозир республика энергетика тизимида 60 мингга яқин киши ишлайди.

6.1-жадвал

Саноат маҳсулотларининг тармоқлар бўйича таркиби (%)

Тармоқлар	2003й.	2004й.
Бутун саноат	100.0	100.0
Ёқилғи-энергетика мажмуа	21.7	24.1
Металлургия	14.3	17.9
Кимё ва нефть саноати	5.7	5.6
Машинасозлик ва металлчи қайта ишлаш	11.8	12.0
Ёғочсозлик саноати	1.0	1.0
Қурилиш материаллари саноати	4.4	4.1
Енгил саноат	20.3	19.4
Озиқ-овқат	11.7	9.6
Бошқалар	6.4	6.3

Ўзбекистонда электр қувватидан асосан XX аср бошларидан фойдаланила бошланди. Уша даврда Тошкентда 2 электр станция қурилган бўлиб, бири (қуввати 1450 кВт, 5 дизель) трамвайни ток билан таъминлаш, иккинчиси (Павлов электр станцияси, қуввати 125 кВт) шаҳарни ёритиш учун ишлатилган. 1913 йилда Ўзбекистон ҳудудида умумий қуввати 3 МВт чамасида бўлган 6 кичик дизель электр станцияси бўлган. йиллик электр энергияси ҳосил қилиш 3.3 млн.кВт.с га етган.

Ўтган асрнинг 20-йилларида Ўзбекистонда иссиқлик энергетикаси дизель ва майда буғ турбинали электр станцияларини қуриш йўналишида ривожланди. Дизель электр станциялар умумий мақсадларда ҳамда иссиқлик энергиясига эҳтиёжи бўлмаган пахта заводлари, насос станциялари, каналлар ва бошқа корхоналар қошида қурилди, дастлабки буғ турбинали электр станциялари Фарғона ва Каттақўрғон ёғ-мой заводларида барпо этилди. Фарғона ёғ-мой заводининг «Шарк

тонги» иссиқлик электр маркази (ИЭМ) умумий мақсадлардаги электр станцияси бўлган биринчи ИЭМ дир.

1934 йил 25 сентябрда Ўзбекистон энергетика тизимининг ташкилий асоси – «Ўзбекэнергия» энергетикаси бошқармаси. Энергетика ва электрлангитириш вазирлиги тузилди.

30-йиллар бошидан Чирчиқ-Бўзеув ГЭС лар каскади барпо этилди. Ўзбекистонда биринчи гидроэлектрстанцияси – Бўзеув ГЭС шу трактда қурилиб, 1926 йилда ишга туширилган эди. Чирчиқ – Бўзеув гидроэнергетика қурилиши тез суръатлар билан давом эттирилиб, 1926 йилдан 1940 йилга қадар мазкур тракт гидроэлектрстанцияларида 67 минг кВт генератор қувватлари ишга туширилди.

Ўзбекистон Энергетика ва электрлангитириш вазирлиги таркибида лойиҳа, қурилиш-монтаж, содлаш, таъмирлаш ва ишлаш ишчиларининг тўла мажмуа энергетика тизимининг ишончли ишлашини ва истиқбол тараққиётини таъминлайди. Ўзбекистон энергетика тизими ҳозир республика халқ хўжалиги ва аҳолисининг электр энергиясига бўлган эҳтиёжларини тўла таъминламоқда ва электр энергияси қисман кўшни давлатларга экспорт қилмоқда. 2002 йилда Ўзбекистонда 56,0 млрд. кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарилди.

Ёқилғи саноати. Республикада ёқилғи энергетика саноати ер қаърида тошланган ва қазиб олинаётган кўмир, нефть, табиий газ конлари негизда шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Республикада 160 га яқин нефть-газ кони очилган, уларнинг 115 таси Бўхоро-Хива геологик провинциясида, 27 таси Фарғона водийси, 10 таси Сўрхондарё, 7 таси Устюртда жойланган. Конларнинг газ, газ-конденсатли туллари мавжуд. Ҳозир 71 нефть, газ ва газ-конденсат конлари, 2 кўмир конидан фойдаланилмоқда, 50 дан ортиқ нефть, газ ва газ-конденсат кони эса келажакда ишга тушириш учун тайёрлаб қўйилган.

Ёқилғи саноати республика ёқилғи - энергетика мажмуанинг асосий тармоғини ташкил этади ва барча ёқилғини қазиб олиш, табиий газни тозалаш ва етказиб бериш, нефть маҳсулотлари ишлаб чиқариш корхоналаридан иборат. Улар халқ хўжалигининг барча бўғинларига хизмат кўрсатади.

Ўзбекистоннинг қатор вилоятларида жойлашган. Республика саноат маҳсулотининг умумий ҳажмида ёқилғи-энергетика мажмуаси маҳсулотлари салмоқли ўрин тутди (1980 йилда 8,8%).

Республика саноатида банд бўлган ишчи-хизматчилар (саноат ишлаб чиқариш ходимлари)нинг 6%и ёқилғи саноати тармоқларида ишлашмоқда (80 минг нафардан ортиқ). Республикада 1992 йилда ёқилғи саноатида қазиб олинган ёқилғи (шартли ёқилғи -- 7000 килокалория ҳисобида) умумий ҳажмида нефтнинг ҳиссаси 8,3 % ни, газнинг ҳиссаси 87,3% ни, кўмир ҳиссаси 4,4% ни ташкил этган. Кўкдумалоқ нефть-газ конденсат кени очилиши ва ишга туширилиши билан нефть саноатининг ёқилғи саноати мажмуадаги мавқеи ортиб бормоқда. (6.2-жадвал).

Газ саноати - ёқилғи энергетика мажмуасининг энг ривожланган тармоғи. Унинг республикада қазиб олинаётган ёқилғи балансидаги ҳиссаси 87,2% ни ташкил этади. Нефть билан йўлдош тарзда учрайдиган табиий газни қазиб олиш иккинчи жаҳон урушидан олдинги йиллардан бошланган.

6.2-жадвал

Ўзбекистонда нефть ва газ қазиб олиш ҳажмининг ўсиши

	1960 й.	1980 й.	1990 й.	2000й.	2002 й.	2004 й.
Нефть (газ конденсати б-и билан), мин т.	1603,0	2005,3	1805,4	8500,0	9000,0	6580,3
Газ, млн. м ³	446,6	42094	4504,6	5500,0	5750,0	5984,7

Кейинги йилларда кўрилган кескин таъбирлар натижасида нефть (газ ва конденсати билан) қазиб олиш ҳажми юқори суръатларда ўсди. Республиканинг нефть мустақиллиги таъминланди.

Нефть газидан саноат мақсадларида фойдаланиш учун 15 км. узунликдаги биринчи газопровод «Андижонсаноат» Андижон шаҳри ўртасида қурилган. Газни алоҳида саноат усулида чиқариб олиш ўтган асрнинг 50-60 - йилларида бошланди. Газ қазиб олиш саноати жойлашган асосий туманлар – Бухоро ва Қашқадарё, шунингдек, Фарғона, Сурхондарё вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикасидир.

Кўмир саноати. Ўзбекистонда кўмирни саноат усулида қазиб олиш 1930 йиллар охиридан бошланган. Тошкент вилояти Оҳангарон водийсида Ангрен кўмир, Сурхондарё вилоятида Шарғун, Бойсунтоғ тошкўмир конлари бор.

1990 йилда 10,4 млн. т. кўмир қазиб чиқарилди. Кейинги йилларда бу кўрсаткич сезиларли даражада пасайди. 2004 йилда республикада 2700 минг т. кўмир қазиб олинди. Ангрен ва Янги Ангрен ГРЭСлари тўла қаттиқ ёқилғига ўтказилиши билан республиканинг кўмирга бўлган эҳтиёжи ормонда.

Металлургия саноати. Ўзбекистон ерларида рудадан металл олиш 4 минг йилдан зиёд тарихга эга. Қадимда мисдан турли безак буюмлар тайёрланган. Кейинроқ рудали металллар – қалай, қумуш, олтин ва бошқаларни эритиш, қуйиш ва қиздириб ишлаш ўзлаштирилган.

Қора металлургия соҳасида фаол шарт қўрсатадиган ягона корхона Бекобод шаҳридаги Ўзбекистон металлургия заводидир. Заводда қора металлургия маҳсулотларининг энг муҳим турлари (пўлат, чуян, пўлат қувурлар ва пўлат прокат) ишлаб чиқарилади. темир-терсак, металл чиқиндилари эритилади.

Рангли металлургия – республика металлургия саноатининг етакчи тармоғи. Бу соҳа маҳаллий минерал хом ашё ресурслари негизида ўтган асрнинг 30-йилларидан ривожланди. Республикада рангли камёб ва қimmatли металллар (олтин, мис, кўрғошин, рух, вольфрам, молибден, симоб ва бошқалар) конлари, Қорамозор мис кўрғошин рух кони, Обираҳмат, Бурчимулла, Оқғуз, Тақоб, Нигичка, Қўйтош мис конлари ва бошқалар топилиб, улар саноат миқёсида ўзлаштирилиши билан рангли металлургия саноати шаклланди ва республика рангли металллар ишлаб чиқариши

бўйича жаҳонда олдинги ўринлардан бирини эгаллаган мамлакатга айланди.

Республикада 2004 йилда рангли металлургия маҳсулотлари ишлаб чиқариш индексининг ўсиши 5.0%ни ташкил этиб, 2003 йилдаги пасайиш кўрсаткичларини қоплади. Жаҳон бозорида рангли металларга бўлган нархларнинг ўзгариши мазкур соҳада ўсишга сабаб бўлди. Қора металлургияда ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари ички ва ташқи бозорда маҳсулотларга бўлган талаб ортиши билан узвий боғлиқ. Биргина 2004 йилда қора ва рангли металларни экспорт қилиш 74.4%га ортди.

Кимё sanoati республика иқтисодиётида муҳим ўрнини эгаллайди. Ўзбекистон кимё sanoатида 750 дан ортиқ номдаги маҳсулот ишлаб чиқарилади. Мамлакат sanoат маҳсулотлари умумий ҳажмда кимё sanoати корхоналари маҳсулотлари ҳиссаси 4.6% ни ташкил этади. Республика кимё sanoатида табиий газ, нефть, кўмир, олтингугурт, турли минераллар, оҳақтош, графит, шунингдек, рангли металлар, пахта ва канонни қайта ишлаш чиқиндиларидан хом ашё тарзида фойдаланилади. Ўзбекистон кимё sanoатида ишлатиладиган хом ашёнинг асосий қисми (70%га яқини ёки 650 дан ортиқ турдаги маҳсулот) ҳамда эҳтиёт қисмлар ва асбоб-ускуналар четдан олиб келинади (Россиядан толуол, ёғоч целлюлозаси, каустик сода, Қўзғистондан фосфоритлар ва бошқалар). Айни пайтда кимё sanoати маҳсулотлари (минерал ўғитлар, капролактан, кимёвий толалар ҳамда иллар, синтетик аммиак, лак-бўёқлар ва бошқалар) экспорт қилинади.

Машинасозлик sanoati. Ўзбекистонда машинасозлик sanoатининг дастлабки корхоналари XX аср бошларида вужудга келди. Дастлабки пайтларда Ўзбекистонда металлга ишлов бериш sanoати асосан 14 та кичик таъмирлаш устахоналаридан иборат эди. Уларда темир йўл, пахта тозалаш ва ёғ заводларининг таъмирлаш ишлари бажариладди. Қишлоқ хўжалигига керак пахта териш машинаси, культиватор, трактор ишлаб чиқилган. Ўзбекистонда машинасозлик sanoатининг муҳим тармони ҳисобланган янги автомобилсозлик—автомобиллар (Асака автомобиль заводи), уларнинг двигателлари (Тошкент мотор заводи), автомобилларга эҳтиёт қисмлар, турли жиҳозлар ва бошқа

асбоблар ишлаб чиқариш республика мустақиллика эришганидан кейин шакллана бошлади. Ўзбекистондаги бир неча автомобиль тўзатиш заводлари, енгил машиналарга хизмат кўрсатадиган «Ўзавтотеххизмат», «ЎзавтоВАЗхизмат» ишлаб чиқариш бирлашмалари корхоналар, ташкилотлар ва автомобилларга техник хизмат кўрсатиб келган. Асакада енгил автомобиллар, Самаркандда йўловчи ва юк автомобиллари чиқарилмоқда.

Республика машинасозлик тармоғи ишлаб чиқариши 2004 йилда 34,5% ортди. Бундай юкори суръатлардаги ўсишга автомобилсозлик маҳсулотларига талаб ортини ҳисобига эришилди. Енгил автомобиллар ишлаб чиқариш 72,6%га, уларнинг экспорти умумий ишлаб чиқариш ҳажмида 52%га ортди. Асосий истеъмол бозори МДХ мамлакатлари бозорлари ҳисобланиб, уларнинг ҳисобига жами экспорт қилинган автомобилларнинг 97%ни тўғри келди. Телевизор, кондиционер, музлаткич каби товарлар ишлаб чиқариш ҳажми ортди. Масалан, 2003 йилда 14770 дона рангли телевизор ишлаб чиқарилган бўлса, 2004 йилда бу кўрсаткич 53345 тага етди ёки 3.6 марта кўнайди.

6.2. Стратегик аҳамиятга эга тармоқларнинг миллий иқтисодиётдаги ўрни

Социалистик давлатларда миллий бойлик бутун жамиятшики, яъни давлат ва кооператив ташкилотлар ихтиёрида бўлган. У халқ манфаатларига хизмат қилиб, жамият аъзоларининг тобора ошиб бораётган моддий ва маънавий эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга сарфлангани мўлжалланган эди.

Бироқ ягона давлат режаси асосида ривожланиш иттифоқдош республикалар ва ҳудудлар миллий бойлиги халқ учун эмас, балки умумиттифоқ меҳнат тақсимотини ҳисобга олиб ўтказилди. Оқибатда айрим республикалар, хусусан, Ўзбекистон ҳам хом ашёга ихтисослашган ҳудудга айланиб қолди. Шунга қарамадан, республика ҳудудида бу давр мобайнида фойдали казилмаларни ўрганиш ва улардан халқ хўжалигида фойдаланишида сезиларли ишлар амалга оширилди.

Зеро, мамлакатимизда стратегик соҳаларни ривожлантиришнинг асоси ҳисобланган — уран, олтин, мис, нефть, табиий газ ва бошқа қўнлаб табиий бойликлар мавжуд.

Миллий бойликни ривожлантиришда Ўзбекистон ўтган асрнинг 30-йиллари охирида бошқа республикалар қатори ўз тармоқларида сезиларли ютуқларга эришди. Лекин, иккинчи жаҳон уруши бошлангани туфайли республика иқтисодиётини қисқа мауддатларда ҳарбий изга кўчиришга мажбур бўлди. Барча миллий бойлик уруш эҳтиёжини қондиришга сафарбар этилди.

Республикамизга фронтга яқин ҳудудлардан завод ва фабрикалар кўчириб келтирилди ва тез фурсатларда ишга тушурилди. Уруш йилларида электроэнергетика, кимё саноати, рангли металлургия, машинасозлик ва бошқа саноат тармоқлари ривожлангани миллий бойлик ҳажмини оширди. Мамлакатимиз тез орада қўн тармоқли индустриал ва қишлоқ хўжалиги ривожланган республикага айланди.

Тошкентга йирик самолётсозлик заводларидан бири жойлантирилди. У ҳозирги «ИЛ-76» транспорт самолёти ишлаб чиқарадиган МДХдаги бирдан бир корхонадир. Машинасозлик ва металлургия корхоналари орасида «Бекобод металлургия комбинати», «Тошкент трактор заводи» ишлаб чиқариш бирлашмаси, «Ўзбекқишлоқмаш», «Тошқишлоқмаш», «Чирчиққишлоқмаш», «Тошкимёқишлоқмаш» заводлари барпо этилиб, бутун иттифоқ иқтисодиётига хизмат қилган.

Ўзбекистонда минерал хом ашё базаси мавжудлиги 60 — 80 йиллар мобайнида республика халқ хўжалигининг муҳим тармоқларини, айниқса, газ, олтин ва уран ишлаб чиқариш, энергетика, кимё, рангли металлургия, руда бўлмаган хом ашёлар ва қурилиш материаллари саноатларини тез суръатлар билан ривожлантириш имкониятини берди.

Республикада топишган конлар орасида Олмалиқ ва Навоий тоғ-металлургия комбинати, Ангрен кимё - металлургия заводи, плавик шнат корхоналари, Ингичка ва Кўйташ бошқармалари, Мурунтоғ тоғ-металлургия комплекси, газ, нефть, бетонит, пардозлаш тошлари, турли қурилиш материаллари, бирюза, графит чиқарувчи ва қайта ишловчи йирик корхоналар ишга туширилди.

Хозиргача республикада 90 хил хом ашё базаси очилган. 650 та саноат миқёсидаги ва 500 истиқболдаги тоғ-кон саноати корхоналари, газ ва нефть корхоналари, пахталар, карьерлар, йирик сув иншоотлари ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳажми 120 миллион тоннани ташкил этади. Биргина 2004 йилда 59 миллиард кубометр табиий газ, 65 миллион тонна нефть қазиб чиқарилди. Бир кеча-кундузда 2500 минг кубометр ер ости сувлари олинмоқда.

Ўзбекистон ҳудудида стратегик аҳамиятга эга бўлган уран, олтин мис, рух, вольфрам, молибден, флюорит, циннингдек, алюминий ва магний рудалари, нодир металллар, олтингудурт, ош тузи, калий, фосфор ва бошқа табиий туз қатламлари, каолин, ўта чидамли хом ашёлар, бентонит, мрамар ва бошқа безак тошлари, унча қиммат бўлмаган пардозлаш тошларининг (бирюза, оникс, холцедон, аметист ва бошқалар) улкан захиралари мавжуд. Ёқилги ресурслари бўйича эса кўмир, табиий газ ва нефть конлари очилган бўлишига қарамадан, республикага четдан минерал хом ашёлар ташиб келтирилиши жиддий иқтисодий сарф-харажатларга ҳамда транспорт балансининг асоссиз равишда кучайтирилишига олиб келди.

Республикада топилган конлар орасида Олмалиқ тоғ-кон металлургия ва Бекабод металлургия комбинатларида хом ашёни қазиб олиш, бойитиш ва иккиламчи металлни қайта ишлаш йўлга қўйилган. Ангрен, Олмалиқ кон саноати асосан ҳудудда жойлашган рақбли металлургия, мис олиш, қийин эрийдиган ва ўта чидамли металллар, олтин ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. Олмалиқ кон-металлургия комбинати собиқ СССРнинг бу тармоқдаги энг йирик корхонаси эди. У Ўзбекистон тасарруфига олингандан сўнг республика иқтисодиётига баракали улуш қўшиб келмоқда. Республикада аниқланган вольфрам рудалари ва молибден конлари негизда Чирчиқ шаҳрида «Ўзбекистонда қийин эрийдиган ва ўта чидамли металллар» комбинати ишлаб турибди.

Республика металлургия саноати барча саноат маҳсулоти ҳажмининг 10 фоизидан кўпрогини ишлаб чиқармоқда. Конлар фойдаланишига тоширилиши республиканинг айрим ҳудудлари иқтисодиётини ўзгартириб юборди. Янги тоғ саноат комплекслари бўлиб қилинди.

Ангрен, Олмалик, Зарафшон. Учқудуқ конлари эса тоғ ва бўз ерларнинг саноат жиҳатидан ўзлаштирилишига асосий омил бўлди. Ҳозирги даврга келиб, аниқланган миллий бойлик манбаларида ишлаб чиқариш корхоналарини узок муддат давомида олтин, мис, уран, кўрғошнинг, рух, вольфрам, молибден, литий, алюминий ҳам ашёси ҳамда бошқа нодир металллар ва фойдали қазilmаларнинг катта захиралари бор. Шунинг эътиборга олганда республика металлургия саноатининг умумий саноат маҳсулоти ҳажмидаги ҳиссаси бундан бўён ҳам ортиб боради. Республика тасарруфига металлургия мажмуаси олинишининг боиси шундаки, биринчи гада рангли ва асил металлдан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар жаҳон бозорида камёб маҳсулотлар жумласига кириди ва экспортни ривожлантиришнинг муҳим шарти ҳамда мамлакат валюта захирасини оширишнинг асоси бўлиб хизмат қиладди.

Муҳим стратегик объектлар Ўзбекистон тасарруфига олиниши туфайли бу корхоналар жаҳоннинг кўпгина давлатлари (АҚШ, Канада, Австралия, ва Япония) билан шўтисодий алоқалар ўрнатди, жаҳондаги машҳур фирмалар — «Ньюмон», «Морибелл», «Мицубиси», «Бридж-стоун», «Катерпиллар», «Шелл», «Спектра аналитика инструменте», «Нукем», «Хитачи», «Нисса Иван» ва бошқалар билан узок муддатга мўлжалланган ҳамкорлик шўтталари боғланган. «Ньюмонт Майнинг корпорейшн» фирмаси билан ҳамкорликда вужудга келган «Зарафшон — Ньюмонт» корхонаси Мурунтов карьери чиқиндиларидан 100 тонна олтин ишлаб чиқарди.

6.3. Ўзбекистоннинг нефть мустақиллиги асослари

Бухоро — Хива нефть-газ районлари очилиши муносабати билан нефть захираларига эга конлар яна бевиттага ортди. Лекин бу конлар 1961 — 1965 йилларда атиги 306,7 минг тонна нефть берди. Фарғона водийсидаги 15 та кондан 7 млн. 516 минг тонна, Сўрхондарё вилоятидаги 3 та кондан 1 млн. 29,3 минг тонна ва Бухоро-Хива нефть-газ вилоятидаги 5 та кондан бор-йўғи 306,7 тонна нефть қазиб олинди. Шу

тариқа, республикада қазиб олинган нефть 1924 йилда 5,6, 1940 йилда 119, 1958 йилда 1297, 1961 йилда 1709 ва 1965 йилда 1800 минг тоннани ташкил қилди. Кейинги беш йилда республикада нефть ишлаб чиқариши кескин камайди. 1965 йилда ташқаридан нефть олиб келиш 1962 йилдагига қараганда 1,7 барабар ошган эди.

Ушбу йилларда республикада нефть мустақиллиги заифлашиниға аввало бу ҳудуддаги иккита нефтни қайта ишлаш заводиининг маҳаллий нефть билан таъминланганининг пасайиши, етмаган хом ашё Фарбий Туркменистондан келтирилиши, келтирилган нефтнинг нархи Фарғона ва Бухоро нефтидан икки барабар юқорилиги сабаб эди. Бу, албатта, нефтни қайта ишлаш заводларининг иқтисодий кўрсаткичларига салбий таъсир кўрсатарди.

Тўғри, Ўзбекистонда нефть қазиб чиқариши ва уни қайта ишлаш саноати янгидан барио этилди ва ривожланди. Фарғона водийси, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарёда янги нефть конлари излаб топилди ва ишга туширилди. 1970 йилда Ўзбекистонда 1672 минг т. нефть қазиб чиқарилди. Бу собиқ СССРда қазиб олинган нефтнинг 5% ини ташкил этарди.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда 80 дан ортиқ турли (юқори захирага эга категорияли) нефть-газ конлари топилди. Фарғона, Сурхондарё, Бухоро-Хива, Устюрт каби нефть-газ конлари, ҳавзалари ва виллоятлари кашф этилди. Бухоро-Хива виллоятда Газли, Когов, Муборак, Деңгизқўл районлари билан бирга янги конлар очилди ва очилиш арафасида. Ўзбекистонда нефть конлари асосан юра, бўр, палеоген ва неоген даври чўкинди жинсларининг ҳар хил қатламларида қатнашган ва жойлашган.

Нефтнинг физик хоссаси унинг таркибига боғлиқ. Таркибида 87% гача углеводород, 10 – 15%гача водород, 0,05 – 0,5, баъзан 5%гача кислород, жуда оз миқдорда ванадий, фосфор, калий, никель, темир учрайди. Дунё миқёсида қазиб олинаётган барча нефтларда олтингургут миқдори, одатда, 1%дан ортиқ. Сурхондарё водийсида қазиб олинаётган палеоген нефтлари, айниқса, олтингургутга бой (3,1-6,3%).

Республикада қазиб олинган нефтдан XIX асрнинг 2-ярмигача фақат керосин олиниб, қолгани чиқиндиға чиқариб ташланарди. Ички ёнув двигателларининг ихтиро этилиши ва

техник тараққийёт бензинга бўлган талабни оширди. Нефтьдан дастлаб керосин, бензин, дизель ёқилғиси, кейинчалик эса синтетик тоғалар, 100дан ортиқ кимёвий хом ашё ва ўғитлар олина бошланди.

Биргина 1965 – 1970 йиллар давомида Фарғона ва Олтинарк нефтни қайта ишлаш заводларида бензин ишлаб чиқариш 13, керосин ишлаб чиқариш 21, дизель ёқилғиси ишлаб чиқариш 81, мойлаш ёғлари олиш 59 ва мазут ишлаб чиқариш 64%га ошди.

Республикамизда иқтисодийнинг эркинлаштириш ва чуқурлаштириш даврида нефть ресурсларидан оқилона фойдаланиш, чуқур қайта ишлашга асосланган ҳолда янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш кенг миқёсда ўзлаштирилмоқда. 1991 – 2002 йилларда бу соҳани бошқариш структураси ва техник жиҳозлаш, нефть қазини таккомиллаштириш туфайли нефть ва газ ишлаб чиқариш ҳажми ошди. Натижада 1995 йилда республикага нефть четдан импорт қилинмади ва Ўзбекистон нефть мустақиллигига эришди. Бу мустақиллик собиқ СССР таркибидаги бошқа республикаларда иқтисод чуқур илқирозга учраган, яъни иқтисодий алоқалар ва савдо алоқалари узилган, нархлар ошган ва инфляция зўрайган даврга тўғри келди.

Нефть мустақиллигига эришишда «Мўборакнефтьгаз» давлат корхонаси геологлари, пармаловчилари, қурувчиларининг ҳиссаси айниқса катта бўлди. Чунки бу корхонада мустақиллик йилларида 15 нефть-газ ва 14 газоконденсат конларидан жуда катта миқдорда маҳсулот қазиб олинди. Чунки, 2000 йилда 3743,7 тонна нефть, 2475 минг тонна конденсат ишлаб чиқарилган бўлса, 2002 йилда тайёрланган нефть 3600,0, конденсат эса 2430 минг тоннага етди. Бу, республикада қазиб олинган нефть ва конденсатнинг 90% дан кўшини ташкил қилади. Бундан ташқари, бу корхона 2000 йилда 34164 ва 2002 йилда 36000 млн м³ табиий газ қазиб олди ва истеъмолчиларга етказиб берди. 2002 йилда Туркменистон Республикасига 240 минг т. нефть сотди, қолган товар маҳсулотларини Мўборак (МГПЗ), Бухоро (Қораўулбозор) ва Фарғона нефтни қайта ишлаш заводларига ва газ узатиш бошқармасига топширди.

Ўзбекистонда нефть мустақиллиги мустаҳкамланишига асосан 1997 йилда «Кўкдумалок» конида газ юқори босимда нефть конларига ҳайдалгани, Бухорода 2,5 млн. тонна газ конденсатини қайта ишлаш қувватига эга завод ишга туширилиши асос бўлди. Тўғри, кейинчалик нефть конларида захиралар камайиши мумкин. Аммо келажакда асосан газоконденсат қудуқлар ҳисобига нефть мустақиллигини сақлаш имкони бор.

Республикамизда нефть қазиб чиқариш асосан нефть атрофида жойлашган сув ёки газ босимини ошириш қатлам ғавакларидаги нефтни қудуқ зобойига йиғиш усули билан амалга оширилади. Сув босими, одатда, бошланғич нефть захирасининг 50 – 80%ини, газ эса атиги 20 – 50% ини сиқиб чиқаради. Бироқ, ташқаридан берилётган сув қазиб чиқарилаётган нефтнинг ўрнини тўла эгаллай олмаганидан босим камайиб кетади. Натижада нефтнинг фаввора бўлиб табиий отилиши тугайди. Шундан кейин нефть компрессор ёрдамида чиқарилади. Айнан 1997 йилда «Кўкдумалок» конида ишга туширилган (йўллари босими 50 атм.) компрессор станцияси ушбу ишни бошқарган ва у газоконденсат қазиб олиш ҳажминини кўпайтиришга имкон бермоқда.

Нефтни компрессор билан чиқаришда қудуққа газ ёки ҳаво ҳайдалади, улар нефтга аралашиб, зичлигини камайтиради, натижада нефть ва газ аралашмасининг сохта қудуқ юзасигача кўтарилиб, нефтнинг фаввора бўлиб отилиши давом этади. Ўзбекистонда нефть қудуқлардан насослар ёрдамида ҳам олинади.

Қатлам босими узлуксиз насая бориши натижасида қудуқ дебити тушиши нефть чиқаришнинг иктиводий кўрсаткичларини ёмонлаштиради. Нефть конларини ишга солиш, айниқса, ер ости гидродинамикаси ривожланиши натижасида нефть чиқаришнинг янги усуллари яратилди. Улар ёрдамида нефть қатламларига сув ёки газ ҳайдаш йўли билан қатлам босимини бутун эксклюзатация мобайнида бирдай ушлаб туриш мумкин.

Бу ютуқларга асосан 1992 йилда нефть соҳасида урта стратегия ва асосий томоилларни бажариш асосида эришилди:

- нефть ва газ қазиб олишни кучайтириш ва республиканин нефть мустақиллигини таъминлаш учун

Қўқудмалоқ, Алан Урга, Жанубий Тандирчи ва бошқа конларда катта ишлар бажарилди;

- нефть ва газни қайта ишлаш технологиясини чуқурлаштириш ва уларнинг сифати халқаро стандарт ва талабларга жавоб беришни таъминлаш учун 1997 йилда Бухоро нефтни қайта ишлаш заводини ишга тушириш, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводини таъмирлаш ва янги технология комплекси — гидроцесульфизация ускунасининг ўрнатилиши асосий вазифа қилиб қўйилди.

Янги технологик ускуналар ишга туширилиши натижасида тозаланган маҳсулот ҳажмини кўпайтириш имкони яратилди. Республикада нефтни қайта ишлаш саноати ривожланди ва оғир индустриянинг нефтни қайта ишловчи ҳамда нефть маҳсулотлари тайёрловчи соҳасига айланди.

Ўзбекистон нефть мустақиллиги ва экология борасидаги халқаро мажбуриятларни бажариши келажакда ёқилғи энергетика соҳасида илмий-техникавий ва экологик сиёсат олиб бориш жараёнида давлат томонидан амалга оширилаётган чора-тадбирлар самарадорлигига боғлиқ. Мазкур чора-тадбирлар нефть маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларнинг энергия сарфини камайтирувчи техника ва технологияни жорий қилишда ҳуқуқий ва иқтисодий муҳитни барпо этиш, нефть ресурслари самарадорлигини ошириш, захираларини кўпайтирадиган инновация технологиялари иқтисодий рақобатбардорчилигини оширишга йўналтирилган қўшимча инвестицияларни шакллантириш ва рағбатлантиришдан иборат. Бу эса, нефть мустақиллиги давомийлигини таъминлашга асос бўлади.

7-БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ХУДУДИЙ ИХТИСОСЛАШУВИ

7.1. Агросаноат мажмуини ривожлантириш муаммолари

Халқимиз тумуни фаровонлигини яхшиладанда, умуман, мамлакат иқтисодидегини мустаҳкамладанда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг аҳамияти беқиёс эвавлиги барчамизга маълум. Агросаноат мажмуининг тараққиёти нафақат озиқ овқат таъминотини яхшилаш, балки муҳим хом ашё етказиб берувчи тармоқ сифатида мамлакат индустриясининг тараққиёти учун ҳам ўта зарур. Маълумки, ҳозирги пайтда Ўзбекистон қишлоқларидаги хилма-хил хўжаликларда қарийб 4,5 млн. гектар майдонда деҳқончилик билан шуғулланилмоқда. Шунча кенгликдаги зироатни ўстиришда катта ва кичик техника воситалари деҳқонга қудратли қанот бўлмоқда. Мустақиллик йилларида бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ташкил қилинган «Ўзқишлоқхўжаликманҳолдинг» ва «Ўзқишлоқхўжаликманлизинг» компаниялари ана шу тармоқни мукамал ва самарали техника воситалари билан таъмин этишни асосий фаолият сифатида белгилаб олишган.

Республика Президенти Ислам Каримов айтганидек, қишлоқ хўжалигини иш самарадорлиги юқори бўлган, замонавий техника воситалари билан лизинг асосида таъминланган тизимнинг жорий этилиши олдинга ташланган муҳим қадам бўлди. Тўғри, лизинг тизimini қўллаш қўлами ҳозирча унчалик кенг эмас, лекин шу парса аниқки, қишлоқ меҳнатқилларининг техника билан таъминлашнинг бу усули катта истиқболга эга.

Ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибасидан маълумки, қишлоқ хўжалиги самарадорлигини юксалтиришнинг асосий шarti сермеҳнат юмушларини техника гарданига юкляндир. Жаҳон тажрибаси тармоқ ишлаб чиқаришнинг барқарорлиги, юқори унумдорлиги ишлаб чиқариш қучларининг қомилдеке ривожланиши, илмий техника

таракқиёти, моддий-техника базасининг кучлилиги ва кадрлар учун шарт-шароит яратилганлиги билан бевосита боғлиқлигини кўрсатади.

Буни фермерлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, бир фермерга АҚШда ўртача 150 гектар экин майдони тўғри келади. Бу кўрсаткич Канадада 190, Буюк Британияда 70, Францияда 35, Ирландияда ва Люксембургда 33, Данияда 32, Олмонияда 18, Голландияда 17, Италияда 8 гектар. Ер, техника, фан ютуқларидан унумли фойдаланилгандагина натижалар юқори бўлиши мумкинлигини улар амалда исботлашди. Умуман, тармоқдаги иқтисодий кўрсаткичлар техникадан оқилона фойдаланишга ва унинг сифатига кўн жиҳатдан боғлиқ дейишимизга тўла асос бор.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 31 январдаги қарорига биноан қишлоқ хўжалиги машиналарини ишлаб чиқариш мақсадида «Ўзқишлоқхўжаликماشходнинг» компанияси ташкил этилган эди. Бу тузилма таркибига 16 та корхона, 9 та қўшма корхона, 17 та миштақавий техника маркази, 72 та туман ва туманлараро бўлинмалар, шу жумладан, машина-трактор парклари ва савдо уйлари киради.

Шуни таъкидлаш керакки, 2001 йил натижаларига назар ташласак, компанияга қарашли корхоналар анча мураккаб даврни бошидан кечирганлиги аён бўлади. Кетма-кет рўй берган сув тақчиллиги пировард натижаларга таъсир этмай қолмади. Аксарият жойларда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини аввалги йиллардагига нисбатан камайтирмаслик, эришилган маромни йўқотмаслик учун кураш кетди.

Кейинги йилларда компания ривожланган давлатларнинг тармоқ техникаси ишлаб чиқарадиган фирмалари билан ҳамкорлик қилаётганлиги ҳам ижобий самара бермоқда. Масалан, 9 та қўшма корхона ишта туширилди ва бугунги кунда жаҳон талабларига жавоб берадиган техника воситалари ишлаб чиқармоқда. «ЎзКейстрактор», «ЎзКейссервис», «Агрохим» корхоналари шулар жумласига киради. Улар томонидан фақат ўтган йилнинг ўзида мамлакатимиз агросаноат мажмуида 2760 та трактор, 971 та аравака, 100 та пахта териш машинаси, 118 та плуг, 994 та борона, 80 та ичан ўрадиган комбайн, 1066 та

культиватор. 1 млн. сўмлик эҳтиёт қисмлар ва бошқа техника воситалари ҳамда уларнинг муайян қисмлари етказиб берилди. Шу жумладан, лизинг асосида 2 мингта трактор ва 404 та аравака ишлаб чиқарилиб, деҳқонларга жўнатилди. Республикада ҳозирги пайтда нуфузли компания ва фирмалар вакиллари билан ҳамкорликда бир қанча қўшма корхоналар тузиш бўйича лойиҳа — изланиш ишлари олиб борилмоқда. Германиядаги «КЛАСС» ва «КЮН» фирмалари билан «Тошқишлоқмаш» ҳиссадорлик жамиятида ем-хашак ўриш комбайни, «Ўзқишлоқмаш» ҳиссадорлик жамиятида галла экадиган сеялка, «Агрегат заводи» корхонасида фрезерли культиватор ишлаб чиқариш учун тайёргарлик кўрилмоқда.

Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги узлуксиз ва ўзаро чамбарчас тизимга эга. Бу илмий - тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини бажарилишини, конструкторлик ишлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва кетма-кетликни таъминлайди. Тармоқнинг илмий-тадқиқот, лойиҳа институтлари ҳамда конструкторлик бюrolари мавжуд. Компания муаммолар ечимини таъминлайдиган дастурлар ишлаб чиқиб, республика илмий-техника тараққиётини Мувофиқлаштириш кенгаши (собик фан ва техника давлат қўмитаси) билан ҳамкорликда иш олиб бормоқда. Ўтган йилги компания бўйича 25 млрд. 255,9 млн. сўмлик техника воситалари, 622,5 млн. сўмлик халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарилди. Ижобий натижалар қаторида корхоналарнинг дебитор ва кредиторлик қарзлари камайганлигини тилга олиш мумкин.

Компаниянинг чет эл сармоясини жалб қилишдан, умуман, унинг инвестиция фаолиятдан мақсади баъзи корхоналардаги ишлаб чиқариш техникасини янгилашдир. Масалан, яқин келажакда Тошкент трактор заводи, Агрегат заводи, Мотор заводи, «Технолог» ҳиссадорлик жамиятларида хориж сармоясини жалб этиш, замонавий талабларга жавоб берадиган техника воситалари ишлаб чиқариш кўзда тутилмоқда. Ҳозиргача компанияга қўшма корхоналар устав жамғармасини шакллантириш учун 28.2 млн. АҚШ доллари миқдоридаги чет эл сармояси олиб килинди.

Ҳукуматимизнинг маҳаллий ашёдан маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича дастурига кўра, «Кейс» пахта териши

комбайнлари ва тракторларига бутловчи қисмлар тайёрлаш йўлига кўйилди. Утган йили «ЎзКейсман»да пахта териш машиналарининг замонавий бўйи мажмуи ва бошқа баъзи қисмлари таъмирланди. «Тошқишлоқмаш» корхонасида пахта териш машинасининг бункери, унинг баъзи қисмларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Тармоқ техникаси учун гидроцилиндрлар тайёрлайдиган чет эл дастахона сотиб олинмоқда.

7.2. Агросаноат мажмуи ривожланишининг асослари

Агросаноат мажмуи (АСМ) – қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан банд бўлган халқ хўжалиги тармоқларининг жамланмасидир. АСМга кирувчи тармоқларнинг барчаси пировард натижада муҳим вазифани – мамлакатни озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги хом ашёси билан таъминлаш вазифасини бажаради.

АСМ таркибида учта соҳа ажралиб туради:

- қишлоқ хўжалиги ва унга алоқадор тармоқлар учун ишлаб чиқариш воситалари етказиб берадиган, шунингдек, қишлоқ хўжалигига ишлаб-чиқариш, техника хизмати кўрсатадиган саноат тармоқлари (масалан, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги);
- қишлоқ хўжалигининг ўзи;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш (тайёрлаш, сақлаш, қайта ишлаш, ташини, сотиш) билан банд бўлган тармоқлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида бу инфратузилмани ривожлаштириш мамлакат аҳолиси эҳтиёжини қондириш билан бир қаторда унинг ташқи иқтисодий алоқаларини ривожлаштирувчи кучга айланиши мумкин.

Мустақиллик йилларида АСМда жуда кўп ютуқларга эришини билан бирга муайян, камчиликларга ҳам йўл кўйилди. иқтисодий нелоҳотлар жараёнида янги муаммолар ҳам юзага чиқди. Эндиги вазифа ушбу камчиликларни бартараф этиш йўлиларини, муаммоларини чуқур таҳлил қилиб, уларнинг

счимини тошнидан иборат. Аграр секторининг бундан кейинги ривожланишида қуйидаги муаммоларга эътибор бериш зарур:

- ❖ мустақиллик йилларидаги фаоллигини қузатиш нуви кўрсатадики, барча бўғинларда кадрлар янгича ишланга, бозор муносабатларига тўлиқ мослаша олмаётirlар. Бу, айвиқса, туманлар ва хўжаликлар миқёсида кўпроқ кўзга ташланмоқда. Тўғри, ҳар йили кадрлар ўқуви ўтказилмоқда, ammo аксарият раҳбар кадрлар иш юритишини бозор муносабатлари асосида эмас, балки, эскича – маъмурий бўйруқбозлик асосида олиб боришмоқда;
- ❖ аграр соҳа учун муҳим бўлган экология масалалари ислохот жараёнидан бирмунча четда қолмоқда. Ваҳоланки, бу муаммо ўзига эътиборни талаб қилади. Бугунги кунда тупроқ унумдорлигининг пасайиб бориши, оғир техника ва самараси паст технологиялар қўлланилаётганлиги оқибатида тупроқ таркибининг бузилиши, иўрланиш даражасининг ортиб бориши шундан далолат бермоқда. Шунингдек, аҳолини экологик тоза озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш масаласи ҳам алоҳида эътиборни талаб қилади;
- ❖ баъзи иқтисодчилар, қишлоқ хўжалигида ислохотларни кўшимча маблағ сарфламасдан олиб бориш мумкин, деган фикрни илгари сурмоқдалар. Уларнинг фикрига қўшилши қийин. Ҳаттаки, ривожланган мамлакатлар тажрибасига қарасак, уларнинг кўчилишида бу борадаги кўрсаткич фермерлар даромадининг 10 – 50 ва ҳаттоки 60 %ни ташкил қилади. Шунинг хисобга олиб, аграр соҳани қўллаб-қувватлаш фондини ташкил қилиш ва унинг маблағи қишлоқ аҳолисининг ижтимоий ҳаёти, экологик мувозанатни сақлаш, моддий-техника базасини мустаҳкамлашга қаратилиши зарур;
- ❖ қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш молия-кредит механизмининг такомиллаштирилиши талаб қилади. Чунки, хўжаликлар тўғридан-тўғри кредит олинислари шиховта мураккаб, айвиқса, узок муддатли кредитлар ҳажми камайиб

қетиши натижасида уларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва янгилаб бориш имкониятлари чегараланиб қолмоқда. Албатта, лизинг тизимининг тузилиши бу муаммони бироз енгиллаштиради, аммо у барча турдаги асосий воситаларни камраб олмаган;

- ❖ қишлоқ хўжалигининг моддий таъминоти, техника, минерал ўғит, ёқилғи-мойлаш материаллари билан таъминланиши бутунги кун талаблари даражасида эмас, моддий-техника ресурсларининг нархи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархига нисбатан бир неча баробар юқори ва тез охиб бормоқда. Қишлоқ хўжалиги учун керакли саноат молларига нарх белгилашни ҳам тартибга солиш лозим. Қишлоқ хўжалиги корхоналарига сервис хизмати кўрсатиш талаб даражасида эмас, шунингдек, хизмат ҳақларининг баҳоси ниҳоятда юқори;
- ❖ ўзлари қабул қилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари учун тайёрлов ташкилотлари вақтида ҳақ тўламаётганлиги натижасида хўжаликларнинг молиявий ҳолати оғирлашмоқда, бунинг устига инфляция оғирлиги ҳам бутунлай қишлоқ хўжалиги корхоналари елкасига тушмоқда;
- ❖ қишлоқ хўжалигини қийин аҳволдан олиб чиқиш учун қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган барча соҳалар унга ўз ёрдамини кўрсатиши зарур. Шундагина улар қишлоқ хўжалагидан арзон ва сифатли хом ашё оладилар, ўз навбатида, қишлоқ уларнинг маҳсулотлари учун муҳим бозор вазифасини бажаради;
- ❖ ҳозирги кунда мамлакатимизда иқтисодий эркинлаштириш жараёни кечмоқда, эндиликда бу жараёнда аграр секторни бошқаришдан уни тартибга солишга ўтиш, нарх-навоми эркинлаштириш билан бирга уни давлат томонидан тартибга солиш тақозо этилади. Шунини ҳисобга олиб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг пастки ва юқориги нархлари чегарасини давлат томонидан назорат қилиш тизimini яратиш зарур.

Иқтисодий ислохотлар Ўзбекистонда биринчи навбатда, аграр секторда бошланди. Бунинг ўзига хос рамзий маъноси

бор, чунки аҳолининг 60% дан кўпроғи, иши билан банд аҳолининг 44%и қишлоқ жойларда яшаб, меҳнат қилмоқда. ИИМнинг 30%и, валюта тушумининг 55%и, товар маҳсулот алмашинувишининг 70 %и, озиқ-овқат маҳсулотларининг 90%и аграр сектор ҳиссасига тўғри келади.

1991 йилнинг 11 январида мамлакатдаги шахсий ёрдамчи хўжаликларни янада ривожлантиришига оид қўшимча тадбирлар белгиланди. Президент кўрсатмаси асосида яна 1 млн. 221 минг 477 оидлага суғориладиган пахта далаларидан 137 минг 246 гектар ер қўшимча томорқа сифатида бўлиб берилди. Бундай амалий ғамхўрлик ғайрат- ишжоатли одамлар ҳаракатига қанот бағишлади.

Шахсий ёрдамчи ва томорқа хўжаликлари уюшмаси ташкил этилиши лозим. Кейинчалик эса шу асосда деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси юзага келади, яъни шахсий ёрдамчи хўжаликлар замирида деҳқон ва фермер хўжаликлари шаклланади. Уларни имтиёзли солиққа тортиш, ўз маҳсулотларини экспорт қилиши учун қулай шарт-шароит яратиб бериш, хўжалик аъзоларини нафақа ва пенсия билан таъминлашга доир тартиблар жорий этилади.

Иқтисодиётимизнинг таянчига айланиб бораётган минглаб деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолияти бу тармоқнинг истиқболли биз ўйлагандан кўра норлоқ эканидан далolat беради. Унинг тарихи эса, шахсий томорқа хўжаликларига, 1989 йилнинг ёзида давлатимиз раҳбари узоқни кўзлаб бошлаган кенг кўламли ишларга бориб тақалади.

Мулкчиликнинг барча шаклларига, шахсий ташаббус ва хусусий тадбиркорликка ўша мураккаб даврда асос солинган.

Бугунги кунда (2003й.) мамлакатимизда 240 мингдан ортиқ микрофирма, кичик ва ўрта корхоналар ташкил этилиб, 3 млидан зиёд деҳқон-фермер хўжаликлари фаолият юритмоқда. Улар қишлоқ хўжалиги яъни маҳсулотининг 78 %ини беришмоқда.

Кейинги пайтда мамлакатимизда хусусий мулкни қишлоқ жойларда қарор топтириш, уни ривожлантириш ва ҳимоя қилиш борасида жиддий ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг «2003 –

2004 йилларда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида», «Хусусийлаштирилган корхоналарнинг кооператив бошқармасини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари алоҳида аҳамиятга эга. Zero, айнан ушбу ҳужжатлар замирида юртбошимизнинг «Кўп укладли иқтисодий шаклланишни ва унда хусусий мулк ставкачи ўрин эгаллашини таъминлаш зарур» деган ғояси ётади.

Бу ғоя эса, чуқур илмий ва ҳаётий мулохазалардан келиб чиққан бўлиб, миллий иқтисодийимизнинг агросаноат маъмулидаги мулквий тузилишни ўзгартиришни кўзда tutади.

Марказий Осиёдаги энг йирик корхоналардан бири «Тошкент трактор заводи» давлат акциядорлик бирлашмаси саналади. Бу ерда ишлар бир маромда бормоқда. Хориж сармоясини жалб этиш ишлари янги йўналишида давом эттирилаяпти. Аввало, бу «Кейс-Нью-Холланд» фирмасининг универсал ҳайдов тракторларига бутловчи қисмлар ишлаб чиқариш бўйича бўлса, кейингисен Хитой кредити асосида мини тракторлар тайёрландир. Бундай минги техникаларни деҳқон ва фермер ҳамда ширкат хўжалиқарига, шу билан бирга томорқа эгаларига сўказиб бериш мўлжалланмоқда.

Рақамларнинг маъзини чақинга, улар замирида яширинган меҳнат маромини илганга ҳаракат қилинмоқда. Масалан, янги асрнинг дастлабки йилида корхона 2966 та трактор, 1033 та аравака ишлаб чиқарди. Хўш, бу озми ё кўп? Агар уни 2000 йилдаги натижага таққослайдиган бўлсак, кўп. Қинилоқ хўжалигидаги эҳтиёжimizни назарда тутадиган бўлсак, оз. Албатта, ҳеч бир ҳаракат беиз кетмаганидек, ишлаб чиқариш бўйишидаги бирор узилни ўз таъсирини сездирмай, янги муаммо туедирмай қолмайди. Ган фақат техника воситаларини бутлаш учун айрим қисмлар тақчиллигидагина эмас, балки ана шу техникага муҳтож бўлган хўжалиқларининг тўлов қобилияти наслини билан ҳам боғлиқ. Айтайлик, 1997 йилда тракторлар ва эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариш 97,6 %га чиққан бўлса, 1999 йилда бу кўрсаткич 56,4 %ни ташкил этди. Эҳтиёжнинг бундай насл даражада қондирилиши ҳосил салмоғига ҳам таъсир кўрсатади.

«Ўзқинилоқхўжалиқманхолдинг» компаниясига қарашли бир канча корхоналарда экспорт имкониятларидан етарли

фойдаланилмайпти. Ачинarli томони уларда махсуслот экспорти бўйича аниқ белгиланган дастурнинг ўзи йўқ. Яна бир таъг соҳа: корхоналарда акцияларни сотиш қоншарсиз аҳволдалигидир. Бундай қамчиликлар юртимиз иқтисодий салоҳиятини ошириш йўлидаги иштишларимизга тўлиқ бўлади.

Бой табиий ресурсларга эга бўлган Ўзбекистонимиз заминда қишлоқ хўжалиги махсуслотлари мўлақўлигини таъминлаш орқали чексиз имкониятларни ишта солиши мумкин. Ҳамма гаг ана шу имкониятларни кўра билишда, улардан оқилона фойдаланишда. Биз сўз юритаётган компания раҳбарлари бу маъсусиятни янада чуқурроқ ҳис этишлари зарур. Президентимиз юритаётган иқтисодий сиёсат талаблари, ҳалқимиз кутаётган умидлар ана шунни ҳис этиб ишланни тақозо этади.

Бозор иқтисодиёти қишлоқ хўжалиги инфратузилмасидаги барча бўғимларда ҳисоб-китоб билан ишланни тақозо этади. Биз сўз юритган ҳар иккала корхона мўлк шакли жиҳатидан ҳам, хўжаликлараро муносабатлар нуқтаи назаридан ҳам бозорнинг ўзига ҳос талабларини ҳисобга олган ҳолда тузилган. Мақсад ички имкониятларимизни ишта солиши ҳисобига импорт ўрнини босувчи махсуслотларни кўпайтириш, экспорт салоҳиятини ошириш ва лизинг хизматини ривожлантиришга қаратилган. Эндиликда нафақат техника, айни пайтда ана шу техника жиловни кўлида бўлган компаниялар ҳам деҳқоннинг қудратли қанотига айланмоғи лозим.

Ривожланган хориж давлатлари ҳалқ хўжалигида лизинг хизматининг алоҳида ўрни бор. Ўтган асрнинг 40 – 50 йилларидан бошлаб, Америкада илқ бор жорий этилган бу хизмат тури айни пайтда жаҳоннинг кўлидаб мамлакатларида кенг қўлланилмоқда. Республикаимиз иқтисодиётидаги таркибий ўзгаришлар мазкур хизмат турини жорий этиш масаласини тақозо этади. Кўн маблағ сарфламасдан ишлаб чиқариш воситалариқи янгилани, замонавий техникага эга бўлиши унинг афзалликлариган биридир.

Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 30 октябрдаги қарорига кўра, республикаимиз қишлоқ хўжалигини замонавий техника билан таъминлаш ва тармоқ машинасозлигини

ривожлантириш учун қулай шарт шароит яратини мақсадида «Ўзқишлоқхўжаликмашинализи» компанияси ташкил этилди. Компания ўз фаолиятини бошлаган 2000 йилдаёқ лизинг асосида тармоққа 700 млн. сўмлик 471 дона техника етказиб берди. Ҳақиқатан ҳам пайтда техникага бўлган талабнинг юқорилиги лизинг ҳажми оширилишини тақозо қиларди. Бунинг учун наст фойизли, йирик миқдордаги кредит маблағларини жалб этиш, машинасозлик заводлари билан компания фаолиятини мувофиқлаштириш, ҳисоб-китоб механизминини такомиллаштириш, хўжаликларга имтиёзлар берини зарур эди. Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 2 ноябрдаги қарори ушбу муаммоларни ҳал этишга қаратилди.

Ўтган йиллар лизинг компанияси учун шаклланиш, яъни оёққа туриш даври бўлди. Ишчи тўла йўлга қўйиш ва лизинг хизматини кенг миқёсда амалиётга киритиш учун бир қанча масалалар босқичма-босқич ҳал этилади.

Маълумки, компания республикамиз лизинг бозорида фаолият кўрсатаётган энг катта ташкилотдир. 2004 йили компаниянинг жойлардаги 13 та филиали орқали 2339 та трактор, 100 та «Кейс – 2002» русумли пахта териш машинаси ва 494та турли хил техника воситалари ширкат ва фермер хўжаликларига етказиб берилди.

Компаниянинг молия бозоридаги фаолияти у малакатимиз иқтисодиётида алоҳида ўринга эга эканлигини кўрсатди. Биринчидан, қишлоқ хўжалигининг лизингга бериш соҳаси жорий этилди. Иккинчидан, мулк шаклидан қатъи назар тармоқдаги жамоалар давлатнинг ғамхўрлигини сезишди. Лизинг хизмати жорий этилгач, одамлар иш билан таъминланди ва ишлаб чиқариш самарадорлиги ошди. Яна бир аҳамиятли томони шундаки, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги корхоналари ҳам жонланди.

Лизинг компанияси айни пайтда ўз миқозларига берилаётган техника қийматининг 15%ни олдиндан тўлашни таклиф қилиб, уларга катта қулайлик яратди. Лекин техниканинг тўлиқ қиймати тўлангунга қадар у компания мулки ҳисобланади. Шу бонс лизингга олинган техникадан самарали фойдаланиш ва унинг тўғри ишлатилишини назорат қилиш нафақат миқознинг, балки компаниянинг ҳам бевосита фаолиятига киради.

Лизинг хизмати фермерлар учун катта имконият яратди. Ҳозир янги тартибда техника оловчиларнинг учдан бир қисмини фермерлар ташкил қилмоқда. Маълумки, илгари фермер бирор-бир техника воситаси учун ширкат хўжалиги ёки МТНга мурожаат қиларди. Бу унга ортқча ташвиш келтирар, яъни қўшимча харажат қилишга тўғри келарди. Бугун эса мазкур хизмат тўғриси ўз машина-трактор паркни тўзатаётган фермерлар ҳам кўп. Техникаларнинг лизинг асосида берилиши рақобат кучайишига, хизмат сифати яхшилланиши ва етиштирилаётган маҳсулот таннархи пасайишига олиб келмоқда.

Баъзида лизингга техника ололмаётган, хаттоки дастлабки бадал пулини тўлаган бўлсада, бу иш чўзилаётган ҳолларга дуч келамиз. Бунинг сабаби эса компаниянинг жойлардаги бўлимлари миқозларини техника билан ўз вақтида таъминлай олмаётганликларидир. Афсуски, бундай ҳоллар, кам бўлса-да, учраб турибди.

Ушбу масалага аниқлик киритиш мақсадида лизинг компаниясига мурожаат этдик. У ердаги мутахассислар муаммо жиддий эканлигини, масаланинг бир томони Молия вазирлиги ҳузурдаги қишлоқ хўжалигига техникалар етказиб беришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш жамғармасига бориб тақалишини айтишди. Демак, жамғарма мутасаддилари бу борада деҳқонларга мададкор бўлиш чораларини ишлаб чиқишлари лозим.

7.3. Аграр сиёсатдаги устуворликлар

Ўзбекистондаги асосий қишлоқ хўжалиги мамлакат иқтисодиётининг устувор йўналишларидан биридир. Ўзбекистон миллий хавфсизлигини таъминлаш, турли қишлоқ хўжалиги экинлари, шу жумладан, техник экинлар ўстириш учун жуда қулай, ҳудудда жойлашган, пахта етиштириш бўйича дунёда (АҚШ, Ҳиндистон, Хитой, ва Покистондан кейин) 5-унчи экспорт қилиш бўйича 2-ўринда, Ўрта Осиёда етиштирилаётган жами пахта ҳажмининг 75%и Ўзбекистон ҳиссасига тўғри келади. Бундан ташқари, республикада ҳар йили 5 миллион

тоннадан кўпроқ сабзавот ва мева етиштирилади. Ўзбек қоракўл териларига ва шилласига жаҳон бозорига талаб катта.

Қишлоқ хўжалиги аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари, саноатнинг турли тармоқларини эса ҳам аниқ билан таъминлайди. Мамлакат аҳолисининг 63%и қишлоқларда яшайди. Аҳолининг авча қисми шу соҳада меҳнат қилади. Мамлакат ички маҳсулотининг 28%и қишлоқ хўжалиги улушига тўғри келади. Пахта етиштириладиган майдонларнинг деярли ҳаммаси суғориладиган ерлардир. Бу ерларда қудратли ирригация тизими мавжуд.

Мустақиллик йилларида ўтказилган ислохотлар давомида қишлоқда янги хўжалик тузилмаси шаклланди. Ерга бўлган мулкчилик жараёни кучайди. Бу аграр сибсатдаги энг муҳим масаладир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 мартдаги “Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида”ги ПФ-3226-сонли Фармони аграр соҳада туб ўзгариш уфқларини белгилаб берди. Мазкур ҳужжатда иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида наст рентабелли ва зарар кўриб ишловчи ширкат хўжаликлари негизида фермер хўжаликлари ташкил этиш устувор йўналиш деб қайд этилди.

Шуни айтиш керакки, кейинги йилларда 159 та ширкат хўжалиги тугатилиб, уларнинг негизида 9 мингдан ортиқ фермер хўжалиги ташкил қилинди. Жумладан, Меҳнатобод, Мирзаобод, Ёзиёвон, Ромитон ва Амударё туманлари хўжаликлари тўлиқ тугатилиб, фермер хўжаликларига айлантирилди. 7.1-жадвалда қишлоқ хўжалигида турли мулкчилик шаклларида маҳсулот етиштиришнинг 2003 – 2004 йиллардаги ҳолати берилган.

Кўришиб турибдики, фермер хўжаликларида картошкачилик ривож топган, пахтачилик ва ғаллачилик етарли даражада ривожланмаган, сўт, гўшт тухум ва сабзавот етиштиришда деҳқон хўжаликларининг улуши юқори. Ҳамоа хўжаликлари пахта ва ғаллачиликда устун. Шунинг учун ҳам юқорида тилга олинган фармон асосида 2003 йилда яна 177 жамоа хўжалиги негизида фермер хўжаликлари тузилган.

Республика қишлоқ хўжалигида турли мулкчилик шаклларида маҳсулот етиштиришнинг 2003 – 2004 йиллардаги ҳолати

	Йили ҳосил (миң тонна)		Қишлоқ хўжалиги корхоналари		Деҳқон хўжаликлари		Фермер хўжаликлари	
	2003 й.	2004й	2003 й.	2004 й.	2003 й.	2004 й.	2003 й.	2004 й.
Пахта	2893, 3	3535, 4	1741, 8	1707, 1	-	-	1061, 5	1828, 3
Бугдой	5625, 6	5502	2805, 4	2085, 2	789,9	832,4	2030, 3	2584, 9
Сабзавот	3304	3315, 9	626	355,6	2321, 9	2575, 9	353,5	384,4
Каргонк а	834,4	892,7	49,7	45,7	751,2	803,9	33,5	43,1
Мева	765,8	646,3	231,5	215,9	477,7	520,9	56,6	109,5
Ўдum	401,8	577,8	160,5	264,3	278,5	256,4	22,5	56,9
Полиэ маҳсулотл ари	587,3	571,3	77,8	46,2	331,7	351,0	177,8	174,1

Манба: Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2004 йил. № 8, СИСМ, Т.: 2005.

Таъриба шунини кўрсатадики, ҳатто зарар билан ишлаётган жамoa хўжаликлари ҳам фермер хўжаликларига айлантирилса, уларда ишлаб чиқарини ривожланади, моддий ресурслар тежаллади, молиявий аҳвол яхшиланади. Фермер хўжаликларига ўз ривож жараёнида эркин иқтисодий фаолият юритиш учун қуйидаги имкониятлар яратилган:

- ер майдонлари таълов асосида 50 йилгача муддат ва мерос қолдириш ҳуқуқи билан ижарага берилди;
- берилган ер майдонлари ширкат хўжаликлари балаъсидан чиқарилади;
- ёлланма ходимлар, шу жумладан, оила аъзолари ўртасидаги меҳнат муносабатлари, меҳнат

қонунчилигига мувофиқ, меҳнат шартномаларига асосланади.

Ҳозирда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва вилоятлар ҳокимликлари билан биргаликда аграр сибсатининг устуворлиги мужассамлашган, фермер хўжалиklarининг 2003 – 2010 йилларга мўлжалланган ривожланиш конценцияси яратилмоқда. Қишлоқда замонавий бозор инфратузилмасини ривожлантиришнинг шу муддатга мўлжалланган қомплексе дастури эса тайёрланди.

Иккинчи йилларда маҳаллий шароитларни, қишлоқ хўжалиги ерларини, меҳнат ва сув ресурсларининг аҳволи ҳамда хўжалиklar қайта ташкил этилиши натижасида бўшаб қолган ҳодимларни иш билан таъминлаш ветиқболларини чуқур таҳлил қилиш асосида вилоят ва туманлар бўйича хўжалиklarни ривожлантириш конценциясини ишлаб чиқиш устидаги ишлар давом эттирилади.

Аграр сибсатда тилга олинган устуворликлар ижроси аниқ белгиланган режа асосида барча бўғинларда ислохотларнинг моҳиятини англаган ҳолда олиб борилади. Бу эса миллий хавфсизликни таъминлашда асосий омил бўлади.

7.4. Кредит қишлоқ хўжалиги раvнақида муҳим омил саналади

Қишлоқ хўжалиги моддий ишлаб чиқаришнинг асосий тармоғи бўлиб, саноатнинг кўплаб тармоқларини ҳам аниқ билан таъминлаш ҳамда республика экспорт салоҳияти ва валюта тушумининг муҳим манбаси ҳисобланади. Шу боис мамлакатимиз Президенти ва ҳукумати мазкур соҳани ривожлантиришга жиддий эътибор қаратмоқда. Айниқса, Юртбошимизнинг «Ўзбекистон ўз тараққиётини фермерлик ривожидан кўради ва бу борада дунёнинг илғор мамлакатлари эринган ютуқларга таянади» деган фикрлари соҳа тараққиётида дастуриламал вазифасини ўтамоқда.

Бир сўз билан айтганда, фермерларга қатор имтиёзлар берилиб, кенг имкониятлар яратилмоқда, меъерий-ҳуқуқий база тобора такомиллантириб боришмоқда.

Қишлоқ хўжалигидаги асосий тадбиркорлик субъектлари, яъни фермер хўжаликларини ривожлантириш йўли билан истеъмол бозорини сифатли қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат ва енгил саноат маҳсулотлари билан тўлдирини, аҳолига иш ўринлари яратиш орқали иқтисодийтимизни жадал юксалтирини имконига эга бўламиз. Шунинг учун кичик бизнес, шу жумладан, деҳқон ва фермер хўжаликларини ривожлантирини ҳукуратимиз томонидан изчил амалга ошириладиган илохотларнинг устувор йўналишига айланди.

Деҳқон ва фермер хўжаликларини молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида 2003 – 2004 йилларда тижорат банклари томонидан 39 млрд. сўм миқдорида кредит маблағлари ажратилди.

Вазирлар Маҳкамасининг «Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришни маблағ билан таъминлаш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори, айниқса, фермер хўжаликлари ролини ошириш, уларда мулкдан жалб этиладиган маблағлардан самарали фойдаланиш учун иқтисодий жавобгарлик ҳиссини шакллантиришда муҳим аҳмият касб этди. Ушбу қарорга кўра, Бухоро, Фарғона, Наманган ва Хоразм вилоятларидаги фермер хўжаликларининг давлат эҳтиёжлари учун пахта ва ғалла етиштириш бўйича харажатларини тайёрлов корхоналари орқали бўнаклаш механизми ўрнига уларга хизмат кўрсатувчи тижорат банклари орқали тўғридан-тўғри имтиёзли кредитлар ажратилиш механизми ишлаб чиқилди. Бу механизм 2003 йил ҳосилидан бошлаб тажриба сифатида синов қўрилди.

Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи фермер хўжаликларига имтиёзли кредитлар қайтмаслик ҳатарининг олдини олиш ёки гаровни суғурталаш шартномалари бўйича суғурта мукофотларини тўлаш, иш ҳақи тўловлари, минерал ўғит, кимёвий препаратлар, подэтиллен пленка, ёпилғи мойлаш маҳсулотлари сотиб олиш, машина-трактор парклари, шу жумладан, муқобил МҒНлар, коллектор дренаж тармоқларини тозалаш, электр қуввати, яғона ер солиғи ва бошқа

харажатлар тўлови (хосилни йиғиб олдиш бўйича хизматларни кўшган ҳолда) учун мақсадли кредитлар ажратилиш йўлига кўйилди.

Жумладан, 2003 йил давомида пахта хом ашёси тайёрловчи фермер хўжаликларидан тижорат банкларига тақдим этилган 9691 та кредит аризаси тўлиқ кўриб чиқилиб, уларга 15227 млн. сўмлик, ғалла етиштирувчи фермер хўжаликлари томонидан тушган 5617 та кредит аризаси бўйича эса 1484,2 млн. сўмлик имтиёзли кредитлар ажратилди. Уларнинг самараси албатта, юқори бўлди. Биргина 2003 йили ана шу тўртта вилоятда имтиёзли кредит олган фермер хўжаликлари томонидан мўлжалдаги 166,1 минг тонна ўрнига 183,8 минг тонна дон етишилди. Натижада 11,0 млрд. сўм ўрнига 13,5 млрд. сўм даромад олиниб, 5,5 млрд. сўм соф фойда кўрилди. Масалан, Учкўрғон туманидаги «Раҳимжон хожки» фермер хўжалиги 2002 йилда 45 гектар ерда ғалла етиштириб, 4,7 млн. соф фойда олган бўлса, 2003 йилда кредитлаш механизми қўлланилгач, бу кўрсаткич 7,4 млн. сўмни ташкил этди. Рентабеллик даражаси эса аввалги йилдагига nisбатан 3 % ўсди.

Шунингдек, имтиёзли кредит олган пахта етиштирувчи фермер хўжаликлари 2004 йили 50,6 млрд. сўм даромад, шу жумладан, 20,5 млрд. сўм соф фойда олишга эришдилар. Бир misол: Бухоро туманидаги «Ибод бобо» фермер хўжалиги 29 гектар майдонда пахта етиштиради. Ушбу хўжалик 2002 йилда 12,6 млн. сўм даромад қилган бўлса, 2003 йилда бу кўрсаткич 23,0 млн. сўмни ташкил этди. Имтиёзли кредитлаш натижасида жамоада ҳосилдорлик 1,4 центнерга, соф фойда эса 120 минг сўмга кўнайди.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, янги кредитлаш механизмига ўтилгач, салмоқли натижаларга эришган фермер хўжаликлари сони тўртала вилоятда ҳам анча кўнайди.

Фермерларга ажратилган тўғридан-тўғри имтиёзли кредитлар самарасини узар режаланишга nisбатан ортқича даромад олганлигида ҳам яққол кўрини мумкин. Пировардида, 2005 йил 1 октябрь ҳолатига кўра, тижорат банклари томонидан давлат охтиёжлари учун ғалла ҳосили етиштирувчи фермер хўжаликларига берилган кредит маблағлари яқуний

хисоб-виробларга ажратилган маблағлар ҳисобидан тўлиқ қайтарилди.

Республикамизда пахта ва дон маҳсулотларига давлат буюртмалари жорий этилиши эса бир томондан, фермерларнинг маҳсулотларига барқарор талабни вуҷудга келтирган бўлса, иккинчи томондан, етиштирилажак ғалла ва пахта ҳам ашёси қийمатининг 50 %и миқдоридан олдиндан бўнак нули олин имконини яратди.

Янги механизмнинг олдинги услубдан яна бир қулай томони бор. Давлат эҳтиёжлари учун сотиладиган пахта ҳам ашёси ва ғалла етиштирувчи фермерларга тўғридан-тўғри имтиёзли кредит берилиши улар учун эҳтиёж сезилган харажатларни ўз вақтида молиялаштириш ва маблағларни мустақил равишда тасарруф этиш имконини берди.

Фермерлик ривожини қишлоқда янгича бозор инфратузилмасини яратилишини тақозо этади. Бу борада республикамизда олиб борилаётган ишлар ҳусусида тўхталиб ўтганда шунини таъкидлаш керакки, Президентимиз Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил якунларига бағишланган йиғилишидаги маърузасида қишлоқ хўжалиги тараққиётига кўмаклашувчи бозор инфратузилмаларини яратилиши ва улар томонидан, айниқса, фермерлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш муҳим аҳамият касб этишини алоҳида таъкидлаган эди. Бу вазифани амалга ошириш фермер хўжаликларига моддий-техник ресурслар етказиб бериш, маҳсулотларни сақлаш, ташини, қайта ишлаш ва сотилишига кўмаклашадиган хизмат кўрсатувчи корхоналар тармоғини шакллантириш, банк, ахборот-маслаҳат марказлари ҳамда фермерлар манфаатларини ҳимоя қилувчи уюшмалар, фондларни ташкил этиш ва уларни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратишни назарда тутди. Давлат бу йўл билан фермерликнинг ривожини бевосита қўллаб-қувватлайди.

Ҳусусан, давлат эҳтиёжлари учун маҳсулот етиштираётган фермер хўжаликларининг иқтисодий ва молиявий мустақиллигини тўлиқ таъминлаш, бозор шароитида бизнесни бошқариш кўникмаларига эга бўлган фермер хўжаликлари раҳбарлари ва мутахассисларини тайёрлаш, қишлоқда фермер хўжаликларининг эҳтиёжларига қараб барча зарур хизматларни кўрсата оладиган замонавий ишлаб

чиқарини ва бозор инфратузилмасини жадал ривожлантириш мақсадида Президентимизнинг «2004 – 2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди. Мазкур Фармон ижросини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси томонидан «2004 – 2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепциясини амалга ошириш чора-тадбирлари дастури» ишлаб чиқилди. Бу ҳужжатда эса ер-сув муносабатлари, фермерларни молиялаштириш ва кредитлаш тизими, уларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, маҳсулотни тайёрлаш, қайта ишлаш ва сотиш тизими ҳамда меҳнат муносабатларини такомиллаштириш ва кадрлар тайёрлаш масалаларини 2006 йилгача босқичма-босқич бажариш белгилаб берилди.

Қарорга кўра, шунингдек, 2004 – 2006 йилларда зарар кўриб ишлаётган, наст рентабелли ва истиқболсиз ширкат хўжаликларидан 1020 таси фермер хўжаликларига айлантирилади. Янгидан ташкил этилаётган фермер хўжаликларига банк хизматлари кўрсатиш, қўшимча қулайликлар яратиш мақсадида қишлоқда ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмасини ривожлантириш дастурларига асосан, шу муддат мобайнида 701 та, жумладан, жорий йилнинг ўзида 178 та минн банк ташкил этилиши белгиланди. Ўзбекистонда, худудларда ташкил этилаётган фермер хўжаликларига жойларда жорий йилнинг ўтган 4 ойи мобайнида ҳар томонлама қулай бўлган 180 та минн банк ташкил этилди. Умуман, ҳозирги пайтда фаолият кўрсатаётган жами минн банклар сони 982 тага етди. Уларнинг қандай ишлаётганини тасаввур этиш учун яна бир мисол келтирамиз. «Ўзүйжойжамгармабанк»нинг «Ғиззах вилояти филиалига қарашли, Ғиззах тумани марказидан 15 километр узоқликда жойланган «Ўттепа» минн банки ҳозирги кунда 227 та миқозга, шу жумладан, 167 та фермер хўжалигига сифатли хизмат кўрсатиб келмоқда.

Шу ўринда кредитлаш масаласи ечимига ойдинлик киритиш мақсадида сўнгги пайтда фермерлар кредит олиш анча осон бўлиб қолганини таъкидламоқ лозим.

Ўқтисодий муносабатларнинг яхлит, мукамал тизимини барпо этиш юзата келаётган муаммоларни изчил ва ўз вақтида ечилиш талаб этади. Бу борада Марказий банк

томонидан бир талай ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, тегишли вазирликлар ва идоралар билан биргаликда тўғридан-тўғри имтиёзли кредитлаш бўйича 2003 йилда 4 вилоятда орттирилган тажрибалар асосида «Фермер хўжалиklarининг давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган маҳсулотлар харажатларини тижорат банклари томонидан кредитлаш тартиби тўғрисидаги Низом» ишлаб чиқилди. Бу меъёрий ҳужжатда қишлоқ хўжалиги мулкдорларидан йил давомида олинган таклифлар эътиборда тутилди, шу асосда уларга бир қатор қудайликлар ва имкониятлар яратилмоқда.

Мазкур Низомга мувофиқ Андижон, Бухоро, Ҷиззах, Наманган, Навоий, Самарқанд, Фарғона ва Хоразм вилоятларидаги фермер хўжалиklarига тижорат банклари томонидан кредит маблағлари мунтазам бериб келинмоқда. Республикамизнинг қолган 5 та вилоятида эса ушбу механизм кейинги йилдан бошлаб жорий этилади.

Кредит маблағлари ажратишда бундай узлуксиз жараённинг таъминланиши мамлакатимизда фермерлик ҳаракатини янада ривожлантиришда муҳим омил бўлади.

7.5. Фермер хўжалиklarининг минтақавий хусусиятлари

Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йилларида қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш учун бозор иқтисоди талаблари асосида жуда катта ишлар амалга оширилмоқда. Асосий ишлаб чиқариш воситаси — ерлар ўз эгалари: деҳқон ва фермерларга берилиб, мулкчилик шакллари ўзгартирди, деҳқон ва фермерлар уюшмалари тузилиб, маҳсулотларни еттиштириш ва экспорт қилиш ишлари батамом янги йўлга қўйилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон ҳукумати томонидан деҳқон ва фермер хўжалиklarини ташкил этиш ва ривожлантириш бўйича ҳуқуқий ва норматив ҳужжатлар ишлаб чиқилди. Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси

---

¹ Кредит: фермерлик равнақида муҳим омил. —
Халқ сўзи, 2004йил, 2 июнь.

томонидан қабул қилинган «Фермер ва деҳқон хўжаликлари тўғрисида»ги (30.04.1998 й. № 605. I-сонли) Қонуни ва Вазирлар Маҳкамасининг бу қонунни ҳаётга татбиқ қилиш бўйича қатор қарорлари улар орасида алоҳида ўрин тутади. Уларга кўра, ерларни ўз эгаси - деҳқон ва фермерларга бериб, физик-кимёвий таркибини яхшилаш ва унумдорлигини ошириш чоралари белгиланди, фермерларга шунингдек, ихтиёридаги ердан умрбод фойдаланиш ҳуқуқи берилди. Ўзбекистонда 2000 йил 1 ноябрда деҳқон ва фермер хўжаликлари сони 41743 та бўлган бўлса, 2001 йилнинг шу даврига келиб, бу кўрсаткич 55208 тага етди.

2001 йили республикада 2142 млрд. сўмлик қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етштирилди. 2004 йилга келиб, бу кўрсаткич икки баробар ошди. Деҳқончилик маҳсулотларининг салмоғи деҳқончиликда олинган фойданинг 65 % ини ёки 4732 млрд. сўмни ташкил этди. Бунда фермер ва деҳқон хўжаликларининг улуши 45 % бўлди.

Ўзбекистон Республикасида «Фермер ва деҳқон хўжаликлари тўғрисида»ги қонун ҳаётга татбиқ этилиб, республика фермер ва деҳқон хўжаликлари уюشمаси тузилган. Унга аъзо бўлган фермерлар сони 2000 йилда 37274 та бўлган бўлса, 2001 йилда 43568 тага етди, деҳқон хўжаликларидан эса бу ерга 2000 йилда 26660 та аъзо бўлган бўлса, 2001 йилда 34918 тага етди. Фермер ва деҳқон хўжаликларининг ер майдони 2000 йилда 661.9 минг гектар эди. У 2001 йили 728.1 минг, 2004 йилда 2194.4 минг гектарга етди. 2000 йили бир фермерга ўртача Сирдарё вилоятида энг кўп — 35.9 сотих, Навоий вилоятида энг кам — 6.5 сотих ер тўғри келди. 2004 йили бу кўрсаткич Қорақалпоғистон Республикасида энг кўп — 35.5, Навоий вилоятида энг кам — 9.7 сотихни ташкил этди. Республикамиз бўйича ҳар бир деҳқон ва фермер хўжалик ери ўртача 2000 йилда 17.3, 2004 йилда 16.2 сотихдан иборат бўлди. *

Республикада деҳқончилик учун зарур машиналар тизими яратилди, илмий-тадқиқот институтлари, тажриба

---

* Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. СИСМ. Т.1: 2005, №8, 50-б.

станциялари, таянч пунктлари тармоқлари ривожлантирилди, қишлоқ хўжалигини малакали мутахассислар билан таъминлайдиган олий ва ўрта махсус ўқув юртлири ташкил этилди.

Ўзбекистон қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги илмий ишлаб чиқариш марказининг 17 илмий-тадқиқот институти, уларнинг 12 та филиали, 15 та таянч пункти, 9 та экспериментал базаси ва 50 га яқин бошқа бўлимларида қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги ва агросаноат мажмуининг турли соҳаларида назарий ва амалий илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда, фан ютуқлари ишлаб чиқаришга жорий этилмоқда. Республикада Тошкент давлат аграр университети, Андижон, Самарқанд қишлоқ хўжалиги, Қарши аграр-иктисодиёт, Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш инженерлари институтлари, қатор коллежлар ишлаб турибди. Республика олий ва ўрта махсус ўқув юртлирини қишлоқ хўжалиги ихтисосликлари бўйича ҳар йили 5 мингдан ортиқ олий маълумотли, 12 мингдан зиёд ўрта махсус маълумотли мутахассислар битириб чиқмоқда.

Республикада қишлоқ хўжалиги соҳасидаги умумий сийосатни республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги амалга оширади. Давлат бошқарувининг қўйи бўйини бўлган туман қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармалари жамоа хўжаликлари, давлат хўжаликлари, ширкатлар уюмлари ижара хўжаликларида умумий раҳбарликни олиб боради. Ихтисослашувига кўра, боғдорчилик, тоқчилик, айрим иссиқхона хўжаликлари мустақил «Ўзмевасабзовотузумсаноатҳолдинг» ҳолдинг компаниясига қарайди. Айрим тармоқларга раҳбарликни амалга ошириш учун Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг «Ўзбекқорақўл», «Ўзбек ишаги», «Ўзпаррандасаноат», «Асал» каби республика ишлаб чиқариш уюшмалари ташкил этилган.

Ўзбекистон ҳудуди қишлоқ хўжалиги жиҳатидан 3 миштақага бўлинади: тоғ ва тоғ олди миштақаси республика ҳудудининг 20 % дан ортиқроғини ташкил этади. Асосан лалмикор деҳқончилик (буёдой, арпа, пўхат, зиғир), боғдорчилик ва тоқчилик тараккий этган бу миштақада баҳорги-қузги мавсумий яйловлар бор, чорвачилиги гўшт-жун етиштиришга ихтисослашган. Суғурма деҳқончилик миштақаси

республика хўдудининг қарийб 20 %ини ташкил этади. Бу минтақа Фарғона водийси, Мирзачўл, Далварзин чўли, Чирчиқ-Оҳангарон, Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхон-Шеробод водийлари, ҳамда Куйи Амударёни ўз ичига олади. Унда асосан пахта, шунингдек, каноп, дон (буғдой, маккажўхори, шоли), картошка, сабзовот-полиз маҳсулотлари (қовун, тарвуз, қовоқ), ем-хашак эгинлари (беда, суданўт, перко ва бошқа) етиштирилади. Боғ ва тоғзорлар, тўтзорлар, резавор мева майдонлари бор, гўшт-сут чорвачилиги ривожланган.

Чўл-ийлов минтақаси республика хўдудининг 50 % ни ташкил этади, асосан чўл ва сувсиз текисликлардан иборат, Бухоро, Қашқадарё вилоятлари, Қорақалноғистонда ва Фарғона водийсининг марказий қисмида жойлашган.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигининг асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган ер давлат мулки ҳисобланади. Давлат қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган корхоналар ва хўжаликларга, шунингдек, фуқароларга муддатсиз ёки вақтинчалик фойдаланиш учун ер ажратиб беради.

Давлат ва ер фонди ер эгаллиги ёки ердан фойдаланувчилар ҳудуддаги барча ерлар – ҳайдалма ерлар, дарахтзор, ийлов, пичанзор, ўрмон, қўриқ ер, қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиган ерлардан иборат.

Республиканинг 2003 йилдаги умумий ер фонди 44797,7 мингга, барча қишлоқ хўжалиги ерлари 27987 мингга. Шундан сўғоришга яроқли ерлар 5 млн.гектар, сўғориладиган ер майдони 4238,6 минг, гектар, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларининг умумий майдони салкам 32 млн. экиладиган ерлар 4090,2 минг, ҳайдалма ерлар 4475,5 минг гектарга етди. (7.1-жадвал) Республика ер фондининг асосий қисми (62 % га яқини) қишлоқ хўжалик ер турлари тоифаларига мансуб, қолган қисми фуқаролар ерлари – томорқа (7 %), ўрмон ва тўқайзорлар (3,2 %), қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиган ерлардан (34,2 %) иборат. Сўғориладиган ерлар жами ер ресурсларининг 9,2 % ини

ташқил этишига қарамай, республика қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 98,5%и шу ерларда етиштирилади.*

Ўзбекистонда XX асрда суғориладиган ерлар майдони сезиларли даражада кўнайдиган (1914 йилда 1809,5 минг га; 1994 йилда 4238,6 минг га). Кейинги ўн йилликларда ирригация-мелиорация ишларига катта эътибор берилди. Республика аҳолиси сонининг ўсиш суръатлари суғориладиган ерларни кенгайтириш суръатларидан ўсиб кетиши натижасида аҳоли жон бошига тўғри келадиган суғориладиган ҳайдалма ер майдони йилдан-йилга камайиб борди.

Ерлардан оқилона фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш, тупроқ унумдорлигини тиклаш, табиий муҳитни асраш ва яхшилаш, хўжалик юритишнинг ҳамма шаклларида тенг ҳуқуқлар асосида ривожлантириш учун шароитлар яратиш мақсадида республикада ер муносабатлари Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси (1998 йилнинг 1 июлидан кучга кирган) билан тартибга солинади. Ислохотлар натижасида фермер хўжаликлари ривожлантириш орқали Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларидаги каби Тошкент вилоятида ҳам пахтачилик ва бошқа соҳаларда ўсишга эришилди (7.2-жадвал).

---

* Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари. Т.: 2004.

Ер майдони ва қишлоқ хўжалиги ерларининг ердан
 фойдаланувчилар бўйича тақсимоти, минга

	Умумий ер майдони	Барча тонфадаг и қишлоқ хўжалиги ерлари	Шу жумладан		
			хайдал ма ерлар	пичан зор ерлар	яйлов лар
Жами ер	44797.7	27987.1	4474.5	109.4	22855 ,6
Қишлоқ хўжалиги корхоналари ва хўжаликлар ерлари	31970.0	25925.2	4458.8	107.4	20824 ,6
Дехқон (фермер) хўжаликлар ерлари	82.8	76.8	32.9	0.3	42.1
Фуқаролар ерлари	571.3	477.5	382.5	-	-
Захирадаги ва хўжалик ерлари	10203.9	1975.3	9.0	2.0	1954. 1
Бошқа тонфадаги ерлар	2623.8	86.6	6.7	-	76.9

Маъба: Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги
 маълумотлари. Т.: 2005.

Фермер хўжаликлари томонидан 2003 йилда 55339 тонна сабзавот, 8376 тонна картошка, 11804 тонна поллиз, 1510 тонна узум, 5564 тонна мева ва 79974 тонна ем-хашак етиштирилди.

7.2-жадвал

Тошкент вилоятида фаолият кўрсатаётган фермер ва деҳқон хўжалиklarининг асосий ишлаб чиқариш кўрсаткичлари (тонна)

Кўрсаткичлар	Фермер хўжалиги		Деҳқон хўжалиги	
	2000 й.	2004 й.	2000 й.	2004 й.
Гўнг, тирик вазида	1132	1205	64080	79180
Сут маҳсулотлари	5542	5355	250776	282403
Тухум, минг дона	484	1122	164905	175905
Ўами бошоқли дон	25571	33298	-	-
Бўғдой	25571	33258	7613	8700
Картошка	7125	8376	9208	30440
Узум	0	1510	12017	14120
Мева	3133	5564	23311	25217
Сабзавот	44265	55338	274719	286223
Поллиз	11364	11804	15264	16034
Пахта	21436	313891	0	0
Ғалла	19248	21773	0	0

Манба: Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва суғ хўжалиги вазирлиги маълумотлари, Т.: 2005.

Вилоятда чорвачилик соҳасига ҳам жиддий эътибор берилмоқда. 2003 йили чорвачилик йўналишидаги фермерлар сони 463 та бўлган бўлса, 2004 йилда 493 таши ташкил этмоқда. Вилоят бўйича 14102.9 та шартли мол мавқуд. Ўил давомида вилоят чорвалорлари томонидан 891 тонна гўнг, 5355 тонна сут ва 1122 дона тухум етиштирилди. Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 4 мартдаги «Фермерчиликни,

хусусий тадбиркорликни ҳамда кичик ва ўрта бизнес субъектларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 75-сонли қарорига асосан вилоят деҳқон ва фермерларини қўллаб-қувватлаш, уларнинг иқтисодий базасини мустаҳкамлаш, мамлакат ички бозорини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан янада юқорироқ даражада тўлдириш, аҳоли фаровонликни ошириш мақсадида тижорат банклари томонидан вилоятда фаолият кўрсатаётган 640 та деҳқон ва фермер хўжаликларига 851700000 сўм миқдорда микрокредитлар ажратилди. Шундан 425 таси фермер хўжаликларига, 215 таси деҳқон хўжаликларига берилди. Йўналишлар бўйича кредитларнинг 512 таси ёки 680808000 сўми чорвачилик, 67 таси ёки 70761000 сўми уруғ учун, 30 таси ёки 586500000 сўми техника учун, 31 таси ёки 414800000 сўми бошқа соҳаларга ажратилди. Ажратилган кредитлар мақсадли равишда ишлатилишини таъминлаш чоралари кўрилмақда.

7.6. Фермерлик ҳаракати ва унинг имкониятлари

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий мақсади соҳада мулкдорлар синфини шакллантириш орқали рақобат муҳитини юзага келтиришдир. Амалга оширилган ислохотлар натижасида бугунги кунга келиб етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 99 фоизи нодавлат сектор ўлушига тўғри келмоқда.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда фермерлик ҳаракати жадал суръатлар билан ривожланмоқда. Қишлоқ хўжалиги юритиш борасидаги дунёвий тажрибалар фермер хўжалиklarининг бошқа хўжалик шакллариغا нисбатан бар қанча афзалликларга эгаллигини кўрсатди. Шў сабабли ҳукумат томонидан фермер хўжалиklarини ривожлантириш ҳар томонлама қўллаб-қувватланмоқда. Фермер хўжалиklarини ривожлантиришга бундай устуворлик берилиши чуқур ўйланган аграр сиёсат натижасидир.

---

¹ Экономические обозрения. 2004. №12. - 34-б.

Кейинги йилларда кўпгина ширкат хўжаликлари мавжуд ресурслардан фойдаланишда, маҳсулот сотиш ва бошқа соҳаларда nisбатан кичик, лекин бозор шароитига мослашган фермер хўжаликлари билан рақобат қила олмай қолдилар. Катта ҳажмдаги бошқариш тизими харажатлари ва бошқа трансакцион харажатлар йўқлиги маҳсулот таннархисининг арзон бўлиши фермер хўжаликларига ширкатларга nisбатан ўз маҳсулотларини арзонроқ сотишга сабаб бўлмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йилдаги 243 ва 543 - сонли қарорларига асосан Хоразм, Сирдарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасидаги истиқболсиз деб топилган 17 та хўжалик тажриба тариқасида тўлалигича тугатилиб, уларнинг негизда 1022 фермер хўжалиги ташкил этилди.

Тажриба дастлабки пайтданоқ ижобий натижа бера бошлади. Ушша йилдаги сув тақчиллигига қарамасдан қайта ташкил этилган хўжаликларда қалла ҳосилдорлиги ўртача 9 центнерга ортди. Шу билан биргаликда, таҳлилларнинг кўрсатишича, фермер хўжаликларида модий-техника ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги юқори бўлган. Масалан, Хоразм вилояти Урганч туманидаги А.Темур номли хўжаликда озуқа сарфи 50 фондгача камайган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2000 йилдан бошлаб қатор қарорлар қабул қилинди. Уларга мувофиқ 2001 йилда 52 та истиқболсиз хўжалик негизда 3428 та, 2002 йили 83 та хўжалик негизда 3099 та ва 2003 йилда 177 хўжалик негизда 11383 та фермер хўжалиги ташкил этилди. Натижада 2003 йил бошига келиб, фермер хўжаликлари сони 71406 тага, уларнинг ер майдонлари эса 1591,7 минг гектарга етди (7.3-жадвал).

Ўзбекистонда фермер хўжаликлари ривожланишининг асосий кўрсаткичлари

	Улчов бирлиги	1992	1994	1996	1998	2000	2004
Фермер хўжаликларининг сони	дона	5942	14236	18848	23048	43759	72406
Ер майдони	минг га	45,1	193,1	351,6	446,5	889,7	1591,7
Балд бўлган шовчадор сони	минг китти	20,9	62,9	104,2	137,9	295,0	487,9
Ёилла	минг т	5,1	29,1	141,8	291,6	520,8	1375,6
Шоли	минг т	1,7	7,6	16,6	16,9	22,9	39,3
Пахта	минг т	0,7	28,4	158,1	269,9	493,0	981,2
Картошка	минг т	0,5	6,8	6,9	19,7	30,8	29,9
Сабзавот	минг т	6,5	34,9	52,8	77,4	129,4	218,6
Подив маҳсулотлари	минг т	4,4	24,2	27,5	29,3	33,6	78,9
Ўсим	минг т	4,2	13,4	18,1	10,6	11,1	16,9
Сул	минг т	23,6	52,6	56,1	50,7	54,1	81,9
Тухум	млн дона	1,2	3,3	4,8	7,5	12,0	46,1

Маиба: Ўзбекистон Республикаси деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси маълумотлари. Т., 2005.

Фермер хўжалиklarининг мамлакат иқтисодиётида тобора мустақкам ўринга эга бўлиб бориши куйидаги кўрсаткичлар орқали яққол кўзга ташланади: фермер хўжалиklarининг улushi 1992 йилда пахта етиштиришда

0,002 фонзи, қалла етиштириши 0,6 фонзи ташкил этди. Бу тоифадаги хўжаликларда шунингдек, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги бошқа хўжалик шаклларидагига нисбатан бирмунча юқори бўлмоқда.⁶

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 27 октябрдаги «2004 – 2006 йилларда фермер хўжалиқларини ривожлантириш Концепцияси туғрисида»ги 3342-сонли Фармониға мувофиқ 2004 – 2006 йиллар мобайнида зарар билан ишлаётган наст рентабелли 1022 та ширват хўжалигини фермер хўжалиқларига айлантириш кўзда тутилган.

Фермер хўжалиқларининг ўртача ер майдонлари республикаимиз минтақалари бўйича турлича. Масалан, ҳар бир фермер хўжалиғига тўғри келадиган ўртача майдон Қорақалпоғистон Республикасида 198 гектарни, Хоразм вилоятида 20,9 гектарни, Тошкент вилоятида 25,6 гектарни ташкил этади. Фарғона водийси ва аҳоли зич яшайдиган бошқа минтақаларда бу кўрсаткич янада наст.

Фермер хўжалиқлари билан боғлиқ бошқа муаммолар ҳам кўй. Тошкент вилоятида олиб борган монографик кузатишларимиз шунини кўрсатдики, кўнгина жойларда тугатилаётган ширват хўжалиқларининг кредиторлик қарзлари янги ташкил этилаётган фермер хўжалиқлари зиммасига юкланмоқда. Масалан, «Янгибод» хўжалиғининг 48,7 млн. сўм кредиторлик қарзи янги ташкил этилган фермерлик хўжалиқларига тақсимланган ва бир фермер хўжалиғи зиммасига тўғри келган қарз миқдори ўртача 812 минг сўмни ташкил этган. У. Юсулов номли хўжалиқ негизида ташкил этилган фермер хўжалиқларига эса ўртача 1,33 млн. сўмдан қарз тўғри келган. Тадбиркорлик фаолиятининг қарз тўландан бошлангани янги корхонани бирмунча кийин аҳволға солиб қўйиши ўз-ўзидан маълум.⁷

Фермер хўжалиғининг молиявий барқарорлиги кўй жиҳатдан етиштирилган маҳсулот маркетингини муваффақиятли ташкил этишға боғлиқ. Ўзбекистонда

---

⁶ Ўзбекистон Республикаси деҳқон ва фермер хўжалиқлари уюммаси маълумотлари. Т., 2004.

⁷ Ўзбекистон республикаси қишлоқ ва сув хўжалиғи вазирлиғи маълумотлари. Т., 2005.

маркетинг ҳамда баҳо шаклланишининг иккита тизими мавжуд. Биринчи тизим давлат буюртмасига кирган пахта ва ғаллани ўз ичига олиб, буида маркетинг товар уюшмалари орқали тартибга солинади. Амалиётда давлат буюртмаси тизими ғалла учун йирик маркетинг каналларидан бири, пахта учун эса ягона маркетинг канали ҳисобланади. Бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш юзасидан маҳаллий ҳокимият органлари маълум даражада назорат ўрнатган бўлсада, улар учун давлат буюртмаси мавжуд эмас. Бу маҳсулотлар учун баҳо белгилаш ва сотиш тўла эркинлаштирилган. Аммо ер майдонларининг кичиклиги ва моддий-техника ресурслари етишмаслиги ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтиришга тўсик бўлмоқда. Лекин шунга қарамасдан фермер хўжаликларининг ўлуши ошиб бормоқда (7.4-жадвал).

Давлат буюртмасининг мавжудлиги пахта ва ғалла учун бозордаги имкониятларни маълум даражада чеклайди. Маҳсулот ишлаб чиқарувчилар дуч келаётган муаммо шубҳи, давлат харид нархларида маҳсулот сотиш тижорат жиҳатидан фойдали эмас. Бир вақтнинг ўзида маҳсулот ишлаб чиқариш бозоридаги талаб ва таклифга қараб белгиланмаслиги оқибатида уни сотишдаги қийинчиликлар қишлоқ хўжалиги корхоналарнинг молиявий нобарқарорлигига олиб келади.

Баҳоларни таҳлил қилиш шунга кўрсатадики, ғалланинг давлат харид нархи ва бозор нархи орасидаги фарқ анча катта. «Ўзпахтасаноат» уюшмасининг қайта ишловчи корхоналари пахтани сотиб олувчи монопол корхоналар ҳисобланади. Ўтказилган сўровлардан маълум бўлишича, пахтанинг давлат харид нархи ғалланинг харид нархидан камидан икки баробар юқори бўлишига қарамасдан фермерлар 2 та сабаб туфайли ғалла етиштиришни афзал деб билишади: биринчидан, ўзининг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ва ғалланинг ўз ихтиёрида қолган қисмини сотиш орқали кўшимча даромад олишади; иккинчидан, пахтани юқори харид нархларида сотишда, унинг таннархи ҳам юқорилиги.

Ўзбекистон Республикаси фермер хўжаликларининг ялпи
қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришдаги улуши

Тўн ум	Сут	Ўш т	Ушум	Мепа	Пош з маҳ сулот лари	Саб зав от	Бар тон ка	Шо ин	Буғ дой	Нах та	Маҳсулот тури
0.3	0.3	0.4	1.0	1.2	0.7	0.3	0.4	0.6	0.6	0.0	1992 й.
0.5	0.1	0.5	1.1	1.2	1.2	0.3	0.7	0.9	0.8	0.15	1993 й.
0.2	1.4	1.6	1.5	1.4	1.2	1.3	1.5	1.2	1.1	0.7	1994 й.
0.4	1.9	2.1	1.7	1.8	1.8	1.8	2.0	1.6	3.8	2.6	1995 й.
0.1	1.6	2.3	1.1	1.8	5.9	2.1	1.9	3.7	4.8	4.5	1996 й.
0.6	1.5	1.3	3.4	3.4	9.9	3.1	2.8	4.8	8.1	2.14	1997 й.
0.3	1.2	0.9	2.4	2.2	9.2	2.8	2.4	4	7.5	10	1998 й.
0.6	1.1	1.3	1.5	3.6	11.3	5.5	3.4	8.3	10	11.7	1999 й.
2	1	1	5	1	11	5	4	13	14	NA	2000 й.
1.0	1.5	1.4	4.6	3.6	11.3	5.5	1.2		21.0	20.0	2002 й.
3.1	2.2	2.1	6.6	7.1	16.5	7.5	3.9		27.0	31.3	2004 й.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.
Т, 2005.

Товар уюшмалари қайта ишлаш корхоналарига тошириладиган маҳсулотларнинг асосий қисмига баҳо «ҳаражат – фойда» тамойили асосида шакллантирилади. Пахта ва ғалланинг давлат буюртмасига кирган қисмидан ташқари барча маҳсулотлар баҳоси иккита параллел бозорга бевосита боғлиқ. Биринчиси – маҳсулот баҳоси ўзаро келишиладиган ва тўлов ўша вақтнинг ўзида нақд пул билан амалга ошириладиган бозор бўлса, иккинчиси – маҳсулот ишлаб чиқарувчилар ва қайта ишловчилар билан келишилган баҳоларда тузиладиган контрактация шартномаларидир. Маҳсулот ишлаб чиқарувчилар учун бозор тўғрисидаги ахборотларнинг, маҳсулотларни сақлаш омборларининг етишмаслиги йил давомида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоси ўзгариб туришига олиб келмоқда. Шартнома тизими бозор побарқарорлигининг олдини олувчи восита бўлсада, хусусий ишлаб чиқарувчилар келгусидаги бозор конъюнктурасини билмаслиги туфайли фьючерс шартномалари тузмасликка ҳаракат қилишади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчиларнинг ўз эҳтиёжлари учун қолдирадиган маҳсулотлари аввало, хўжалик юритиш шаклига боғлиқ. Ўрғанилган қўйғина фермер хўжаликлари етиштирилган маҳсулотни тўлалигича бозорда сотадилар ёки қисман ўз эҳтиёжлари учун олиб қўядилар. Бухоро вилоятидаги фермер хўжалиklarининг 85 фоизи етиштирилган ғаллани тўлалигича давлатга, атиги 15 фоизи бир қисм ғаллани бозорда сотганлар. Бозорда ёки воситачилар орқали энг кўп сотиладиган маҳсулотлар картошка (75 фоиз) ва сабзавотлар (52 фоиз) ҳисобланади. Аниқлашнингча, фермер хўжалиги нисбатан даромадли хўжалик шакли бўлганлиги сабабли фермерлар ўз томорқаларида етиштирилган маҳсулотларни оилавий цурагчиларга нисбатан бозорда кам миқдорда сотадилар. Таҳлилларга қараганда, ширкат хўжаликлари шоланинг 71 фоизини, буюдоининг 23 фоизини ўз эҳтиёжлари учун олиб қоладилар. Шу билан бирга етиштирилган сабзавотлар, картошка ва смханақ бозорларда ёки олдиндан тузилган шартномалар асосида сотиб юборилади. Қўйғина ширкат хўжаликлари ўзларининг омборхоналарига эга бўлиб, бу

уларга маҳсулотнинг бир қисmini сақлаб, кейинчалик талаб юқори бўлганда қимматроқ сотини имконини беради.

Қишлоқ хўжалиги товар маҳсулоти етиштирувчиларнинг аксарияти (65 фоизи) маҳсулотни сотишда юз берган ижобий ўзгаришларни таъкидлаган. Шу билан биргаликда улар маҳсулот сотишда баъзи бир қийинчиликлар ҳамон сақланиб қолганлигини ҳам эътироф этишади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар дуч келган муаммоларни таҳлил қилиш уларни қўйидаги тартибда жойлаштириш имконини беради: фермерлар биринчи ўринга сақлаш муаммосини, иккинчи ўринга маҳсулотларни шаҳар бозорларига олиб боришдаги қийинчиликларни, учинчи ўринга нархларнинг паслигини қўядилар.

Экин майдонларидан юқори даромад олиш учун ўз вақтида ва паст нархларда моддий-техника ресурслари (МТР) сотиб олиш муҳим аҳамиятга эга. МТРни ўз вақтида олиш, ишлаб чиқариладиган маҳсулот баҳоси билан МТР баҳолари ўртасидаги ўзаро нисбат каби омиллар хўжаликлар даромадига таъсир этади. Сўровларда қатнашган фермерлар МТР етказиб берувчи 3 та катта ташкилотни қайд этишган: 1) «Ўзагромансервис» ва «Ўзқишхўжкимё» давлат буюртмасига кирувчи маҳсулотлар учун МТР етказиб бериш ва тақсимлашга жавобгарлар; 2) ширкат хўжаликлари (собик) жамоа ва давлат хўжаликлари; 3) хусусий каналлар (дўконлар, компаниялар ва фирмалар).

Хўжаликларни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватловчи асосий манба шубҳасиз, уларга пахта ва ғалла етиштириш учун бериладиган қисқа муддатли сўдалардир. Ўзизах вилоятида ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бериладиган бўнак миқдори билан МТР харид нархлари ўртасида катта тафовут мавжуд. Айниқса, уруелик, ўнгит ва техника хизмати нархларининг юқорилиги фермерларни қийин молиявий аҳволга солиб қўймоқда. 7.5-жадвалда фермерлар томонидан МТР учун тўловларни амалга ошириш ҳақидаги маълумотлар келтирилган.

Фермерлар томонидан МТР учун тўловларнинг амалга оширилиши

МТР	Манба	Ўтказиб беришга шибатан тўлов			
		олдинда н тўлов	еткази б берил вақтид а	етказиб берилган дан кейин	мавсум охирда
Уруғлик ғалла	ширкат хўжалиги	64,4	4,6	27,6	3,4
	давлат таъминоти	63,8	13,8	10,1	12,3
Чигит	ширкат хўжалиги	71,6	0,24	27,1	1,2
	давлат таъминоти	74,5	3	17,3	5,2
Уғит	ширкат хўжалиги	62,4	4,5	17,7	15,4
	давлат таъминоти	76,3	4,0	22,5	0,8
Кимёвий воситалар	ширкат хўжалиги	80	10	10	0
Техника	ширкат хўжалиги	19	11,8	61,1	8,1
	хусусий	5,7	73,3	15,7	5,3
Ёлланма шичи кучи	хусусий	21,7	33,3	43,5	1,5
Сув	давлат таъминоти	0,5	2,4	1,8	95,2

Манба: 2004 йилда Ўзбекистон Республикасида ўтказилган тадқиқотлар маълумотлари.

Ўрганишларнинг кўрсатишича, олинган бўнак маблағлари МТР учун олдиндан тўловни амалга ошириш бўйича сарфланган. Уртача фарқ туфайли 75,1 фоиз фермер олинган ресурслар учун вақтида тўловни амалга оширмаган. натижада МТР етказиб берувчилар олдида молжавий қарам бўлиб қолган. Бу ерда учун тўловни кечиктириш ҳоллари қайд этилган. фермерларнинг 3,5 фоизда эса бу муддат 1 йилга яқинлиги кўрсатиб ўтилган. Тўловларнинг кечикиши муддати

Ўртача пахта учун 5.5 ойни, буёдой учун эса 3.5 ойни ташкил этган. Етиштирилган сабзавот маҳсулотлари учун тўловларнинг кечиктирилиши ва МТРни мажбурий бўнаклаш пул маблағлари етишмаслиги туфайли қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини почор аҳволга солиб қўймоқда. Масалан, Жиззах вилоятида 2002 йилда ўтказилган ижтимоий сўров респондентларининг ярмидан кўпроғи ёнилғини энг чекланган ресурс деб қайд этдилар. Ўзбекистон ўз-ўзини газ ва нефть билан таъминлаётганига қарамадан, қишлоқ хўжалигида нефть маҳсулотлари тақчиллиги сезилиб турибди (давлат буюртмаси бўйича маҳсулот етиштириш жараёни бундан мустасно). Бундай вазият барча турдаги МТР бўйича кuzатилмоқда.

Бундай ҳол минерал ўғитлар таъминотиغا ҳам тегишли. Маълумки калийдан ташқари барча минерал ўғитлар республикамызда ишлаб чиқарилади. Шундай бўлсада, сўралган фермерларнинг 62.4 фоизи уларни иккинчи даражада чекланган ресурслар, деб қайд этдилар. Яқин келажакда ер ва сув ресурслари билан биргаликда давлат томонидан субсидияланувчи электр энергияси энг кам чекланган ресурс сифтида кўрсатиб ўтилди.

Давлат буюртмасининг (хўжалик даражасида) ҳозирги механизми 2 та муҳим жиҳатдан ташкил тонади. Биринчидан, экин майдонлари ўлчамига кўра етиштирилган маҳсулот ҳажми давлат буюртмасига мувофиқ ҳар бир хўжалик томонидан бажарилиши лозим. Иккинчидан, маҳсулотнинг қолган қисми ҳар қандай сотиб олувчига сотилиши мумкин. Лекин давлат буюртмаси бажарилмаган ҳолларда маҳсулотларининг давлат буюртмасига тегишли қисми давлат харид баҳоларида сотилади. Шу боис амалиётда давлат буюртмаси бўйича сотилган маҳсулот ҳажми салмоқли бўлиб, етиштирилган жами маҳсулотнинг 60 – 70 фоизини ташкил этади. Аксарият ишлаб чиқарувчилар давлат буюртмаси бўйича режани бажара олмаётганлари учун хўжаликда қолиши кўзда тутилган маҳсулотнинг бир қисmini ҳам давлат харид баҳоларида сотишга мажбур.

7.7. Маҳсулот ишлаб чиқаришни кўнайтириш йўллари

Қишлоқ хўжалиги корхонаси амалиётида маркетингдан фойдаланиш, маркетинг тадқиқотларини кенгрок соҳаларда амалга ошириш ҳам мамлакат ичкарисидagi, ҳам ташқи бозорни ўрганиш имконини беради. Корхона бозорларининг турлари ва жўғрофий ўрнидан катъи назар, рақобатчилар фаолияти таҳлиидан, талаб ва таклифлар бўйича тадқиқотлар натижаларидан фойдаланган ҳолда стратегик муқобилликлардан бири асосида ишлаб чиқариш ва сотиш фаолиятини йўлга кўяди.

Маълумки, мамлакатимиздаги деҳқон ва фермер хўжаликларида етиштирилаётган тез бўзудувчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари (сабзавотлар, янги мева, полиз маҳсулотлари)ни сақлаш имконияти йўқ. Шу боис маҳсулотлар ишиққилик даврида сероб бўлиб, уларни ички бозорларда ўз вақтида сотиш имкониятлари чекланган. Демак, органиқа маҳсулотларни сотиш ўта долзарб масаладир.

7.6-жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, 1999–2004 йилларда «Ўзметсвабзавотузумсааноатҳолдинг» компанияси томонидан янги мева-сабзавот маҳсулотларини қайта ишлаш бўлами кенгайиб, 542939 тоннаи ташкил қилди.

Маҳсулотларни бартер асосида экспорт қилишга бўлган талабнинг ошиб бориши хўжалик ва корхоналар етарли миқдорда айланма маблағларга эга эмаслиги билан боғлиқ.

Хўжалик юритиш тажрибасидан маълумки, маҳсулот экспорти халқаро бозорга чиқишининг энг кенг тарқалган йўлларидаи биридир. Бу стратегия энг кам харажатлар билан бозорларни эгалламоқчи бўлаётган ишлаб чиқарувчилар учун жозибади, шу билан бирга уни амалга ошириш хориж билан сотув тармоғини шакллантиришини, баъзан эса фақат савдо ваколатхонасини очилишигина талаб қилади, халос.

Хорижий бозорларга чиқишини хоҳлаган корхоналар олдида экспансиянинг қайси турини танлашга боғлиқ муаммолар мавжуд. Улар анча хилма-хил: экспорт, ишлаб чиқаришга лицензия сотиб олиш, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва бошқалар. Маҳсулотни экспорт қилишдан тушган валютаниннг 50 фоизи расмий курс билан Марказий банкка

сотилиши тадбиркорлар манфатини чеклаб, банкрот ҳолатига тушириб қўймоқда.

7.6-жадвал

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаб чиқаришнинг тузилиши ва ҳажми

	1999 й.	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2004 й.
Ишлаб чиқариш					
а) Сабзавот ва мева	462636	484841	461412	414130	542939
Консерва шаклида					
Шу жумладан:	199900	236400	164500	414130	216300
«Ўзмевасабзаво тузумсаноат-холдинг» ХКда					
б) Қуритилган сабзавот ва мевалар, тонн.	11523	11554	12382	10413	8529
в) Мева ва сабзавот шарбати (минг банка)	59393	57490	49023	64464	32486
г) Джем, варення, повидло, минг банка	469	1245	1542	2080	1322
д) Помидор пастаси, минг банка	135318	136250	138129	142129	248293

7.6-жадвалдан кўриниб турибдики, асосан памидор наъсани ишлаб чиқариш кескин кўнайтирилган ва у Россияга экспорт қилинган. Бунинг учун олинган кредит маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини қоплашга сарфланган расмий курс бўйича ҳисобланиши 14860500 сўм зарар кўрилишига олиб келган. Иккинчи вариантда маҳсулот тижорат курсида сотилганида 844500 сўм фойда кўрилган.

Кейинги нийтда қатор қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорларида конъюнктура ёмонлашуви мамлакатимиз иқтисодиётига ўз таъсирини ўтказмоқда. Шундай экан, Ўзбекистонда:

- ташқи иқтисодий фаолиятни мақсадга йўналтирилган ҳолда материаллаштириш сиёсатини ўтказиш;

- экспорт ва импорт тизимини ишлаб чиқариш салоҳиятини ривожлантириш йўли билан такомиллаштириш;

- экспортга мўлжаллаган, рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар манфаатларини ҳимоя қилиш ва қўллаб-қувватлаш лозим.

Мамлакатимизда такомиллашган бозор ахборот тизимини яратини асосий масалалардандир. Ахборот тизимининг улгуржи бозорлар ривожланишидаги аҳамияти ошиб бориши мамлакатимиз бозорларидаги ҳолат бўйича маълумотларга талаб ортишига олиб келмоқда. Ҳуумладан:

- нархларни давлат томонидан тартибга солиш бозор муносабатларига ўзини муносабати билан эркинлаштирилиб боришмоқда, бозор, ахборот тизимини яратини эса, товар ишлаб чиқарувчиларни бозордаги нархларнинг ўзгарини бўйича маълумотларга эга бўлишига сабаб бўлмоқда;

- кўн укладни бозор шароитида янги ташкил этилаётган қишлоқ хўжалиги корхоналари молиявий заифлиги туфайли бозордаги ҳолатни аниқ билиши уларни банкротликдан сақлайди ва даромадлари ортинини таъминлайди;

- мулкчиликнинг турли шакллари пайдо бўлиши улар ўртасида рақобат вужудга келишига олиб келади ва бу рақобатда ахборот тизими ўзига хос роль ўйнайди;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришда қўлланиладиган асосий воситалар ва бу маҳсулотларни қайта ишланган ускуналари нархлари бўйича ҳам ахборот тизими

яратилиши қишлоқ ҳўжалиги корхоналари ва қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналар учун усқуналар сотиб олинида жуда қўл келади:

– ахборот тизимининг тақомиллаштирилиши улгуржи ва чабана савдо бозорлари рекламаси йўлга қўйилишига ва шу орқали уларнинг ривожланишига ҳисса қўшади;

– ахборот тизими маҳсулотларнинг бир жойда тўпланиб қолишига, бошқа жойда тақчил бўлишига йўл қўймайди.

Хуллас, бозор ахборот тизимини яратиш Ўзбекистон улгуржи савдосининг ривожланишини таъминлайди. Шундай экан, республикамызда бозор ахборот тизимини яратиш зарур. Бунинг учун эса қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим:

– республика миқёсида барча тармоқларни қамраб олувчи стратегия ва тузилмани ишлаб чиқиш;

– молиявий ва мутахассислар билан таъминланган муассаса яратиш;

– маълумотлар тўпловчи компьютер занжирини ташкил этиш;

– занжирда барча бўғинлар – маҳсулот стиптирувчилар, уни қайта ишловчилар, бозорлар, дўконлар ва ҳ.к.лар шитирок этишини таъминлаш;

– ахборотлар тарқатини тизими (газета, радио, телевидение ва ҳ.к.)ни яратиш;

– компьютер ва коммуникация усқуналари таъминотини йўлга қўйиш.

Ахборот тизимини Бозор ислохотлари илмий-тадқиқот институтида ташкил этиш лозим. Мазкур институт ушбу йўналишларда бир қанча тадқиқот ишларини олиб бормокда ва бу борада старли мутахассисларга ҳам эга. Лекин институтнинг республика вилоятларида тармоқлараро офислари йўқ. У нархлар бўйича маълумотлар ҳам йиғмаяпти. Шу боис бу муҳим ишни йўлга қўйиш керак.

7.8. Экспорт – фермерлар фаолиятининг бош йўналиши

Республикамизда ташқи бозордаги савдо айланмалари ҳажми йилдан-йилга ортиб, унда ривожланган мамлакатларнинг экспорт улуши кўпаймоқда. 2004 йил мобайнида амалга оширилган экспортнинг 14,9 фоизи Россия, 1,2 фоизи Жанубий Корея, 3,1 фоизи Швейцария, 1,0 фоизи Германия, 3,1 фоизи АҚШ, 1,9 фоизи Буюк Британия улушига тўғри келди. Кейинги йилларда экспорт ҳажми ошishi билан бирга унинг таркиби ҳам яхшиланиб бормоқда. *

Ташқи иқтисодий алоқалар жараёнида хато ва камчиликлар ҳам мавжуд. Қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатаётган хўжалик субъектларининг ташқи бозорга чиқиш имкониятлари чекланганлиги, ташқи бозорда шерикларни танлаш борасида йўл қўйилаётган камчиликлар ҳамда экспорт ва импорт бўйича шартномалар нотўғри расмийлаштирилиши натижасидаги мажбуриятлар бажаримаслиги шулар жумласидандир.

Қишлоқ хўжалиги барча давлатларда моддий ишлаб чиқариш тармоқларидан ҳисобланади. Унда халқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг 45%и фаолият юритади, ишлаб чиқариш фондларининг 40% дан кўпроғи ишлаб чиқарилади, миллий даромаднинг 4% идан ортиғроғи олинади. У республикада асосий тармоқ бўлиб, саноатни хом ашё билан таъминлаш ҳамда мамлакат экспорт салоҳияти ва валюта тушумининг муҳим манбаesi саналади.

Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштиришни кўпайтиришга қаратилган иқтисодий ислохот мазмуни ва мақсадига кўра, ўзаро боғлиқ бўлган бир нечта зарур йўналишлардан ҳамда мустақил тизимлардан ташкил топган. Улардан энг асосийси нодавлат мулк шаклларига асосланган кичик ва хусусий корхоналардир. Бундай корхоналарни ривожлантириш ва уларда маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш бозор иқтисодиётининг муҳим

---

* Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. СИСМ. Т.: 2005. №8. 51-б.

шартидир. Таъқидлан жонски, ҳар қандай жамитда ишлаб чиқаришнинг иқтисодий негизини мулк ва унга эгаллик қилиш ташкил этади. Республикада қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари мулкчиликнинг турли шаклларида етиштирилиши ҳақидаги маълумотлар 7.7-жадвалда келтирилган.

7.7-жадвал

Ўзбекистонда 2003 – 2004 йилларда мулкчиликнинг барча шаклларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириши

№	Маҳсулот	2003 йил				2004 йил			
		мулкчиликнинг барча шаклларида	қишлоқ хўжалиги корхоналарида	фермер хўжаликлариде	деҳқон хўжаликлариде	мулкчиликнинг барча шаклларида	қишлоқ хўжалиги корхоналарида	фермер хўжаликлариде	деҳқон хўжаликлариде
1	Пахта	7803,3	1441,8	1061,5	X	3535,4	1707,1	1828,3	X
2	Дон	6319,2	3045,6	2264,1	979,5	6014,1	2211,6	2781,5	1024,0
3	Бугдой	5625,6	162,3	2030,3	789,9	5502,5	2085,2	2584,9	823,4
4	Гуруч	350,8	162,3	145,4	42,8	184,3	54,0	105,7	27,6
5	Каргончак	834,4	49,7	33,5	751,7	892,7	45,7	43,1	80,9
6	Сабзавот	3301,4	626,0	353,4	2321,9	3315,9	355,6	384,4	2515,9
7	Полта	584,3	44,8	144,8	331,7	541,3	46,2	144,1	351,0
8	Мева	465,8	231,5	56,6	444,7	846,3	216,9	109,5	520,9
9	Ўдун	401,5	160,5	22,5	218,5	544,6	264,3	56,9	256,4

Маъба: Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. СИСМ. Т.: 2005, №8, 51-б.

Кўриниб турибдики, Ўзбекистонда охириги беш йилда илк мартаба энг кўп – 3,5 млн тонна пахта етиштирилди.

Бунга экин майдонларини кенгайтириш, агротехника тадбирларини ўз вақтида амалга ошириш, хиссадорлик кент йўлга қўйилганлиги ҳамда фермер хўжаликларида пахта етиштириш кўнайганлиги натижасида эришилди. 2004 йилда 2003 йилдагига нисбатан дон маҳсулотлари 312,1 минг тонна, гурuch 269,5 минг тонна, поллиз маҳсулотлари 16 минг тонна кам етиштирилди. Бу уларнинг экин майдонлари камайирилганлиги билан боғлиқ.

Айрим қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш камайишига қарамай, уларнинг экспорти ва импорти сақланиб қолмоқда (7.8-жадвал).

7.8-жадвал

Ўзбекистонда айрим турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўйича экспорт ва импорт кўрсаткичлари (% да)

Маҳсулот тури	Йиллар					
	1999		2000		2004	
	экспорт	импорт	экспорт	импорт	экспорт	импорт
Суг маҳсулотлари, тухум ва парранда гўшти	0,2	46,5	0,1	39,2	0,5	21,5
Сабзавот	47,9	7,0	28,8	3,9	26,1	5,4
Мева, ёнғоқ ва поллиз	56,9	3,7	34,4	2,0	42,9	6,6
Ми маҳсулотлари	0,05	18,5	0,1	142,1	0,3	79,0
Жами	105,5	242,2	63,4	187,2	49,8	112,5

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари. Т. 2005.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, сабзавот маҳсулотлари экспорти 1999 йилда 47,9% ни ташкил этган бўлса, 2003 йилга келиб, 26,1% га тушган. Шу йилларда мева,

ёнғоқ ва поллиз маҳсулотлари экспортга 56,9%дан 42,9%га пасайган.

Таdqикотлар қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортга ҳажмини ошириш учун катта имкониятлар mavjudлигидан далолат бермоқда. Аммо ҳали улардан етарлича фойдаланилмаган. Шу бонс, айрим турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортга йилдан-йилга камайиб борди. Чунончи, 1999 йилда айрим турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари 105,5 млн. сўмлик экспорт қилинган бўлса, 2003 йилда бу кўрсаткич 69,8 млн. сўмни ташкил этди ёки деярли 53,5% га камайди.

Қайд этилган маҳсулот турлари бўйича импорт ушбу давр мобайнида 242,2 млн. долларликдан 112,5 млн. долларга ёки 51,7% га пасайди.

Импорт ўрнини қоплайдиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилиши натижасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини таниқаридан харид қилиш учун валюта харажатлари камайишини ижобий баҳолаш, шу билан бирга республикамиз аграр давлат бўлишига қарамай унда ханузгача қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари импорти салмоғи юқорилигини қайд этиш лозим. Масалан, импорт ҳажми экспортга нисбатан 1999 йилда 3, 2000 йилда 2,9, 2003 йилда эса 1,6 марта юқори бўлган.*

Бозор иқтисодиёти шароитида фермер хўжалиқларида маҳсулот етиштириш самарадорлигини ошириш ҳамда соҳада экспорт имкониятлари шаклланишини тезлаштириш учун:

- қишлоқ хўжалигида бозор иқтисодиётига тўлиқ ўтишининг ҳуқуқий асосларини таъминловчи ҳуқуқий қонунлар тизимини такомиллаштириш;
- қишлоқ хўжалигига сервис хизмати кўрсатувчи бозор шаклланишини тезлаштириш ва бу бозорда рақобат муҳитини яратиш;
- қишлоқ хўжалигига хизмат қилувчи ва қўмақлашувчи инфратузилманинг барча бўғинларини вужудга келтириш;

---

* Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари. Т., 2004.

қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотлар бозорга эркин чиқарилишини, нарх-наво тақлифга асосан эркин белгиланишини, нарх устидан давлат назорати минимал даражага келтирилишини таъминлаш зарур.

Кейинги йилларда экспорт ва импортда давлат монополиясидаги асосий турлар бўйича ташқи савдо айланмаси ҳажми пасайиши кузатилаётганда. Бу муайян тадбирлар, жумладан, давлат монополиясида бўлмаган маҳсулотларни ишлаб чиқариш, сақлаш, қайта ишлаш ва қadoқлаш тизимлари тақомиллаштирилишини, ишлаб чиқариш жараёнига янги техника ва технологиялар жорий қилинишини тақазо этади. Хом ашё сифатида сотилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашни йўлга қўйиш, сифатли ва рақобатбардор маҳсулотлар ишлаб чиқариш мақсадида чет эл инвестицияларини жалб этиш, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш, фермер хўжаликларини ривожлантириш ҳисобига қишлоқ хўжалиги самарадорлигини ошириш мумкин.

Қайд этилган муаммоларнинг ижобий ҳал этилиши республикамизда етиштирилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ташқи бозорда муносиб ўрни эгаллаши ва истеъмолчисини топишга имкон беради.

Ўзбекистондаги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий тараққиёт жараёни қишлоқ хўжалиги ҳамда саноат ишлаб чиқариши ўртасидаги ҳамжихатликни таъминлайди. Ўз бюджетини молиялаш, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, янги авлод тақдирида майда элементларга қадар ечимини топиши лозим бўлган муаммоларни ҳал этиш имконини бермоқда, ислохотларнинг янги даври бошланishi учун кенг йўл очмоқда. Шунингдек, Ўзбекистоннинг ташқи алоқалари қудратли ва замонавий ишлаб чиқаришни янада кенгайтиришга, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашда жаҳон андозаси талабларига жавоб берадиган технологияларни жалб қилишга ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари ривожланишига кенг йўл бермоқда.

Фермер хўжаликлари сони 2003–2004 йилларда Қорақалпоғистон Республикаси, Андижон, Сурхондарё, Сирдарё, Фарғона вилоятларида камайган, бошқа вилоятларда ўсган. Самарқанд вилоятида 2 хиссага кўпайган. Хуллас, мамлакатимизда 2005 йил бошига келиб, фермерлар 103921

тага етган. 7.9-жадвалда фермер хўжалиklarининг 2003 – 2004 йиллардаги асосий кўрсаткичлари келтирилган.

7.9-жадвал

Ўзбекистонда фермер хўжалиklarининг 2003 – 2004
йиллардаги асосий кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар	Улчов бирлиги	2003 й.	2004 й.
1	Фермер хўжалиklари сони	та	87552	103921
2	Уларга бириктирилган ер майдони	минг 20	2148.1	2935.4
3	Фермер хўжалиklarида иш билан банд бўлганлар сони	минг киши	603.0	465.3
4	Яшии к/х маҳсулотларида фермер хўжалиklarининг улуши	%	14.8	20.4
	Шу жумладан:	%	13.8	19.3
	- деҳқончилик	%	1.0	1.1
	- чорвачилик			
5	Фермер хўжалиklarида маҳсулот етиштириш суръатларининг ўсиши	%	140.1	141.2
	Шу жумладан:		140.1	142.9
	деҳқончиликда		123.8	118.0
	- чорвачиликда			
6	Бир фермерга тўғри келади	га	24.5	28.2

Ўзбекистонда 2005 йил бошига келиб, фермер хўжалиklarининг умумий сони 103.921 тага, уларга бириктирилган ер 2.9 млн.гектарга етди. Бу топфадаги

хўжаликларнинг яъни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришдаги улуши 2004 йилда 2003 йилдаги 14,8% дан 20,4 %га, жами экин майдонлари тегишлича 36,9% дан 44,4% ортди. Пахта етиштириш 34,9% дан 51,7% га, буюдой 35,8% дан 46,2% га кўнайди. Фермер хўжаликларида ширкат хўжаликларига қараганда пахта ва буюдой етиштириш унумдорлиги юқори бўлган. 2004 йилда ширкат хўжаликларида бир тонна пахтанинг ўртача тавнарихи 400 минг сўм бўлган бўлса, фермер хўжаликларида 230 минг сўмни, мос равишда буюдойнинг тавнарихи 100 минг сўм ва 70–80 минг сўмни ташкил этган.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш технологияси сифат ва самарадорлигининг юқорилиги жиҳатидан жаҳонда ўзинга хос нуфузга эга бўлган давлатлар (Нидерландия, Нероил ва х.в.) билан ҳамкорлик мамлакатимиз қишлоқ аҳолисининг иши билан бандлик даражасини орттириш учун хизмат қилади. Ўзбекистон асрлар давомида яқин хоризк давлатларига қуруқ мева экспорт қилган. Ҳозирда эса мазкур соҳанинг экспорт имкониятларини янада кенгайтириш, ҳақиқий истеъмолчиларини дунё бозоридан излаб топиш имкониятлари юқори. Тошкент, Сурхондарё вилоятларида консерва ва қандолат маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналар кўп.

Рақобатбардор, сифатли маҳсулотларнинг кўнайиши мамлакат экспорт салоҳияти юқори бўлишини, бу эса, валюта фонди орттишини таъминлайди. Хулоса қилиб айтганда, ташқи савдо инвестицияларга самарали таъсир кўрсатадиган энг муҳим омиллардан биридир. Бугунги Ўзбекистон ўзидаги ресурслардан оқилона фойдаланиш, ишлаб чиқариш сифати ва самарадорлигини ошириш, хоризкий мамлакатлар билан тенг ҳамкорликда бўлиш йўлидаги устувор вазифаларни белгилаб олинганлиги иқтисодий ислохотлар натижасида кўринмоқда.

7.9. Фермер хўжаликларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўллари

Маълумки, 1998 йилнинг апрелида Президентимизнинг «Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Фармони эълон қилинди. «Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш механизмининг такомиллаштириш тўғрисида»ги махсус қарор чиқди. Ушбу фармон ва қарорнинг ижросига жиддий киришилган кезларда Вазирлар Маҳкамасининг мажлисида юртбошимиз ана шу масаллага тўхталиб, «Ислохотлар тақдири охир-оқибатда киндиларимиз фаравонлиги ва мамлакатимизнинг гуллаб-яшнаши, кичик ва ўрта бизнеснинг тараққиёти орқали ҳал қилинади», - дея алоҳида таъкидлади.

Йахон тажрибасидан маълумки, кичик ва ўрта бизнес ривожланган иқтисодиётнинг таркибини ташкил этувчи муҳим тармоқ — бизнеснинггина эмас, балки бутун мамлакат иқтисодиётининг муваффақиятли ривожланишига бевосита таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, ички бозорнинг истеъмол товарлари билан тўлдирилиши ва аҳолига турли хизматлар кўрсатилиши, экспорт салоҳиятининг ўсиши, аҳолини иш билан таъминлаш ва унинг реал даромадларини кўпайтириш масалаларининг ечими ҳам ана шу тармоқнинг печоелик барқарор ривожланишига боғлиқ. Республикамиз қишлоқлари аҳолисининг табиий ўсиш суръати шаҳарлардагига нисбатан юқорироқ. Бў эса, ўз навбатида, қишлоқда ишчи ўриларининг етишмаслигига сабаб бўлмоқда. Шу боис қишлоқларда янги иш жойларини барпо этиш орқали аҳолини иш билан таъминлаш муаммосини ҳал қилиш фоят муҳим ва долзарб масалалардан бирига айланди. Шу жиҳатдан ривожланган мамлакатлар тажрибасини олиб қарайдиган бўлсак, уларда ички маҳсулотнинг ярмидан кўпроғи кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорлик ҳиссасига тўғри келади. Шу билан бирга, бу соҳа меҳнатга лаёқатли аҳолининг кўп қисмини иш билан таъминлаётир. Мисол учун, ҳозир АКШда 8 миллион, Японияда 5 млн, Италияда 3 млндан ортиқ кичик ва ўрта бизнес корхоналари мавжудлиги бунинг тасдиғидир.

Масаланинг бошқа нозик томонларига эътиборни қаратадиган бўлсак, аслида бизнес инсонларнинг ишбилармонлик қобилиятларини намойиш этди. Бошқача айтганда, улар ишбилармонликлари эвазига ўз манфаатларига эришадилар, бу эса уларни доимо янгиликлар излаб топишга, дидилликка, серғайратликка, бошлаган ишни охирига етказишга ундайди. Айниқса, мустақил қарор қабул қилиш фойда келтирадиган таваккалчиликни тақазо этади.

Шуларни инобатга олган ҳолда кейинги пайтда кичик ва ўрта бизнесни қишлоқ хўжалигида тараққий эттириш, тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишни кучайтириш, уларни кредит маблағлари ва моддий-техника ресурслари билан таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар амалга оширишмоқда. Йўмладан, 2001 йилдан кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш тартиби бирмунча соддаштилди. Ўз фаолиятини эндигина йўлга қўяётган тадбиркорларга бошланғич капитални шакллантириш учун имтиёзли кредитлар ажратила бошланди. Йил давомида 34,2 мингта кичик ва ўрта бизнес субъекти иш бошлади, шулардан 10,5 мингтаси рўйхатга олишнинг соддаштилган тартиби жорий этилгандан сўнг ўз фаолиятини йўлга қўйди. Рўйхатга олинган кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорлик субъектларининг сони 2002 йил 1 январь ҳолатига 201,9 мингтага етди. Маълумки, 2001 йилда республикамизда кичик ва ўрта бизнеснинг яши ички маҳсулотдаги улуши 24,5 фоизни ташкил этган эди. Шунинг ўзиёқ бизда тадбиркорлик учун етарли даражада имтиёзли шароитлар яратилганидан далолат беради. Аммо бу ютуқлар билан чегараланмаслик кичик ва ўрта бизнес субъектлари сонини янада кўнайитириш, шу орқали янги иш ўринларини яратиш, аҳоли, айниқса, қишлоқ аҳлини иқтисодий муҳофаза қилиш масаласига алоҳида эътибор қаратиш зарур. Чунки кичик ва хусусий тадбиркорлик мулкдорлар синфини шакллантириш учун асосий пойдевор яратади.

Кичик ва ўрта бизнесни қандай қилиб ривожлантириш мумкин? Даставвал, уларни бошқаришни тўғри ташкил этиш лозим. Бошқариш бозор принципларига амал қилган ҳолда тўғри йўлга қўйилса, бизнеснинг натижаси ижобий, самараси эса юқори бўлади. Мисол тариқасида 2001 йилнинг бу борадаги

кўрсаткичларини таҳлил этадиган бўлсак, кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш суръатлари янада тезлашганини кўриш мумкин. Бундай ташқари, бошланғич сармоёга эга бўлмаган кичик ва ўрта бизнес субъектлари учун қўшимча имтиёзлар қилинганлиги боис 2001 йилда 34.2 мингта микрофирма, кичик ва ўрта бизнес субъектлари ташкил этилди. Ушбу субъектлар томонидан 2000 йилда 192500 та янги иш ўринлари яратилган бўлса, 2001 йилда бу кўрсаткич 372043 тага етди. Аммо бу ютуқлар билан чегараланмаслик керак. Бу соҳани янада ривожлантириб, шу орқали янги иш ўринларини яратиш, аҳолини, айниқса, қишлоқ аҳолисини иқтисомий ҳимоя қилиш масаласига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Шуни тан олоқ керакки, ҳозир республикамизнинг барча жойларида ҳам бу тизим фаолияти етарли даражада деб бўлмайди. Демак, бугун қишлоқ жойларида тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнеснинг жадал ривожланиши учун зарур бўлган барча шарт-шароитлар ва кафолатларни яратиш, деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш орқали янги-янги иш ўринлари ташкил этиш керак.

Энди мисол тариқасида биргина қишлоқ хўжалик хом ашёси ва мева-сабзавот маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасини олиб кўрайлик. Ҳозирги вақтда мамлакатимиз бўйича етиштирилаётган меванинг 15 фоизи, сабзавотнинг 10 фоизи, подиз маҳсулотларининг 5 фоизи, узумнинг 23 фоизи, терининг 26 фоизи, жуннинг 15 фоизи, гўнгнинг 25 фоизи, сўтнинг 5 фоизи қайта ишланмоқда. Иқтисодиётнинг муҳим соҳаси бўлган тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес ривожини учун қанчадан-қанча имкониятлар мавжудлигини юқорида санаб ўтилган рақамларнинг ўзи яққол кўрсатиб турибди. Ана шу имкониятлардан тўла фойдаланилса, улар мазкур соҳа аҳолини иш билан етарли даражада таъминлашда, муҳими, одамларининг даромадини оширишда янги манба сифатида хизмат қилади. Юқоридаги каби имкониятлар тўғрисида яна қўн мисоллар келтириш мумкин. Масалан, бугунги кунда етиштирилаётган пахтанинг фақат 25 фоизигина республикада қайта ишланмоқда ва тайёр маҳсулотга айлантирилмоқда. Ваҳоланки, ҳисоб-китоблардан маълумки, пахта толаси

узлуксиз ва ҳар томонлама сифатли қайта ишланиб, тайёр маҳсулотга айлантирилса, ундан олинадиган даромад 6 – 7 баробар ортар экан.

Демак, кичик ва ўрта бизнеснинг иқтисодийни ривожлантиришдаги ўрни шу билан белгиланадиги, у мамлакат аҳолисида ишбилармонликни, иқтисодийдаги асосий унсур бўлган тадбиркорликни шакллантира олади. Бозор иқтисодийти жараёни тўфайли амалга ошириладиган ислохотлар республикамиз иқтисодийти тузилмасини тубдан ўзгартириб юборди. Унда мулкчилик ва ҳўжалик юритишнинг янги шакллари найдо бўлди ва мунтазам даромад олиш манбалари вужудга келди. Ташаббускорлик тўфайли хусусий мулкчиликка асосланган турли хилдаги кооперативлар, ширкатлар, маъсулияти чекланган жамиятлар кўринишидаги янги кичик ва ўрта корхоналарни ташкил қилиш тобора авж олмақда. Уларни ривожлантиришга ёрдам берадиган ҳуқуқий шарт-шароитлар ва конституцион тузилмалар вужудга келтирилди.

Бугунги кунда мамлакатимизда 190 мингтадан ортиқ кичик ва ўрта бизнес субъектлари фаолият юритмоқда. 2001 йилнинг биринчи ярмида 16 минг кичик ва ўрта бизнес корхоналари ўз фаолиятини бошлади, натижада 178 мингта янги иш ўрни ташкил этилди. Кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорликнинг ялпи ички маҳсулот таркибидаги улуши 1991 йилда 4.5 фоиз бўлган бўлса, 2004 йил натижаларига кўра, 3.4 фоизни ташкил этди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бугунги кунда мамлакат иқтисодийтида банд бўлган аҳолининг 53 фоиздан кўпроғи кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорлик соҳасида меҳнат қилмоқда. Фаолият кўрсатаётган кичик ва ўрта бизнес субъектларининг сони республикада ҳар минг нафар фуқарога 6 тадан 7.1 тага кўпайганлиги бугунги кунда кичик ва ўрта бизнес тизимида ишлаб чиқариш самарадорлиги ошаётганлиги, истеъмолчилар талаб-аҳтиёжларни тўла қондириладиганлиги ва уларни рағбатлантиришда муҳим омил сифатида юзага чиқаётганидан дарак беради. Тадбиркорликка мойиллиги бор ва даромад келтирувчи фаолият билан шуғулланишни истаган ҳар бир киши ўз қобилияти ва интилишларини амалга ошириши учун, унга иқтисодий эркинлик ва фаровонликка

эришиши йўлидаги қийинчиликларини енгшишга ёрдам берадиган ҳамда раёбатлантириб турадиган муҳит бўлиши керак. Республикамиз иқтисодиётининг ҳозирги даврида бундай муҳитни шакллантиришда давлат муҳим ўрин тутди. У мунтазам равишда барқарор қонунчилик асосини юзага келтириши, макроиқтисодий барқарорликни таъминлаши, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга ёрдам бериши мумкин бўлган тармоқларини раёбатлантириши лозим.

Бозор муносабатлари атлақачон шаклланиб бўлган, иқтисодий жиҳатдан ўта ривожланган ғарб мамлакатлари тажрибаси ҳам хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнеснинг давлат томонидан доимо фаол равишда қўллаб-қувватланганлиги ва ҳозирда ҳам унбу жараёнининг узлуксиз давом этаётганлигини, бунинг натижасида мазкур соҳанинг жамият ҳаёти ва тараққиётида муносиб ўрин топганлигини кўрсатмоқда.

Иқтисодий адабиётларда республикамызда кичик ва ўрта бизнеснинг ҳолати ва унинг ривожланишидаги салбий тенденциялар ва уларнинг сабаблари тўғрисида диққатга сазовор фикрлар билдирилган. Шу фикрларга қўшилган ҳолда таъкидлаш лозимки, кичик ва ўрта бизнеснинг қониқарсиз аҳволи кўп жиҳатдан уни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизми етарлига самарадор эмаслиги ва замон талабларига жавоб бермаслиги билан боғлиқ.

Шу боисдан кичик ва ўрта бизнеснинг бозор иқтисодиёти жараёнидаги устунлик ва камчиликларини ҳисобга олиб, мамлакатимизда кичик ва ўрта бизнес корхоналарини кенг ва ҳар томонлама ривожлантириш учун қўйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш лозим.

– ишлаб чиқариш билан шуғулланаётган кичик ва ўрта бизнес корхоналарига ички ва ташқи капитал маблағлар қўшишни раёбатлантириш, улардан самарали фойдаланиш ва пироворд натижада маблағ эгаларининг манфаатдорлигини ошириш;

– товар ишлаб чиқаришда кичик ва ўрта бизнес корхоналари ўртасида раёбатчилик муҳитини яратиш;

– мамлакатда кичик ва ўрта бизнесни раёбатлантиришнинг пойдеворини мустақкамлаш борасидаги

қонуңчиликни такомиллаштириш ва тадбиркорлар ҳуқуқдарининг ишончли ҳимояланишини таъминлаш;

– молиявий ресурслардан фойдаланиш имкониятини соддалаштириш, кичик ва ўрта бизнес корхоналарини кредитлаш қўламини кенгайтириш ҳамда фонд ставкаларини камайтириб бориш, узоқ муддатли кредитларни жорий қилиш;

– моддий-техника ва хом ашё ресурсларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш, мамлакатимизда кичик ва ўрта бизнес корхоналари учун янги техника ва технологик ускуналар ишлаб чиқаришни ривожлантириш, чет эл техника ва технологияларини олиб келиш имкониятларини яратиш;

– тадбиркорлик субъектларининг экспортга йўналтирилган маҳсулотларини ташқи бозорларда сотишга қўмақланиш ва рағбатлантириш, улар ўртасидаги рақобат бозорини ташкил этиш;

– тадбиркорларга, улар рўйхатга олингандан кейин фаолият юрита бошлагани учун лицензия ва рухсатномалар бериш жараёнини соддалаштириш;

– кичик ва ўрта бизнес корхоналарига хизмат қилувчи банк тизимини такомиллаштириш ва кенгайтириш;

– тадбиркорларнинг бошқариш тизимини такомиллаштириш ва солиқларнинг рағбатлантирувчилик ролини ошириш;

– тадбиркорларнинг ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий билимларини ошириш, уларнинг молиявий иш юритиш услуби ва механизмларини амалиётга татбиқ этиш мақсадида ўқитишни йўлга қўйиш;

– оддий ўқув юртларидаги тегишли маъруза ва амалий машғулотларда кичик ва ўрта бизнеснинг тутган ўрни ва аҳамиятини талабалар онгига сингдириб бориш;

– ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчи кичик ва ўрта бизнес субъектларининг моддий ва хом ашё ресурсларига бўлган эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда махсус фондлар ташкил қилиш;

– тижорат банклари томонидан тадбиркорлик субъектларига илтифезли ёки тижорат кредитлари ажратилиши билан оддий жойлардаги палата ва суғурта

компаниялари вакиллари билан бамаслахат иш тутиб, улар берган ҳулоса бўйича кредитлар ажратини;

– тадбиркор кадрлар тайёрлаш бўйича бепул ўқув курслари ташкил этиши;

– тадбиркорликка оид меъёрий ҳужжатлар қабул қилиш жараёнида тадбиркорлик субъектларининг, тадбиркорликка хизмат кўраётини ва қўллаб-қувватлашга маъсул бўлган тузилмаларнинг ҳам таклифларини инобатга олиши.

Айниқса, катта маблағ талаб этмайдиган ва ресурсларнинг ўсиш тезлигини кафолатловчи кичик ва ўрта бизнес корхоналари иқтисодиётдаги қайта қуриш билан боғлиқ муаммоларни нисбатан тез ва кам харажатлар билан ечишга, ички бозорни молиявий ресурслар чегараланган бўлишига қарамай, истеъмол моллари билан тўлдиришга қодирдирлар. Шунингдек, бозорга тез мослашувчанлик, истеъмолчилар талаблари ва истаklarини яхшироқ аниқлаб олиш, катта молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш, янги техника ва технологияларни ишлаб чиқаришга тез ва қисқа муддат ичида жорий этиш, рақобат муҳитини яратини ва бошқалар кичик ва ўрта бизнесга хос бўлган хусусиятлардир.

Умуман, кичик ва ўрта бизнеснинг мамлакатимизда тараққий этиши қуйидаги устуворлик йўналишлар билан чамбарчас боғлиқдир:

- жамиятда сиёсий барбарорликни юзага келтирувчи ўрта синфни шакллантириши;
- мамлакатда кам харажатлар эвазига қўллаб янги иш ўринларини яратиши ва иш билан бандлик муаммосини бартараф этиши;
- турли ижтимоий гурuhlар даромадлари номуताосиблигининг чековчилик роли мавжудлиги.

Ҳозирги кунда республикамизда хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес корхоналарини ташкил этиш ва улар фаолият кўраётини учун барча меъёрий-ҳуқуқий асослар ишлаб чиқилган. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, фуқаролик, солиқ ва ҳўжалик процессуал кодекслари тадбиркорлик фаолиятининг кафолатларини таъминлайди.

Мисол тариқасида қишлоқ ҳўжалиги соҳасида 2004 йил якуналарига назар солсак, маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми

10,1 фоизга ошди. Бошқоқти дон экинларидан 5 млн. тоннага яқин ҳосил олинди. Кейинги йилларда биринчи марта пахта хом ашёси етиштиришида энг катта натижа — 3,5 млн. тонна пахта етиштиришга эришилди.

Ўқорида қайд этилан ютуқлар, албатта, қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган ислохотлар натижасида кўлга киритилди. Кейинги йилларда ушбу соҳада иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш бўйича Президент фармонлари ва ҳукумат қарорлари қабул қилинди. Президентимизнинг 2003 йил 24 мартдаги «Қишлоқ хўжалигида ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги ПФ — 3226-сонли, 2003 йил 27 октябрдаги «2004 — 2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида»ги ПФ — 3342-сонли фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 30 октябрдаги «2004—2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепциясини амалга ошириш чоратадбирлари тўғрисида»ги қарори шулар жумласидандир.

Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- давлат хариди доирасида нарх сиёсатини қайта кўриб чиқиш;
- дастлаб республиканинг тўртта вилоятида ва 2004 йилдан бошлаб қолган вилоятларда фермер хўжаликларининг давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган пахта хом ашёси ва ғалла етиштириш харажатларини тижорат банклари орқали тўғридан-тўғри имтиёзли кредитлаш механизмига ўтди ва биргина 2004 йилда банklar томонидан фермер хўжаликларига 68,8 млрд. сўмлик имтиёзли кредитлар ажратилди. 2005 йилда тўғридан-тўғри имтиёзли кредитлар хўжаликларга нисбатан ҳам тўлиқ жорий этилади;
- пахта тозалаш саноати ва унинг маҳсулотларини сотиш корхоналарини хусусийлаштириш ва бошқарув тизими децентрализациясини амалга ошириш;
- зарар кўриб йиқилган, паст рентабелли ва истиқболсиз ширкат хўжаликларини фермер хўжаликларига айлантириш борасида президентимиз фармонлари ва Вазирлар Маҳкамаси

қарорлари қабул қилинди, шу фармон ва қарорлар ижроси натижасида 2005 йил 1 январь ҳолатига республика ҳудудида 103 мингдан ошди фермер хўжаликлари фаолият кўрсатмоқда. Тегинли қарорга биноан зарар кўриб ишлайдиган, паст рентабелли ва истикболсиз ширкат хўжалиklarини 2005 – 2007 йилларда фермер хўжалиklarига айлантириш дастури қабул қилиниб, 2005 йилда 406 та, 2006 йилда 370 та, 2007 йилда 334 та ширкат хўжалиklarини фермер хўжалиklarига айлантириш белгиланди. Шу кеча-кундузда жойларда юқорида тилга олинган ширкат хўжалиklarини фермер хўжалиklarига айлантириш бўйича тугатиш комиссиялари фаолият кўрсатмоқда. Қарорга биноан 2005 йилда 406 та ширкат хўжалиги фермер хўжалиklarига айлантирилиши белгиланган ҳамда вилоятларнинг таклифини ишбатга олган ҳолда яна 39 та ширкат хўжалиги фермер хўжалиklarига айлантириладиган бўлди. Шундай қилиб, 2005 йилда 445 та ширкат хўжалиги фермер хўжалиklarига айлантирилади. Бу тоифадаги хўжалиklarнинг истикболларига оид кўрсаткичлар 7.10-жадвалда келтирилган.

7.10-жадвал

Ўзбекистонда фермер хўжалиklarини ривожлантириш истикболлари

	2005 йил 1 январь	2007 йилда
Фермер хўжалиklarини сони	103929,0	170000,0
Фермер хўжалиklarини ер майдони, мин га	2935,5	6200,0
Фермер хўжалиklarини томонидан егинштирилган га.га саноғи	54 фоиз	90 фоиз
Фермер хўжалиklarини томонидан егинштирилган пахта саноғи	51,5 фоиз	90 фоиз

Қишлоқ хўжалиғи соҳасидағи ислохотлар қуғидағи йўналишларда олиб борилади:

– қишлоқда ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмасини ривожлаштириши;

пахтачилик ва ғаллачилик йўналишидағи майда фермер хўжаликларининг ер майдонларини белгилашган тартибда мақбуллаштириш ва йириклаштириш, уларда сув ресурсларидан самарали фойдаланиши, механизациялан даражаларини ошириши;

– мамлакатимизда ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиғи техникасини лизинг асосида етказиб бериши ва ерларнинг мелiorатив ҳолатини яхшилаши.

Булاردан ташқари қишлоқ хўжалиғи ишлаб чиқарувчиларининг молиявий манбаларга бўлган аҳитёжларини тўлароқ қондириши ҳамда улардан унумли фойдаланишини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан 2005 йил ҳосилидан бошлаб, мулкчилик шаклидан қатъи назар барча пахта ва ғалла етштирувчи қишлоқ хўжалик корхоналари бунақа маблағларни траншлар орқали бериши ўрнига тўғридан-тўғри тижорат банклари орқали илгиёзли кредитлашга ўтказилди.

8-БОБ. МИНТАҚАЛАРДА КОММУНИКАЦИЯ МАЖМУАСИ

8.1. Транспортнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти ва унинг таркиби

Ўзбекистонда ҳозирги замон транспортининг барча асосий турлари мавжуд. Ҳумладан, бу ерда темир йўл ва автомобиль йўли, ҳаво ва дарё, қуёв ва электр транспортлари ривожланган.

Собиқ Совет даврида асосий транспорт йўлларини ташкил қилиш, бошқариш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи республиканин ўзида эмас эди. Эндиликда республика транспорти она-Ватан тараққиётига хизмат қилмоқда. Мамлакат транспортининг халқ хўжалигига ва аҳолига хизмат кўрсатишни тўдан яхшилаш мақсадида транспортнинг бошқарув тизими такомиллаштирилди. "Ўзбекистон ҳаво йўллари" миллий авиакомпанияси (1992), "Ўзбекистон автомобиль транспорти" давлат акционерлик корпорацияси (1993), "Ўзбекистон темир йўллари" давлат акционерлик компанияси (1994) ташкил қилинган.

8.2. Темир йўл транспорти.

У мамлакатимиз тараққиётида ва ташқи алоқаларда фоят катта аҳамиятга эга. Мамлакатимизда биринчи темир йўл 1886-1888 йилларда (Красноводск-Чорвўйининг давоми тарзида) Фороб бекати (Бухоро вилояти)дан Самарқандгача ўтказилган. Кейинчалик бу йўл (1895-97 йй.) Урсатьевская (Ховос)га ва ундан қўнғача давом қилдирилган. 1899 йилда Урсатьевская - Тошкент йўли, 1906 йилда эса Тошкент - Оренбург йўли қурилган. XX асрнинг биринчи чорагида республиканин Жанубий минтақаларида ҳам темир йўллар қурилган. Ҳумладан, қарши Китоб (1924), Амударё-Термиз (1925) ва бошқа темир йўллар қурилган.

Ҳозирги вақтда мамлакатнинг барча минтақаларида темир йўл транспорти қатнови йўлга қўйилган. "Ўзбекистон

темир йўллари" 50 мингдан ортиқ турли тивдаги замонавий юк вағони Германияда тайёрланган рефережаторлар, йўловчилар ташиладиган ҳар хил типли вағонларга эга. Аксарият вилоят марказларида янги темир йўл шох бекатлари қурилиб ишга туширилган.

Бухоро, Гулистон, Термиз шаҳарларида эса ана шундай йирик шох бекатлар қурилиши тугалланмоқда. 1997 йилда мамлакат темир йўллариининг умумий узунлиги 6,7 минг км ни ташкил қилди. Шундан умумий фойдаланишда бўлган темир йўллар узунлиги 3,7 минг км. Темир йўллар юк айланмаси 16-18 млрд. тҒкм ни, юк жүнатиши эса 46-47 млн. т. ни, йўловчи айланмаси 2,5 млрд йўловчи км ни, йўловчи жүнатиши эса 14-15 млн кишини ташкил этди.

Темир йўллариини электрлаштириш ишлари дастлаб 1970 йилда Тошкент-Сирдарё йўли (148 км), кейинчалик Ховос - Бекобод ва Ховос - Жиззах йўллари электрлаштирилган. Эндилекда электрлаштирилган асосий йўллар узунлиги 350 кмдан ошиб кетди. Мамлакат темир йўллариининг серқатнов қисмини 2000 йилгача электрлаштиришнинг бош дастури ишлаб чиқилган ва у муваффақиятли ҳал қилинмоқда.

Мамлакат мустақиллиги айниқса темир йўл транспортини ҳар томонлама ривожлантиришни тақозо қилмоқда. Шу жиҳатдан аввало мамлакатнинг ягона темир йўл транспорт тизимини яратиш вазифаси ҳал қилинмоқда. Бу борада, Ўзбекистон ўз манбалари ҳисобидан иккита йирик стратегик муҳим темир йўл магистралини узунлиги 342 километр бўлган "Навий-Учкудук-Султон Увайс-Нукус ҳамда узунлиги 223 километр бўлган ғузор-Бойсуи-қумқўрғон магистрали қурилишини 1995 йилдаёқ бошлаб юборди. Уларини фойдаланишга топшириш бу минтақаларда ишлаб чиқариш кучларини янада ривожлантириш, табиий минералларни катта захираларидан кенг фойдаланиш имкониятларини яратиб беради.

Марказий Осиё давлатлари (МОД)нинг жуғрофий марказида жойлашган, биттабарин МОДдаги барча давлатлар фақат Ўзбекистон орқали темир йўл транспорти алоқасини ўриятган. Шунингдек Ўзбекистон ҳам МОДнинг барча давлатлари орқали бошқа хорижий мамлакатларга чиқиши мумкин. Шунини учун ҳам Ўзбекистон ўз

транспорт коммуникациясини ривожлантиришда МОД билан, яқин хорижий давлатлар билан яқиндан ҳамкорлик қилмоқда. Жумладан у мамлакатнинг иқтисодий тараққиёти учун катта аҳамиятга эга бўлган Хитой, Корея, Япония, Эрон, Туркия ва ғарбий Европанинг бир қатор давлатлари билан туташтирилган Транссиё магистрали (Истамбул-Тошкент-Олма-ота-Пекин) қурилишида хисса қўшмоқда. Бу магистралнинг Дўстлик бекати (қозоғистон), Туркманистонда Тажан - Сарахс, Эронда эса Сарахс-Машхад қисмлари қуриб фойдаланишга топширилган (1996).

Туркманистонни Эрон-Туркия ва сўнгра Европа билан боғлайдиган 305 километрлик Таган-Сарахс-Машхад темир йўлининг Ўзбекистон учун аҳамияти жуда катта ва шунинг учун ҳам унинг 133 километрлик Тажан-Сарахс йўли қурилишида мамлакатимиз қурувчилари фаол қатнашди.

Ўзбекистон МОД ишга айрим давлатлари орқали Хитой ва (Хитой орқали эса Тинч океани) га чиқиш учун Тошкент-Ўш-қашғар темир йўли қурилишини ҳам олиб бормоқда. Бу йўл қурилишида қирғизистон ва Хитой ҳам қатнашмоқда.

8.3. Автомобиль транспорти.

Автомобиль транспортининг ривожланиш ҳолати ички ва ташқи алоқаларини ривожлантиришда фоят муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Ўзбекистоннинг рельефи анча мураккаблиги (тоғлик, яси тоғликларнинг мавжудлиги) томондан темир йўл транспортини ривожлантиришни табиий равишда чегаралаган ва бундай ҳудудларда автомобиль транспортини ривожлантиришни тақозо қилади.

Республика автотранспортда турли хил автомобиллардан фойдаланиш сони ва тури йилма-йил ортиб бормоқда. Эндиликда автомобиль транспортда йўловчилар ташишга 14-15 минг автобус хизмат қилмоқда. Улардаги маршрут йўналишларининг сони салкам 3 мингга етади. Автобуслар билан мамлакатимизнинг турли минтақаларида ҳар куни 5 млн атрофида йўловчи ташилади.

Мамлакат автотраспортининг асосий кўрсаткичларига автомобиль йўллари узунлиги ва уларнинг сифати таъсир

қилади. Ҳозирги вақтда тош йўлларнинг умумий узунлиги 86 миң км. Асфальт-бетон қопламали йўллар 22 миң км дан ортиқ. 3200 км масофадаги йўлларимиз халқаро аҳамиятга эга. Йўлларни таъмирлаш, уларни асфальтлаш ишлари тез суръатлар билан олиб борилмоқда. Республикада 90 дан ортиқ асфальт заводлари ишлаб турибди. Автотраспортнинг юк айланмаси йилга ўртача 10 млрд. т-км ни ташкил қилади, йўловчилар ташин айланмаси эса 17.1 млрд. йўловчи - км га тенг.

Мамлакат автомобиль транспорти ҳам ислох қилинмоқда, унинг янги йўллари қурилмоқда, йирик автомагистраллар (жумладан, 708 километрлик энг узун Тошкент-Термиз тракти) қайта таъмирланмоқда ва унинг автомобиль ўтказиш қуввати оширилмоқда.

Ўзбекистон Осиё давлатларининг халқаро аҳамиятга молик бўлган йирик автомагистраллар қурилишида ташаббускор бўлиб чиқмоқда. Жумладан, у Хитойга (ва Тинч океанига) чиқиш имкониятини берувчи "Андижон-Ош-Эргангом-қашқар" автомобиль йўли ҳамда Ҳинд океанига чиқишга имкон берадиган "Термиз-Ҳирот-Карочи" автомобиль йўли қурилишида ва шу йўналишда мавжуд бўлган йўлларни қайта таъмирлашда ўз улушини кўшмоқда.

"Ўзбекистон, - дейди Ислоҳ Каримов, - Хитой ва Покистонга олиб борадиган Андижон-Ош-Эргангом-қашқар, шунингдек Бухоро-Сарахс-Машҳад-Техрон ва Термиз-Ҳирот-Қандахор-Карочи автомобиль йўлларини қуриш ва қайта таъмирлаш ишларига ҳисса қўшган ҳолда қатнашишдан ҳам манфаатдор".

8.4. Ҳаво транспорти.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига чуқур кириб бориши билан ҳаво транспорти долзарблик қилмоқда.

"Ўзбекистон ҳаво йўллари" авиакомпанияси турли тиндаги ҳаво транспорти воситаларига эга. Жумладан унда қишлоқ хўжалик ишларига мўлжалланган АН-2, маҳаллий йўлларда қатнайдиган АН-24, ЯК-40, халқаро

йўналишларда қатнайдиغان ИЛ-76, ИЛ-63, ИЛ-86, ТУ-154, БОИИГ, А-310 каби самолётлар бор. Вертолёт паркида эса МИ-2, МИ-8, ПСА-26, каби машиналар бўлиб, улардан мамлакат муассасалари, метеорология, геология-қидирув ишларида кенг фойдаланилади.

Мамлакат ҳаво транспорти хизматини яхшилаш масаласи ўз-ўзидан аэропортларнинг ҳар хил янги тиндаги самолётларни қабул қилишига кўра жиҳозланиши ва таъмирланишини тақозо қилган. Ҳозирги вақтда мамлакатда 12 та замонавий аэровокзал (аэропорт) бор. Улар Тошкент, Самарқанд, Андижон, Бухоро, Навоий, Наманган, Нукус, Термиз, Урганч, Фарғона, қарши, кўқон шаҳарларида жойлашган. Шунингдек ҳар бир вилоятдаги йирик шаҳарларда маҳаллий йўлларда қатнайдиغان ўнларча аэровокзаллар мавжуд.

Мустақиллик шарофати билан Ўзбекистон ҳаво транспортининг хизмат кўрсатиши кўлами ниҳоят даражада кенгайди. Эндиликда Ўзбекистон Марказий Осиёнинг барча давлатлари, Ҳамдўстлик жамиятининг барча давлатлари ва йирик шаҳарлари билан ҳаво транспорти алоқасига эга. Шунингдек республиканинг узоқ хорижий давлатлар билан ташқи иқтисодий ва маданий алоқаларни йўлга қўйишда ҳаво транспортининг аҳамияти ортиб бормоқда.

Ўзбекистон ҳаво йўлларининг бир қанча Европа, Осиё ва Америка мамлакатларида ваколатхоналари очилган. 1993-1995 йилларнинг ўзида Ўзбекистонда 18 йўналишда халқаро маршрутда самолёт қатнови йўлга қўйилди.

Жумладан, Лондон, Манчестер, Франкфурт-Майн, Тель-Авив, Яқинда, Куала-Лумпур, Бангкок, Жакарта, Петанбул, Барочч, Пекин, Сеул, Афина, Амстердам, Нью-Йорк ва бошқа чет эл шаҳарларига мунтазам халқаро авиарейслар ташкил қилинган.

8.5. Сув транспорти.

У районлараро халқ хўжалик юкларини ташини ҳамда Туркменистон, Тожикистон, Афғонистон давлатлари билан иқтисодий алоқалар учун хизмат қилади.

Республика сув транспорти салоҳиятида Амударёнинг улуши катта. 1950 йилда Амударёнинг Сурхондарё вилояти ҳудудида Термиз дарё порти ташкил этилган. 1952 йилда эса Хўжайлида кема таъмирлаш заводи қурилган. Амударё соҳилларида янги Шарлавуқ, Тўртқул, Беруний, қоратов, Хўжайли бандаргоҳ (пристан) лари қурилган.

1994 йилдан бошлаб мамлакат сув транспортини яхшилаш мақсадида бир қатор ташкилий ишлар амалга оширилган. Йулдан Ўрта Осиё пароходчилигининг Ўзбекистондаги бўлимлари негизида "Термиз дарё порти", "Хоразм дарё порти", "қорақалпоғистон дарё порти" ишлаб чиқариш бирлашмалари ташкил этилган (1995). "Ўзавтотранс" кооперацияси ҳузурда дарё флоти ишнини мувофиқлаштириш бўйича (Тошкентда) бошқарма тузилган бўлиб, у мамлакат сув транспортига умумий раҳбарлик қилади.

9-БОБ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ РЕСПУБЛИКА, МИНТАҚА, ВА МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ОРГАНЛАРИ ЎРТАСИДАГИ ВАКОЛАТЛАРНИ ТАҚСИМЛАШ МЕХАНИЗМИ.

9.1. Давлат ҳокимиятининг турли поғоналари ўртасида ваколатларни тақсимлашнинг вазифалари ва тамойиллари

Барча миқёсдаги ҳокимият органларининг фаолиятини мувофиқлаштиришдан иқтисодий ривожланган давлат қурини, жамиятда сўбсий ва иқтимоний барқарорликка эринини мумкин эмас.

“Давлат бошқаруви”, “Минтақавий бошқарув” ва «Маҳаллий бошқарув» атамалари мураккаб тизимни (давлат бошқарув фаолиятининг ўзаро боғлиқ таркибий қисмлари мажмуини) ташкил этадики, одатда, бошқарув мақсадлари, вазифалари, принциплари, функциялари, усуллари, шакллари, субъектлари ва объектлари мазкур тизимнинг асосий усурлари ҳисобланади. Мазкур усурлар давлат ҳокимияти ижро этувчи органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари тизимининг мақомини, уларнинг мақсадлари, вазифалари ва иш принципларини, ваколатлари доирасини, жавобгарлигини, ташкилий ҳуқуқий иш шаклларини, шунингдек давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари билан вертикал йўналишида ҳамда ҳўжалик юритувчи субъектлар, фуқаролар ва уларнинг бирлашмалари билан горизонтал йўналишида ўзаро алоқаларини белгилаш орқали ҳуқуқий расмийлаштирилади.

Республика, минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатлар аниқ тақсимланган бўлмаса, бу давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасида зиддиятларни келтириб чиқарини мумкин.

Субъектив омил -- тегишли мансабдор шахсларнинг худудларни мутаносиб ривожлаштириш ва аҳолининг турмуш даражасини ошириш манфаатларида республика, минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органларининг самарали ўзаро алоқаларини таъминлашга йўналтирилган оқилона қарорлар ишлаб чиқа олмаслиги, баъзан эса -- бундай қарорларни ишлаб чиқишни истамаслиги юқорида зикр этилган муаммони янада чуқурлаштирмоқда.

Бирок республика ва минтақавий ҳокимият органлари зигмасига ҳаддан ташқари кўп иш юкланганлиги, моддий-техника, маълумот ва бошқа ресурсларнинг тақчиллиги натижасида мазкур ҳокимият органлари маҳаллий миқёсидаги муаммоларни ҳал этишга етарли эътибор бермаяптилар. Шу боис сўнгги йилларда Ўзбекистондан давлат бошқаруви тизимида юқорида зикр этилган ҳокимиятнинг уч поғонаси ўртасида ваколатларни тақсимлашнинг самарали механизмини яратиш масаласи муҳим аҳамият касб этмоқда. Зотан, мазкур механизм мамлакатда маҳаллий фаолиятни янада мукамал тартибга солиш, уни давлат сиёсати ва минтақавий сиёсатнинг мустақил соҳасига ажратиш имконини беради.

Ўзбекистонда Республика, минтақа ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни ўзаро манфаатли асосда тақсимлаш зарурати - маҳаллий тузилмалар фаолиятининг кўйидаги муҳим муаммолари билан белгиланади:

а) маҳаллий тузилмалар ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;

б) давлат мулкани республика, минтақа ва маҳаллий мулкларга тақсимлаш;

в) маҳаллий мулкнинг барча шаклларида муҳофаза қилиш механизмини ишлаб чиқиш;

г) маҳаллий тузилмаларнинг ҳусусиятидан келиб чиқиб, минимал бюджет билан таъминлаш нормативлари асосида белгиланган маҳаллий

бюджетларнинг минимал зарур харажатларини қўллаш учун даромад

манбаларини мустақамлаш йўли билан маҳаллий бюджетларнинг минимал миқдорини таъминлаш;

д) маҳаллий тузилмалар иқтисодий фаолиятининг барқарор норматив ҳуқуқий негизини таъминлаш;

е) мамлакатдаги маҳаллий тузилмаларнинг негизини ташкил этувчи маҳаллий ўзини ўзи бошқариш қўйи органларининг мустақил фаолиятини таъминлаш;

ж) маҳаллий ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг суд тартибда ҳимояланишга бўлган конституциявий ҳуқуқини таъминлаш;

з) маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг давлат ҳокимият органлари томонидан қабул қилинган қарорлар натижасида юзага келган қўшимча харажатларининг қўлланиши билан боқлик конституциявий ҳуқуқини таъминлаш;

и) маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ўзлариға берилган алоҳида давлат ваколатларини амалға оширишлари учун зарур моддий ва молиявий ресурсларнинг берилишини таъминлаш;

в) ҳуқуқнинг комплекс соҳаси сифатида маҳаллий ҳуқуқни шакллантириш, маҳаллий қурилиш ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш соҳасида қонунчилик фаолиятини тақомиллаштириш стратегиясини ишлаб чиқиш.

Маҳаллий бошқарув органлариға давлат томонидан қаролатлар бериш ҳамда давлат ҳокимияти ва минтақа бошқарув органлари томонидан маҳаллий ҳокимият органлариға оид қонун ҳужжатлариға рия қилиниши ва маҳаллий бошқарув соҳасида амалда бўлган меъерий ҳуқуқий ҳужжатларнинг ижро этилишини таъминлаш республика, минтақа ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни самарали тақсимлашнинг муҳим шартидир.

Ўзбекистонда республика, минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни тақсимлашнинг қуйидаги асосий тамойилларига асосланади:

- давлат, минтақавий ва маҳаллий сиёсат мақсадлари, йўналишлари,

вазифалари ҳамда ваколатларни тақсимлаш механизмларининг ягоналиги

принципи;

- Республика, минтақа ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳамда маҳаллий бошқарув органлари ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва алоқа ўрнатилиш принципи;

- маҳаллий ислохотни амалга оширишнинг турли босқичларида давлат сиёсатининг ворисийлигини таъминлаш принципи;

- маҳаллий бошқарув органларининг ваколатларига давлат ҳокимияти юқори органларининг аралашмаслиги принципи ва хоказолар.

Республика, минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни янада аниқ тақсимлаш давлат ҳокимиятининг мазкур бўғинларини бошқариш механизмининг самарадорлигини ошириш, уларнинг ҳар бирининг мустақиллигини кенгайтириш, муайян ваколатлар уларни мумкин қадар самарали амалга оширишга қодир ҳокимият органлари зиммасига юкланиши учун тегишли ҳудудларнинг ўзига хос (жуғрофий, иқтисодий, демографик, этник ва ҳ.к.) хусусиятларини эътиборга олишни таъбақалантириши имконини беради.

Ортиқча меҳнат ресурсларининг мавжудлиги вазиятини янада оғирлаштираётган яхши ривожланмаган ҳудудларда шаҳар ва қишлоқларда майда товар ишлаб чиқаришни ривожлантиришни кўллаб-қувватлаш, хизматлар кўрсатиш соҳасида ва агросаноат комплексида кичик тадбиркорликни рағбатлантириш зарур.

Юқорида зикр этилган тамойилларни амалга татбиқ этиш Ўзбекистон Республикасида давлат бошқарувининг турли бўғинлари ўртасида самарали ўзаро ҳамкорликни ўрнатилиш ва МДҲнинг бир қатор давлатларида кузатилган ҳар хил

ижтимоий-сиёсий эҳдиётларга йўл қўймастик имконини бермоқда.

9.2. Республика, минтақавий ва маҳаллий бошқарув органлари ўртасида ваколатларни тақсимлаш жараёнининг ҳозирги ҳолати

Ўзбекистон Республикасида маҳаллий хўжалик амалиёти жаҳон тажрибасидан келиб чиқиб, маҳаллий ҳокимият органлари томонидан ўз конституциявий ваколатларини амалга оширишнинг қуйидаги самарали шакллари қўлланиши назарда тулади:

1) маҳаллий бошқарув органлари маҳаллий аҳамиятга молик қуйидаги масалаларни мустақил ҳал қилиши учун шарт-шароитлар яратishi:

а) маҳаллий мулкка, шу жумладан ерга эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш;

б) маҳаллий бюджетларни шакллантириш, тасдиqlаш ва ижро этиш.

маҳаллий солиқлар ва йиғимларни белгилаш;

в) жамоат тартибини сақлаш билан боғлиқ чора-тадбирлар мажмуини амалга ошириш;

2) фуқароларнинг:

а) турар жойга эга бўлишлари;

б) ўз соғлиғини сақлаши;

в) тиббий ёрдам олиш;

г) билим олиш ҳуқуқларини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратishi;

3) солиқ ва бюджет ислохотлари доирасида маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг мажбурий-иқтисодий негизини шакллантириш

ниҳоясига етказиш, авваламбор, қуйидагилар ҳисобита бюджет ва солиқларни тартибга солиш тизимини такомиллаштириш:

а) Ўзбекистон Республикаси субъектларини бирлаштирилган

бюджетларга йўналтирилувчи республика бюджети маблағларини қайта тақсимлаш, маҳаллий тузилмаларнинг ваколатлари жумласига киририлган масалаларни ҳал қилиш учун мазкур тузилмаларнинг молиявий мустақиллигини таъминлаш;

б) давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўзаро ҳамкорлиги, шу жумладан маҳаллий ўзини ўзи

бошқариш органларига бериладиган алоҳида давлат ваколатларининг амалга оширилишини ва давлатнинг минимал ижтимоий стандартларини белгилаш принципларини ишлаб чиқиш;

в) маҳаллий ўзини ўзи бошқариш молиявий-иқтисодий негизининг муҳим таркибий қисми - маҳаллий мулкни фаол шакллантириш;

г) кўчмас мулк бозорини ривожлантириш ва аҳолининг даромадларини жалб қилиш ҳамда кичик ва ўрта бизнес вакилларининг иштирокини таъминлайдиган инвестиция сиёсатини амалга ошириш;

д) тадбиркорликни ривожлантириш, маҳаллий табиий ресурслардан самарали фойдаланиш ҳамда кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг аҳолини зарур маҳсулотлар билан таъминлаш ва улар хизматлар кўрсатиш фаолиятини мувофиқлаштириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

4) республика, минтақавий, маҳаллий давлат ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасида ваколатларни ҳамда тегишли моддий ва молиявий ресурсларни тақсимлаш;

5) маҳаллий бошқарув ва маҳаллий ўзини ўзи бошқарув органларининг Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига риоя қилишлари устидан самарали давлат назорати тизимини шакллантириш;

6) минтақа, республика ва халқаро миқёсда ўзаро ҳамкорлик қилишлари учун шарт-шароитлар яратиш;

7) маҳаллий бошқарув органларининг фаолиятини давлат томонидан илмий-услубий, ташкилий-услубий ва ахборот билан қўллаб қувватлаш;

- 8) маҳаллий ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларида ишлаш учун кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва кадрларнинг малакасини ошириш самарали давлат тизимини ташкил этиш.

Лекин давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг саяй-ҳаракатларига қарамай, мустақиллик йилларида республика мишкавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни тақсимлаш жараёнида меъёрий-ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий аҳамиятга молик бир қатор умумий муаммолар тўпланиб қолган.

Ўзбекистон Республикасининг (Конституцияси кучга киргунга қадар қабул қилинган республика норматив-ҳуқуқий ҳужжатларининг аксариятида маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг конституциявий мақомига мос келмайдиган қоидалар мавжуд эди, бундан ташқари, маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг алоҳида масалаларини тартибга солувчи нормалар амалдаги қонун ҳужжатларини ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларни ўзгартиришни талаб этарди.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни ташкил этиш ва унинг фаолияти билан боғлиқ алоҳида масалалар қонун ҳужжатлари билан тўлиқ тартибга солилмаганлиги ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатмоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг нормалари ва қабул қилинган норматив ҳуқуқий ҳужжатлар маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг эҳтиёжларини ҳали ҳуқуқий жиҳатдан тўлиқ қондирилгани йўқ. Бундан ташқари, маҳаллий ҳуқуқнинг баъзи бир нормалари ҳар хил талқин қилинаётганлиги ҳам маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг амалий фаолиятида қийинчиликлар туғдирмоқда.

Ўзбекистоннинг бир қатор мишкаларида мишкавий ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ва алоҳида мансабдор шахслари томонидан маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тўғрисидаги амалдаги қонун ҳужжатларининг қоидаларига риоя қилмаслик, шунингдек, маҳаллий ҳуқуқ нормаларини бажармаслик ҳолатлари қайд этилди.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни амалга ошириш билан боғлиқ масалаларни норматив тартибга солиш механизмнинг номукаммаллиги, давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасида ваколатлар ҳуқуқий жиҳатдан аниқ тақсимланмаганлиги ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатмоқда.

Хал қилинмаган кўнгина масалалар маҳаллий тузилмаларнинг модиявий-иқтисодий мустақиллиги етарли даражада таъминланмаганлиги билан боғлиқ. Маҳаллий мулкни шакллантириш, тўлақонли маҳаллий бюджетларни шакллантириш учун шарт-шароитлар яратиш (шу жумладан давлат молия ресурсларини тақсимлашда маҳаллий тузилмаларнинг ўзига хос хуёусиятларини эътиборга олиш), маҳаллий тузилмалар иқтисодий фаолиятининг барқарор норматив негизини яратиш ва бошқа масалалар шулар жумласидадир.

9.3 Республика, минтақавий ва маҳаллий бошқарув органлари ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик ва алоқаларнинг самарадорлигини ошириш йўллари

Давлатнинг ваколатларни тақсимлаш муаммоларини ҳал қилиш борасидаги фаолияти маҳаллий бошқарувни янада ривожлантириш, иқтисодий ва ижтимоий ривожланган кучли демократик давлат қуришнинг зарур шarti сифатида маҳаллий бошқарувнинг самарадорлиги, роли ва мақомини оширишга йўналтирилган давлат бошқаруви соҳасидаги ягона давлат сиёсати доирасида амалга оширилиши лозим.

Мазкур мақсадга эришиш учун республика, минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни тақсимлаш соҳасидаги сиёсат:

- фуқароларнинг маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни амалга ошириш конституциявий ҳуқуқларини рўйбога чиқаришга;
- маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ўз

фаолиятига давлат томонидан кафолат берилишини назарда тутувчи конституциявий ваколатларини амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратишга йўналтирилган бўлиши лозим.

Ушбу йўналишларнинг ҳар бирида қуйидаги вазифаларни ҳал қилиш зарур:

1) фуқароларнинг маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни амалга оширувчи конституциявий ҳуқуқларини рўёбга чиқариш, бу қуйидагиларни назарда тутати:

а) фуқароларнинг, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига сайлаш ва сайланиш, сайлаб қўйиладиган ва бошқа маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари орқали маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни амалга ошириш. Худудий ижтимоий ўзини ўзи бошқариш фаолиятини ташкил этиш орқали маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилишда интироқ этиш конституциявий ҳуқуқларини рўёбга чиқариш учун шарт-шароитлар яратиш;

б) маҳаллий тузилмаларнинг чегаралари ўзгарган тақдирда аҳолининг фикрini эътиборга олиш тартибini қонун ҳужжатларида белгилаш;

в) маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг аҳоли билан самарали ўзаро ҳамкорлиги тизимини ташкил этиш.

Республика, минтақавий ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ўртасида ваколатларни самарали тақсимлаш механизминини муваффақиятли амалга ошириш мақсадида давлат республика, тармоқ ва минтақавий давлат ҳокимияти органларида бир қатор самарали воситаларга эга. Уларнинг асосийлари жумласига қуйидагилар киради:

- маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилишда маҳаллий

бошқарув органларининг ташкилий, молиявий ва ҳўжалик юритиш соҳасидаги мустақиллигини ҳуқуқий тартибга солиш;

- маҳаллий бошқарув органларига ёрдам қўрсатиш масалалари билан шуғулланадиган давлат органлари тизимини шакллантириш;

- маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг конституциявий асосларини рўёбга чиқариш ва маҳаллий тузилмаларни ривожлантиришга қўмаклашадиган республика ва минтақавий дастурларни қабул қилиш;

- мутаносиб минимал маҳаллий бюджетларни таъминлаш, маҳаллий тузилмаларининг солиқ негизини мақбуллаштириш учун шарт-шароитлар яратиш имконини берувчи бюджет ва солиқ тизимларини тартибга солиш;

- давлат мулкига мансуб бўлган, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш ваколатларини амалга ошириш учун зарур объектларни маҳаллий мулк таркибига киритиш;

- маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари учун кадрлар тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш, шу жумладан, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига сайлаб қўйиладиган ходимларнинг малакасини ошириш, номзодлар ва сайлов кампанияларининг штирокчиларини сайловларга ва аҳоли ўз иродасини тўғридан-тўғри ифода этадиган бошқа тадбирларга тайёрлаш;

- маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларини ахборот билан таъминлаш, шу жумладан, маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг конституциявий асосларини аҳолига тушунтириш, маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг ислох қилишнинг бориши ва муаммолари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш тизимини ташкил этишда аҳолининг роли ҳақида ахборот бериш ва ҳоказолар;

Минтақавий ва маҳаллий бошқарув органларининг ўзаро муносабатлари тизимини “Ўзаро алоқалар механизми” тушунчаси айниқса, тўлиқ ифода этади. Мазкур тушунча юқорида зикр этилган органлар ўртасида мавжуд етисий, иқтисодий ва ташкилий-техникавий ютуқларнинг мураккаб хусусиятини акс эттиради. Мазкур механизм ўзаро алоқалар унсурларининг мажмуини ўз ичига олади. Улар орасида минтақавий ва маҳаллий бошқарув бўғинларининг манфаатларини ифода этувчи ҳокимият органларининг ўзаро алоқаларини амалга ошириш тамойиллари, турлари, шакллари ва йўналишларини алоҳида ажратиш зарур.

Бунда мазкур ўзаро алоқаларнинг йўналишлари, авваламбор, маҳаллий миқёсда бошқарув функцияларини

шакллантириш ва амалга ошириш босқичлари (маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришни ташкил этиш ҳамда унинг ваколатларини амалга ошириш) билан боғлиқ; тамойиллар эса минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органларининг ўзаро муносабатлари қуриладиган туб асослардир.

Юқорида зикр этилган бошқарувни ташкил этишнинг барча босқичларида ва ўзаро алоқаларнинг барча йўналишларида юзга келадиган ҳамда ҳар хил ҳуқуқий ва ташкилий шаклларда амалга ошириладиган бошқарув алоқаларининг тиллари ёки турлари ўзаро алоқалар механизмининг мазмуни учун муҳим аҳамиятга эга.

Ҳумман олганда, ўзаро алоқаларининг йўналишлари ҳам, тамойиллари ҳам универсал хусусиятга эга, чунки улар давлат ҳокимиятининг нафақат ижро этувчи, балки бошқа органларининг ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ўзаро алоқа қилиш усуллари ҳисобланади.

Бошқарув алоқаларининг асосий турлари жумласига қуйидагилар киради:

- ваколатларни тақсимлаш;
- ваколатларни ўзаро ўтказиш (бериш);
- маҳаллий ҳокимият органларига қўмақлашнинг (давлат томонидан қўллаб-қувватлаш);
- турли бошқарув бўғинлари ўртасидаги фаолиятни мувофиқлаштириш;
- турли ҳокимият органларининг фаолияти устидан давлат назоратини ўриштириш.

Бошқарув алоқаларининг юқорида зикр этилган барча турлари минтақавий ва маҳаллий ҳокимиятининг ўзаро муносабатлари тизимида муҳим ўрин тутишига қарамай, мувофиқлаштириш ва назорат қилиш кенг қамровли хусусиятга эга бўлиб, уларсиз бирон-бир бошқарув вазифасини ҳал қилиши мумкин эмас.

Мувофиқлаштириш бошқарув фаолиятининг ташкилий жиҳатдан тобе бўлмаган субъектлари ўртасида ўзаро муносабатларни йўлга қўйишининг муҳим усулидир. Бошқарув алоқасининг тури сифатида, мувофиқлаштириш

уюштирувчи хусусиятга эга бўлиб, фаолияти мувофиқлаштирилувчи субъектларнинг сабъ-ҳаракатларини мувофиқлаштиришга йўналтирилган.

Мувофиқлаштирувчи алоқа субъектларнинг ўзаро манфаатдорлигига

асосланади: ўзаро муносабатлар иштирокчиларининг эҳтиёжлари ҳар хил бўлган тақдирда ҳам, мувофиқлаштириш жараёнида манфаатларини мувофиқлаштиришга ўзаро эҳтиёж шаклланиши учун шарт шароитлар яратиладики, бу умумий манфаатнинг шаклланишига кўмаклашади. Мувофиқлаштириш ўзаро таъсир хусусиятга эга: бу нафақат тўғри, балки тескари алоқа ҳамдир, яъни иккала томон ҳам фаол иш олиб борувчи субъектлар сифатида иштирок этади.

Бошқарув амалиётини таҳлилдан ўтказиш минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида юзага келадиган мувофиқлаштирувчи алоқалар қуйидаги шаклларда амалга оширилишини кўрсатади:

- 1) давлат бошқарувининг номлари юқорида зикр этилган бўғинлари ўртасида ўзаро муносабатларнинг деярли барча соҳаларига, айниқса, қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатлар ҳақида ўзаро ахборот беришга тааллуқли бўлган ахборот алмашиш;
- 2) республика ва минтақавий ҳокимият органлари томонидан маҳаллий бошқарув органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига маслаҳатлар бериш;
- 3) меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ёки ташкилий-иқтисодий фаолиятни мувофиқлаштириш;
- 4) Давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий бошқарув органлари ўртасида шартномалар (битимлар) тузиш;
- 5) Республика ва минтақа давлат ҳокимияти органлари ҳамда маҳаллий бошқарув ҳамда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг вақтларидан ҳамкорликдаги бошқарув органлари ташкил этиш ва уларнинг фаолият кўрсатишини таъминлаш;
- 6) республика ёки минтақа ҳокимият органлари қошида

маҳаллий бошқарув органларининг вакилларидан таркиб топган маҳаллий ҳокимият органларининг ваколатхоналарини ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини таъминлаш;

Маҳаллий бошқарув органлари устидан давлат назорати бошқарувининг минтакавий бўлишида амалга оширилади ва назорат фаолиятининг субъектига қараб қуйидаги турларга ажратилди.

- республика ва унинг субъектларининг давлат ҳокимияти қонуни чикарувчи (вакиллик) орган томонидан амалга ошириладиган маҳаллий ўзини ўзи бошқариш туғрисидаги қонунларга риоя қилиниши устидан назорат;

- республика ва минтақа иккун, этувчи ҳокимият органларининг маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг қонунийлиги устидан назорати;
- маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ва мансабдор шахсларининг фаолиятида қонунийликка риоя қилиниши устидан прокурор назорати;
- суд назорати;
- бошқа мустақил давлат органлари томонидан амалга оширилувчи назорат.

Юқорида зикр этилган маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари устидан назоратнинг ҳар бир тури ўзига хос хусусиятларга, ўз назорат шакллари ёки воситалари тўлимига эга бўлиб, бу назорат фаолиятини амалга оширувчи давлат ҳокимияти органларининг мақоми ва ваколатларининг ўзига хосликлари билан белгиланади. Бундан келиб чиқиб, республика ва минтақа иккун, этувчи ҳокимият органлари томонидан амалга ошириладиган умумий ва махсус назоратни маъмурий назорат деб тавсифлаш мумкин. Маълум назорат, авваламбор, ҳуқуқий хусусиятга эга бўлиб, маҳаллий органлар томонидан Ўзбекистон Республикасининг қонунилари ва бошқа норматив ҳужжатларининг иккун, этилишини текширишини назорат туташ.

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида белгиланган республика, минтакавий ва маҳаллий органларининг ўзаро муносабатлари таъминлирини

10-БОБ. МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ

10.1. Минтақавий иқтисодий сиёсатнинг моҳияти ва вазифалари

4 Минтақавий сиёсатнинг ўрнини объекти турли кўринишдаги ҳудудий потенциаллар яни аҳолининг турмуш даражаси ва яшаш шароитидаги, ишсизлик ва бандликдаги, алоҳида ҳудудларнинг иқтисодий ўсиш суръатларидаги ва тадбиркорлик шароитидаги тафовутлар ҳисобланади.

Минтақавий сиёсат I - I ҳудудлар иқтимоий-иқтисодий ривожланишининг давлат томонидан тартибга солинишидир. Унинг асосий вазифаси мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиш ҳисобига мамлакатдаги барча ҳудудларининг иқтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини имкон қадар бир-бирига яқинлантириш, аҳолининг турли қатламлари ўртасида моддий неъматлар тақсимотидаги ҳудудий тафовутларни энг кам даражага келтириш, ҳукуматнинг бошқарув вазифаларини камайтириб, маҳаллий ҳокимият ва ўз-ўзини бошқариш органлари ваколатини оширишга қаратилиши лозим.

Минтақавий сиёсатнинг мақсади - мамлакатнинг яхлит иқтимоий-иқтисодий ривожланишига халақит берадиган, иқтимоий келишмовчиликларнинг пайдо бўлишига хизмат қиладиган ҳудудий потенциалларни бартараф этишдан иборат.

Турли мамлакатларнинг марказий ҳукуматлари, ҳудудий ва маҳаллий давлат бошқарув органлари бундай тафовутларни бартараф этиш учун бир қатор (мамлакатнинг иқтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, давлат тузиллишининг тили, ички муаммолари, ҳокимият тешасида турган партияларнинг мақсадлари) омилларга боғлиқ бўлган хилма-хил воситалардан фойдаланадилар.

2 Минтақавий сиёсатни амалга оширишдан аввал, биринчи навбатда, мамлакатдаги ҳудудий потенциалларнинг сабабларини ўрганилади. Бунда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

- табиий-иклим шароитидаги кескин тафовутларнинг мамлакатнинг айрим ҳудудлари аҳолисининг турмуш шароити ва тадбиркорлик фаолиятига таъсири;

- минтақалардаги мавжуд табиий ресурслар ҳажми, сифати ва улардан фойдаланиш даражаси;

- минтақаларнинг чекка ҳудудларда жойлашганлиги натижасида транспорт харажатларининг кўпайиши, маҳсулот нархларининг ортиши. Бу эса ўз навбатида бозорнинг торайишига олиб келади. Транспорт ва коммуникацион алоқаларнинг ёмонлиги четда жойлашган минтақаларнинг иқтисодий ривожланишини қийинлаштиради;

- у ёки бу турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга таъсир этувчи технологик ривожланиш стадияси (ҳом ашё ресурслари, оралиқ маҳсулотлар, тайёр маҳсулотлар ва хизматлар);

- минтақанинг автономия даражаси, сиёсий шарт-шароитлари, ривожланиш тарихи ва б.к.;

- ишлаб чиқариш инфратузилмаси: аэропортлар, транспорт тармоқлари, саноат майдонлари, телекоммуникацион тизимлар ва ҳ.к. билан таъминланиши;

- ижтимоий-маданий омиллар: шаҳарлашув даражаси, аҳолининг маълумоти, илмий марказларнинг мавжудлиги ва ҳ.к.

Бозор иқтисодиёти ривожланган кўпгина мамлакатларда минтақавий сиёсат капитал қўйилмалар қайта тақсимланишини таъминлашга хизмат қилган қуйидаги 3 йўналишда олиб борилмоқда:

Биринчи йўналиш - кам ривожланган ва саноат тараққиёти паст минтақаларда инфратузилма объектларини барпо этиш ва уларнинг бошқа районлар билан алоқаларини яхшилаш. Маълумки, бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда давлат бевосита ишлаб чиқаришга аралашмайди, лекин тадбиркорларнинг самарали фаолият юритишлари учун иқтисодий ва ҳуқуқий шароитларни яратиш давлатнинг биринчи даражали вазифаси ҳисобланади. Автомобиль ва темир йўллари, электр тармоқлари, газ ва сув қувурлари, алоқа линиялари мавжудлиги бундай ҳудудларда тадбиркорликнинг ривожланишига катта ёрдам беради.

Ҳозирда бизнинг мамлакатимизда қишлоқ аҳоли пунктларини табиий газ ва ичимлик суви билан таъминлаш бўйича муайян ишлар амалга оширилмоқда.

Иккинчи йўналиш – юқори даражада ривожланган ва саноати тараққий этган минтақалар, хусусан йирик шаҳарларга nisбатан cheklangan usullarining kўllanilishi (mаъmuriy ёки moliyaviy cheklashlar orqali amalga oshiriladi). Bunday mintaqalarga yangi sanoat korxonalarining joylashtirishiga chek kўyinishi orqali xududiy tafovutlar kuchayishining oldi olinadi. Mazkur usul duniyning deyarli barcha taraqқий etgan mamlatatlarida aglomeratsiya markazlariga nisbatan keng kўllaniladi.

Ўзбекистонда йирик ва катта шаҳарларга yangi sanoat korxonalarining joylashtirishini oldini olish, kichik шаҳарлар, шаҳар posёlaklari va қишлоқ аҳоли пунктларини ривожлантириш долзарб муаммолардан hisoblanadi.

Uchinchi йўналиш - муаммоларни минтақаларга sanoat korxonalarining joylashtirishini maqsadida xorijiy va хусусий сармояларни жалб этишни рағбатлантириш. Mazkur йўналиш iqtisodiyётнинг турли тармоқларига mansub korxonalarining joylashtirishida davlat tomonidan muhim eъtibor beriladigan asosiy йўналиш hisoblanadi.

Дунёнинг кўплаб мамлакатларида минтақавий сисёатини амалга оширишнинг кўйидаги 2 хил усули кенг кўлланилади:

Адолатли усул - ишлаб чиқариш kuchlarining joylashtirishining шундай турики, unga kўra mamlatat fuқarolari қайси худудда yashlarидан қатъий назар, ularning турмуш даражаси deyarli bir хил шароит va imkoniyatlarda бўлиши kўзда tutiladi.

Samarali usul - umumdavlat manfaatlari йўлида ҳар бир минтақанинг mavjud ишлаб чиқариш салоҳиятларидан oқilona foйdalанишга қаратилган usuldur.

Ҳар икки усул турли ҳолатларда ўзаро бир-бирини tўldiradigan ёки бир-бирига қарама-қарши бўлиши мумкин. Бу esa муайян мамлакат iqtisodiy тараққийётнинг қайси noёnasida турганлигига bogliқ. Iqtisodiy салоҳияти катта, ривожланиш даражаси юқори бўлган AҚШ, Канада, Япония va Farбий Европа мамлакатлари минтақавий сисёатини adolatli usul keng kўllaniladi.

10.2. Минтақавий иқтисодий сиёсат бўйича хорижий тажрибалар

Хорижий адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатадики, ҳудудларни ривожлантириш ва ишлаб чиқариш қучларини жойлантириш бўйича турли мамлакатларда хилма-хил йўналишлар мавжудлигига қарамастан, улар ўртасида тафовутлар кам, минтақавий иқтисодий сиёсатни амалга оширишдаги мақсадлари эса қуйидаги вазифаларни ҳал этишга қаратилган:

- иқтисодий қолоқ минтақалар ривожланишини рағбатлантириш;
- марказий ҳокимият вазифаларининг қатта қисmini маҳаллий давлат органлари зиммасига юклаш;
- йирик шаҳарларда саноат ишлаб чиқариш тўпланишини чеклаш;
- янги ўзлаштирилган ҳудудларда ишлаб чиқариш жойлантириш ва ривожлантириш рағбатлантириш.

Минтақавий сиёсатни амалга оширишнинг энг оммавий усулларида бири ҳудудий ривожлантириш жамғармаларини ташкил этиш ҳисобланади. Биринчи марта 1975 йилда Европа Иттифоқи қошида ҳудудий мувофиқлантириш жамғармаси ташкил этилган. Бошқа бир қанча мамлакатларда ҳам айрим ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал этиш мақсадида махсус жамғармалар (Италияда давлат субсидияси ҳисобига фаолият кўрсатадиган ва жанубий ҳудудлар инфратузилмаларини ривожлантиришга йўналтирилган «Жануб хазинаси»; Болгарияда айрим ҳудудлар ривожланишини жадаллантириш давлат дастурини таъминлаш бўйича жамғарма, Венгрияда учта мақсадли жамғармадан иборат ҳудудлар ривожланишининг марказий жамғармаси ва бошқ.) тўзилган.

Йўнлаб хорижий мамлакатлар минтақавий сиёсатининг муҳим хусусияти шундаки, унда йирик маъмурий ҳудудий бирликлар (губерния, штат, провинция) эмас, балки муайян шаҳар ва муниципалитетлар ҳудудий мувофиқлантириш мақолилари ҳисобланади. Йўнладан, Францияда кам ривожланган Жануби-Ғарб минтақасининг 9 та агломерация ва

17 шаҳар, Испанияда 10 та “ривожланиш марказлари” ва 2 та “саноатни рағбатлантириш марказлари”, Японияда 10 та “саноат ривожланишининг алоҳида районлари”, 6 та “янги саноат шаҳарлари”, Италияда 12 та “саноатни ривожлантириш ареаллари” ва 26 та “индустриализация ядролари”, Германияда 300 та “муҳим аҳоли нунктлари” ва ҳоказо.

Бу соҳада нидерландияликлар ва бельгияликлар тажрибаси айниқса диққатга сазовор. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, шаҳарлар ва қишлоқлар ривожланишини режалантириш бўйича қонун биринчи марта Бельгияда 1915 йилда қабул қилинган.

Кўйлаб мамлакатларда минтақавий сиёсат ўзининг ички имкониятлари ва шарт-шароитларидан келиб чиқиб, турли ҳудудлар учун турлича қўлланилиши мумкин. Масалан, тувилишни камайтириш сиёсати ниҳоятда қаттиқ йўлга қўйилган Хитойнинг зичлик кўрсаткичлари анча паст бўлган Уйғур-Сянган автоном округи ва Тибет учун оилада болалар сони чекланмаган.

Ривожланган мамлакатлар орасида Япониянинг бу соҳадаги тажрибаси алоҳида афзалликларга эга. Аниқ мақсадга йўналтирилган узоқ муддатли дастурлар ички амалга оширилиши натижасида Япония тарихан қисқа давр ичида дунёдаги энг тараққий этган мамлакатлар сафидан жой олди.

Япония минтақавий иқтисодий сиёсати ер ва табиий ресурсларнинг чекланганлигидан, кишилар фаолиятини табиий шароит билан уйғунлаштириш заруратидан, мамлакат турли ҳудудлари аҳолисининг турмуши бўйича бир хил шароит яратиш талабидан келиб чиқади.

Умуман, мамлакат иқтисодий-иқтисодий ривожланишининг ҳар бир босқичида минтақавий дастурлар ишлаб чиқиш жамият ва давлат олдига турган мақсад ва вазифалардан, ularнинг миқёси ва амалга ошириш имкониятларидан келиб чиқиб белгиланади. Японияда моддий ва маданий ресурслар ҳамда ишлаб чиқариш қувватларини кам ривожланган, “номарказ” минтақаларга жалб этишини тез мослашувчан ва қудай усули барпо этилди.

10.3. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон минтақавий сиёсатининг асосий йўналишлари

Бозор иқтисодиётига ўтаётган бошқа мамлакатлардаги каби республикамиз иқтисодиётида ҳам "самарали" усулни қўллаш бўйича муайян ишлар амалга оширилмоқда. Қўнлаб фойдаланилмаётган захиралар ишга туширилмоқда; янги корхоналар асосан коммуникациялар билан яхши таъминланган кичик ва ўрта шаҳарларга жойлаштирилмоқда; қишлоқ хўжалигида табиий-иқлим шароитига мос экинлар экиш жорий этилмоқда.

Республикамиз мустақилликка эришгандан кейин, биринчи навбатда бой табиий-иқтисодий салоҳиятга эга ҳудудлар ва шаҳарларни ривожлантиришга, минтақалар иқтисодий тараққиётидаги тафовутларни камайтиришга алоҳида эътибор берилмоқда. қишлоқда саноатни, биринчи навбатда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайдиган корхоналарни ишга тушириш, инлаб чиқариш ва иқтисодий инфратузилма тизимини шакллантириши бўйича муайян ишлар амалга оширилмоқда.

Маълумки, республикамизнинг турли ҳудудлари майдони, аҳоли сони, табиий-иқлим шароити, инфратузилма объектлари билан таъминлангани, шаҳарлашув даражаси, аҳолининг турмуш шароити ва бошқаларга қўра бир-бирдан кескин фарқ қилади. Ҳумладан, мамлакат маъмурий-ҳудудий бирликлари ўртасидаги аҳоли зичлиги бўйича энг юқори кўрсаткич Тошкент вилоятининг Тошкент туманига тўғри келса (1 км² майдонда 767 киши), аксинча энг сийрак минтақа Навоий вилоятининг Томди тумани (1 км² майдонда 0,58 киши) ҳисобланади.

Сурхондарё вилоятининг Бандихон тумани республика маъмурий-ҳудудий бирликлари орасида аҳоли табиий ўсешининг юқорилиги бўйича энг олдинги ўринни эгаллайди. 2001 йил давомида бу ерда шар 1000 кишига нисбатан табиий ўсеш 26,9 кишига тўғри келган. Энг қуйи кўрсаткич эса Навоий вилоятининг Томди туманида 4,7 кишига тенг бўлган.

Аҳоли табиий кўнайишида шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги тафовутлар яққол сезилиб туради. Хусусан йирик, санюлагланган ва маҳаллий миллат вакиллари нисбатан кам иштиқомат қиладиган шаҳарларда аҳоли табиий кўнайиши қишлоқ жойларга нисбатан бир неча бор паст эканини кўришимиз мумкин. Ҳумладан, Тошкент вилоятидаги Олмалик, Оҳангаров, Чирчиқ шаҳарларида табиий ўсш республика ўртача кўрсаткичига нисбатан 3-5 марта камдир.

Тошкент шаҳрининг айрим туманлари орасида ҳам шундай тафовутлар учрайди. Ҳумладан, маҳаллий миллат вакиллари кўш иштиқомат қиладиган Шайхонтоҳур туманида аҳолининг табиий кўнайиши Мирзо Улуғбек туманига нисбатан эса 3,7, Ҳамза туманига нисбатан 5,5 марта юқори.

Самарқанд вилояти Ургут тумани аҳоли сони бўйича мамлакат маъмурий ҳудудий бирликлари орасида энг юқори ўринни эгаллайди. У ерда 335 минг киши киши иштиқомат қилади. Бухоро вилояти қоровулбозор тумани эса, аксинча, аҳолиси энг кам ҳудуд бўлиб ҳисобланади. У ерда 13,6 минг киши яшайди.

Умуман, ҳар бир туман ёки шаҳарнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида бу каби мисолларни яна кўлаб келтириш мумкин. Мамлакатнинг минтақавий иқтисодий сифатини шилаб чиқиш ва амалга оширишда уларнинг мана шундай алоҳида жиҳатлари албатта ҳисобга олиниши лозим.

II-БОБ. МИНТАҚАЛАР МОЛИЯСИ ВА УНИ ТАРТИБГА СОЛИШ

II.1. Худудий молиянинг моҳияти ва таркиби.

Худудий молия давлат молия тизимининг муҳим таркибий қисми бўлиб, у турли даражадаги (вилоят, туман, шаҳар) маҳаллий бюджетлар, нобюджет фонлари, минтақа эҳтиёжини қондириш учун сарфланадиган хўжалик субъектларининг молиявий воситаларидан иборат. Худудий молия аҳолига ижтимоий-маданий ва коммунал-маиший хизмат кўрсатиш билан боғлиқ тадбирларни молиялаштириш билан шуғулланади. Шундай қилиб, худудий молия - худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши жараёнида миллий даромадни тақсимлайдиган ва қайта тақсимлайдиган иқтисодий муносабатлар тизимидир.

Худудий молия орқали давлат ўзининг ижтимоий сийосатини фаол амалга оширмоқда. Минтақавий ҳокимият органларининг бюджетлари учун ажратилган воситалар асосида халқ таълими, соғлиқни сақлаш, коммунал хизмат соҳаларини молиялаштириш амалга оширилади.

Минтақаларнинг молиявий ресурслари ёрдамида ҳукумат тараққиёти турлича бўлган минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини тенглаштиради. Бундай тафовутларни бартараф этишда махсус минтақавий дастурлар ишлаб чиқилиб, уларни амалга ошириш учун маблағлар муайян маъмурий-худудий бирликлар бюджетларининг даромад манбалари ҳамда юқори бюджетларнинг ажратмалари ҳисобидан шакллантирилади.

Худудий молиявий воситаларнинг шаклланиш манбалари қуйидагилардан иборат:

1. Маҳаллий бюджет
2. Муниципал мулк ҳисобланувчи корхоналарнинг молиявий ресурслари.

3. Корхона ва ташкилотларнинг ижтимоий-маданий ва уй-жой-коммунал объектларни молиялаштириш учун йўналтирилган маблағлари.
4. Худудий бюджет фондлари

11.2. Маҳаллий бюджет - маҳаллий бошқарув органлари асосий молиявий манбасидир.

Маҳаллий бюджетлар орқали ижтимоий истеъмол фондлари алоҳида маъмурий-худудий бирликлар ва аҳолининг турли ижтимоий гуруҳлари орасида тақсимланади. Шу билан бирга, маҳаллий бюджетдан маҳаллий саноат, озиқ-овқат саноати, коммунал хўжалик каби аҳоли турмуш даражасини яхшилашга йўналтирилган ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари ҳам молиялаштирилади.

Бозор иқтисодиётига ўтаётган айрим мамлакатларда (масалан, Гўрзия ва Украинада) маҳаллий ҳокимият органларининг мустақилликлари чекланган бўлиб, улар марказий ҳукумат томонидан ажратилган воситаларни харажат қилишигагина масъулдирлар.

Лекин, бошқа кўйлаб мамлакатларда маҳаллий бошқарув органлари учун ўз худудларида белгиланган мезонлар бўйича солиқлар йиғини ва уларни харажат қилиш ваколатлари берилган. Ижумладан, Россия фискал федерация характерига эга бўлиб, унинг таркибидаги субъектлар кенг молиявий автономияга эгадирлар. Маҳаллий ҳокимият органларининг яъни давлат харажатлари таркибидаги улушни турли мамлакатларда турлича. Ижумладан, бу кўрсаткич Хорватияда 15%ни, Россияда 50%ни, Ўзбекистонда 58%ни ташкил этади.

Худудий ҳокимият органларига (улар трансфертлар бўладими, солиқ тушумларидан худудда қоладиган улушни ёки маҳаллий солиқлар бўладими) ўз харажатларини молиялаштириш манбалари талаб этилади. Бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларнинг ҳукуматлари одатда маҳаллий ҳокимиятлар учун солиқ тушумларининг улушини ва худудларнинг ўз даромадлари ҳажмини чеклашга ҳаракат қиладилар; шу билан бирга, маҳаллий солиқлар ставкасини ёки уларнинг солиққа тортини базасини белгилан ҳуқуқини ўзида

сақлаб қолади. Худудий ҳокимият органлари ихтиёрида қолдириладиган солиқлар «майда» бўлиб (мол-мулк солиғидан ташқари), улар маҳаллий ҳокимият органлари даромадларининг жуда кам (Венгрияда 6%, Эстонияда 9%, Ўзбекистонда 15%) қисmini ташкил этади.

11.3. Мол - мулк солиғининг маҳаллий бюджетдаги роли

Мол - мулк солиғи солиқ соҳасидаги ислохотлар натижасида маҳаллий ҳокимият органлари учун мўлжалланган ягона салмоқли солиқ тури бўлиб қолмоқда. Айни пайтда, мазкур солиқ турининг имкониятларидан тўла фойдаланиш учун хали кўп иш қилиниши зарур. Уй-жой фондининг каттагина қисми ҳамон давлат ёки коммунал мулки бўлиб қолмоқда. Ҳақиқий баҳо белгилаш имкониятини берувчи уй-жой бозори эса эндида шаклланмоқда. Бундан ташқари, уй-жойларнинг ҳақиқий нарҳини аниқлаш учун аввало уларни қайта баҳолаш лозим. Ҳозирги пайтда Техник инвентаризация бюрolari (БТИ) ҳужжатларида қайд этиладиган нарҳлар объектининг инфляция шароитидаги ҳақиқий баҳосини кўрсатмаётир. Шунинг учун ҳам мазкур солиқ тури бўйича тушумлар 1999 йилда Ўзбекистонда давлат бюджети яъни даромадларининг тахминан 3%ини ташкил этди, холос.

Маҳаллий ҳокимиятларнинг ўз солиқ даромадларига кўнма солиқлар даромадлари ҳам кўшилади. Солиқ даромадларининг тақсими тоғида худудий органлар улushiларининг доимий белгиланиши уларнинг даромад олишига бўлган шончани оширади. Лекин кўп ҳолларда даромадлар улushi мунтазам бўлмай, йилдан йилга ўзгариб туради. Бу эса худудий органларни ҳукумат олдида муте қилиб қўяди.

Худудий органларнинг ўз даромадлари ва давлат яъни даромадларидаги улushi уларнинг харажатларини тўла қопламайди. Натижада, пайдо бўлган камомадни қисқартириш учун марказий ҳукумат томонидан трансфертлар олиш зарурати туғилади. Мамлакатдаги мавжуд трансферт тизими орқали ҳукумат худудий органлар учун давлат хизматлари стандартларини белгилайди ва уларнинг бюджет таъминотини

тенглаштиришга ҳаракат қилади. Лекин амалда, солиқ даромадлари ва трансфертларнинг умумий суммаси ҳар доим ҳам бюджет харажатларини қоплаш учун етмайди.

Жумладан, 1999 йилда бюджет таъминоти бўйича аҳоли жон бошига нисбатан кўрсаткичларнинг ҳудудлар ўртасидаги тафовутлари 3 мартани ташкил этган.

11.4. Бюджетлараро муносабатлар

Узоқ йиллар давомида шаклланган бюджет тизими ва унинг механизми маҳаллий ҳокимият органларини ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш йўлларини кидириб топишдан кўра, қандай бўлмасин, давлат даромадлари ва солиқларидан маҳаллий бюджет учун норматив ажратмаларини оширишга ҳаракат қилишларини рағбатлантириб келди. Чунки “бошқариладиган” даромадларнинг ажратма фонслари узоқ муддатли бўлмай, балки ҳар йили қайтадан тасдиқланади. Бунинг устига “бириктирилган” даромадлар режалаштириляётган йил учун камайитирилиши мумкин. Шу билан бирга, йилнинг бошида қолган бюджет маблағларининг эркин қолдиқларидан жорий йилнинг харажатларини қоплашга ишлатилганидан қолган қисми йилнинг охирида юқори бюджетлар томонидан олиб қўйилади.

Мамлакатимиздаги мавжуд хусусиятлар ва жаҳон тажрибаларидан муштараб фойдаланган ҳолда, бозор иқтисодиёти шароитида маҳаллий бюджетни шакллантиришнинг янгича тамойиллари ишлаб чиқилиши лозим. Бу тамойиллар қуйи бошқарув органларининг энг зарур харажатларини қоплаш кафолатини берадиган эмас, балки муайян даромадлар келтирадиган бюджетни ташкил этишга асосланиши керак. Тажриба шуни кўрсатадики, турли даражадаги бюджетлар ўртасида даромад манбаларининг қонуний тақсимланиши қуйи бюджетлар манфаатдорлигини оширади.

Ўзбекистонда jisмоний ва ҳуquкий шахслардан олинадиган солиқлар бўйича асосий ҳужжат - Солиқ кодекси бўлиб ҳисобланади. Мазкур ҳужжат 1998 йил 1 январдан бошлаб кучга киритилган.

Маҳаллий бюджетни шакллантирувчи бириктирилган даромадлар ер ва мол-мулк солиқлари республика қонуни ҳужжатлари билан жорий этилади ва мамлакатнинг барча ҳудудларида удирилади. Боника маҳаллий солиқлар ва йиғимлар эса қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ҳамда Тошкент шаҳар давлат ҳокимиятлари томонидан жорий этилади. Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ставкаларининг энг юқори миқдорлари (Солиқ кодекси бўйича 4% қилиб белгиланган мол-мулк солиғидан ташқари) Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Солиқ кодексига барча солиқлар турлари системалаштирилиб, улардан ҳар бирининг ҳаракат қилиш шартлари аниқланган. Тўғри солиқларда солиқ тўлашнинг бир қанча режимлари кўзда тутилади:

- асосий хўжалик субъектлари фойда солиғини тўлайдилар;
- кичик корхоналар учун солиқ тўлаш шартлари соддалаштирилган бўлиб, улар учун ягона солиқ жорий этилган;
- савдо ва умумий овқатланиш корхоналари яши даромад солиғи тўлайдилар;
- банklar, суғурта ташкилотлари, видео салонларга - даромад солиғи тўлайдилар.

Кейинги йилларда минтақалар маҳаллий бюджетларининг республика бирлаштирилган бюджетигаги улуши ортиб бормоқда. Бу кўрсаткич даромадлар бўйича 71,4%ни, харажатлар бўйича эса 67,2%ни ташкил этди.

Юқорида таъкидланганидек, ҳудудлардан йиғиладиган «бошқариладиган» солиқ даромадларининг муайян қисми маҳаллий бюджетларда қолдирилади. Лекин, мазкур кўрсаткич турли ҳудудларда бир-бирдан жуда катта тафовут қилади. Бунда асосий мезон уларнинг иқтисодий-иқтисодий ривожланиш имкониятларига қараб белгиланишидир. Жумладан, иқтисодий салоҳияти паст бўлган Қорақалпоғистон Республикаси ва Сурхондарё вилоятида бундай даромадларнинг барчаси маҳаллий бюджетларда қолдирилса, ривожланиш даражаси юқори бўлган Тошкент шаҳрида қўшилган қиймат солиғининг 21,1%ни, акцизларнинг 70%ни, ҳуқуқий шахслар

даромад (фойда) солиғининг 40%и, жисмоний шахслар даромад солиғининг 50%и қолдирилади. холос. Фарғона ва Тошкент вилоятларида ҳам мазкур кўрсаткичлар кам (жадвалга қарап) миқдори ташкил этади.

Кейинги йилларда айрим минтакаларга ажратиладиган субвенциялар миқдори ортди. қорақалпоғистон Республикаси бюджетни даромадлари таркибида субвенциянинг улуши 35,9%ни, Жиззах вилоятида 29,6%ни, Самарқанд вилоятида 23,6%ни, Наманган вилоятида 17,3%ни ташкил этди.

I кишига тўғри келадиган бюджет таъминоти бўйича минтакалараро тафовутлар мамлакатимиз турли ҳудудлари аҳолисининг медицина хизмати, халқ таълими, уй-жой ва коммунал хўжалиги қулайликларидан бир хилда баҳраманд бўлмаётганини кўрсатади. 2002 йилда бундай тафовутлар маҳаллий бюджетлар харажатлари бўйича салкам 3 мартани ташкил этди.

Маҳаллий бюджетларнинг харажатларида хўжалик субъектларини ривожлантириш учун воситалар ажратилиш кўзда тутилмайди. Бу эса, янги корхоналар ташкил этиш, аҳолининг билан таъминлаш, истеъмол ва экспортбош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва шулар орқали маҳаллий бюджетни янада тўлдирини имкониятларидан тўла фойдаланмасликка, бу ишларга бошқарув органларининг бефарқ муносабатда бўлишига олиб келади.

12-БОБ. МИНТАҚАЛАРНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРИ ВА ЭКСПОРТНИ КЎПАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

12.1. Жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлик

Ўзбекистон мустақил ривожланиш йўлига тушганидан буён ўтган тарихан қисқа давр мобайнида уни суверен давлат сифатида қарор топтириш юзасидан улкан ишлар амалга оширилди. Ҳозир Ўзбекистон 165 давлат томонидан тан олинган, 120 дан ортиқ мамлакат билан расмий дипломатия муносабатлари ўрнатган. Тошкентда 35 мамлакат ўз элчихонасини очган.

Бугунги кунда Ўзбекистон тўла ҳуқуқли асосда энг обрўли ва нуфузли ташкилотлар таркибига кирган бўлиб, барча қитъалардаги ўнлаб мамлакатлар билан дўстона алоқаларни ривожлантирмоқда, энг йирик банк ва молия органлари, нодавлат ва ноҳуқумат ташкилотлари билан яқиндан ҳамкорлик қилмоқда. Республикада 88 та чет давлат ваколатхоналари рўйхатдан ўтган, ҳукуматлараро 24 та ташкилот ва 13 та ноҳуқумат ташкилоти ишлаб турибди. Ўтган йиллар мобайнида республика кўплаб жуда муҳим халқаро конвенцияларга қўшилди.

Ўзбекистон ўз мустақиллигининг дастлабки йилларидаёқ ташқи сиёсий ва иқтисодий алоқаларни шакллантириш юзасидан ишлаб чиқилган қуйидаги асосий тамойилларга амал қилмоқда:

- ўзаро манфаатларни ҳар томонлама ҳисобга олган ҳолда давлат миллий манфаатларининг устуқлигига эришиш;
- тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро манфаатдорлик, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;
- мафкуравий қарашлардан қатъи назар ҳамкорлик учун очиқлик, умуминсоний қадриятларга, тинчлик ва хавфсизликни сақлашга содиқлик;

- халқаро ҳуқуқ нормаларининг давлат ички нормаларидан устуворлиги;
- ташқи алоқаларни ҳам ички, ҳам кўп томонлама келишувлар асосида ривожлантириши.

Ташқи алоқаларни халқаро муносабатларнинг турли йўналишлари бўйича муваффақиятли ривожлантириши хавфсизлик ва барқарорлик кафолати ҳисобланади. Ҳозир дунё Ўзбекистонга жуда катта қизиқиш билан қараётганлигини ҳис этмоқдамиз. Бу эса республикамизнинг барқарор ривожланиши учун энг яхши кафолат бўлиб, капитал сарфлаш, дунё миқёсида минтақавий барқарорлигини таъминлаш нуқтан назаридан тобора эътиборни тортаётганлигида ҳам яққол намоён бўлмоқда.

Иҳахон ҳамжамияти билан кенг кўламда интеграцияланган замонавий демократик давлатни қуришдан иборат стратегик вазифани ҳал қилар эканмиз, бугунги кунда ушбу ҳамжамият фаолиятининг ўзи серқирра бўлиб бораётганлигини жуда яхши тушунамиз.

XX аср охири XXI аср бошларида дунё жўғрофияси, сиёсатида улкан ўзгаришлар рўй бермоқда. Улар нафақат мамлакатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни, вужудга келган қарашлар ва уларнинг механизмларини чуқур уйлаб кўришни, балки кўп жиҳатдан қайта баҳолашни ҳам талаб қилади. «Совуқ уруш» даврида халқаро муносабатларга асос бўлган кўп омиллар, тамойил ва ғояларни тубдан қайта кўриб чиқиш талаб қилинмоқда.

Бутун дунё яхлит ва бир-бирига боғлиқ тизим бўлиб бормоқда. Унда ўзи-ўзидан қаноатланишга ва маҳдудликка ўрин йўқ. Бу ҳол ҳозирги халқаро муносабатларни шакллантиришда, халқаро тузилмалар билан ўзаро алоқалар ва фаолиятда иштирок этганда мутлақо янгича ёндашувларни талаб қилмоқда.

XXI аср, шубҳасиз, халқаро муносабатларда бутун дунё қамраб олинган асрдир. Бундай шароитда интеграция жараёнини, халқаро институтлар ва ташкилотларда суверен давлатларнинг иштирок этишини кенгайтириши жараёнини фақат тарих тақозоси эмас, балки айрим минтақалар ҳамда сайёрамиз кўламида ҳам собитқадамлик ва барқарорлиқнинг қудратли омил деб ҳисобламоқ зарур. Бу ҳолда масала

халқаро интеграция жараёнларида қатнашиш ёки қатнашмаслик тарзида қўйилмайди. Мустақил Ўзбекистон учун, энг аввало, ташқи сиёсатнинг оқилона ҳамда жамият ва инсон манфаатларига асосланган энг муҳим тамойилларига қатъий риоя этиш улкан аҳамият касб этмоқда.

Мустақиллик ўз эркинлигимизни аниқлашгина эмас, балки ўз ҳаётимизни ўз продамиз билан миллий манфаатларимизни қўзлаган ҳолда ташкил этиш, ўз келажагимиз учун мустаҳкам заминни ўз қўлимиз билан қуриш ҳуқуқидир. Шу боис ўз ўзидан аёнки, агар интеграция мамлакатимизнинг озодлиги, мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини чеклаб қўйса ёки қандайдир мафкуравий мажбуриятлар билан боғланса, у ҳолда четдан олиб келинадиган ҳар қандай интеграция биз учун номақбулдир.

Интеграция ҳақида гапирар эканмиз, манфаатлар бирикувининг хилма-хил механизмлари ва шакллари ҳамда интеграция турлари мавжудлигига асосланамиз. Бунга шерикчилик ва ҳамкорлик қилишга интилаётган мамлакатларнинг бошланғич шарт-шароитлари турличалиги сабабдир. Ўзбекистон бир вақтнинг ўзида турли даражаларда дунё миқёси ва минтақа қўламида интеграция жараёнларига қатнашса-да, аммо бир муҳим қондага: бир давлат билан яқинланиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмасликка амал қилади. Бир субъект билан шерикчиликнинг мустаҳкамланиши бошқалар билан шерикчилик муносабатларининг заифлашувиغا олиб келишига йўл қўймаслигимиз керак. Шу сабабли Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашуви серқирра жараёндир.

Биз иқтисодий жиҳатдан ривожланган, бозор тизимига эга бўлган демократик давлат қуриш йўлларидан бораёмиз. Ҳозирги замон тушунчаларига мос келадиган давлат орқали биз жаҳон ҳамжамиятига кириб бораёмиз. Айни чоғда мамлақатимиз ҳамжамияти билан ҳамкорлигини янада мустаҳкамлаган тақдирдагина, яъни халқаро меҳнат тақсимотида муносиб ўрнини топганда, минтақа ва бутун дунё хавфсизлик тизимларини барпо этишда фаол иштирок этганда уни замонавийлаштириш мумкин.

Халқаро муносабатларда Ўзбекистоннинг турли субъектлари билан алоқалари қанчалик чуқур ва кенг бўлса,

Ўзаро билан муносабатларда воаниқликлар, ётсиралар, муаммолар ва ҳал қилинмаган масалалар, қўтилмаган воқеа-ҳодисалар шунчалик кам бўлади. Худди шу жиҳоз хавфсизликка солинаётган таҳдидларни бартараф этиш ва барқарор ривожланишни таъминлашнинг зарур шартидир. Қолаверса, мамлакатлар ва давлатларнинг хавфсизлик даражаси уларнинг интеграция жараёнларида қатнашиш даражасига бевосита боғлиқдир. Мамлакат интеграция алоқалари билан қанчалик боғланган бўлса, унинг хавфсизлигига таҳдид шунчалик кам бўлади.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги интеграцияланиши, БМТ фаолиятидаги иштироки жаҳон ҳамжамиятидаги интеграцияланиши ҳақида гапирганимизда, энг аввало, биз ушбу жамият фаолиятида иштирок этишимизни назарда тутамиз. 2005 йил 2 мартда Ўзбекистон БМТга аъзо бўлганлигига ўн тўрт йил тўлди. Бундай обрўли халқаро ташкилот ишидаги иштирокимиз Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик, тинчлик ва тотувлиқни таъминлашнинг кескин муаммоларига жаҳон жамоатчилиги эътиборини қаратиши имкониятидир.

Ҳозирги пайтда умумий хавфсизлик муаммосига алоқадор халқаро ташкилотлар фоят ҳилма-ҳил бўлишига қарамай, фақат БМТга хавфсизликни сақлаш ва таъминлашга хизмат қиладиган, визоларнинг олдини олишга қаратилган дипломатиядан тортиб то тинчлик ўрнатишга қаратилган операцияларда қатнашишгача бўлган ҳамма воситаларга эга.

Ўзбекистоннинг ташаббуси билан БМТ раҳномалигида 1995 йили Тошкентда Марказий Осиёда минтақавий хавфсизлик муаммоларига бағишланган халқаро семинар муваффақиятли ўтди. Унда 20 та халқаро ташкилот ва 30 дан ортиқ мамлакат, шу жумладан, АҚШ, ГФР, Франция, Буюк Британия, Россия, Япония, Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва бошқа давлатларнинг дипломати корнуси ҳамда ҳукумат вакиллари иштирок этишди.

БМТ билан муносабатларимиз халқаро жамоатчиликдан ёрдам ва маънаф олнин нотагимиздан кўра (гарчи, бутунги кунда бу ҳам жуда катта аҳамиятга эга бўлса-да), кўпроқ БМТ савий-ҳаракатлари муваффақиятли амалга оширилишига, унинг

фаолияти янги мазмун билан бойишига кўмаклашишга интилишига асосланади. Жаҳондаги жўрофий-сиёсий вазиятнинг ўзгариши янги минг йилликда БМТ таркибий тузилиши ва унинг фаолиятини такомиллаштиришни ҳам талаб қилмоқда.

Ўтган асрнинг сўнгги ўн йилликларида дунёда бир қатор давлатлар пайдо бўлди. Бу давлатлар қудратли ва жаҳон сиёсати кўламидаги таъсири ортиб бораётганлиги туфайли бу давлатлар Хавфсизлик кенгашининг доимий аъзолари бўлишлари мумкин. Айни вақтда БМТ тузилмасиғина эмас, балки унинг амалий иш тартиби ва ҳаракатларни амалга ошириш жараёни ҳам буюк давлатлар ва доираларнинг эскича кураш таъсиридан хали қутула олгани йўқ. БМТнинг минтақавий можароларни тартибга солиш, тинчлик ўрнатиш йўлидаги ишлари ҳамма вақт ҳам муваффақиятли бўлмаётганлигини қисман шу билан изоҳлаш мумкин.

Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон табиатав жаҳоншумул ва универсал бўлган бу ташкилотнинг таркибий тузилиши ва фаолиятини такомиллаштиришни бундан бўён ҳам фаол ёқлаб чиқаверади.

Шу ўринда БМТнинг интеграция соҳасидаги имкониятлари фоят улканлиги ва унинг ихтисослаштирилган ташкилотлари бу имкониятларнинг ташкил этувчилари ҳисобланишини алоҳида таъкидлаш лозим. Ўзбекистон мазкур ташкилотлар билан бугунги куннинг ўзидаёқ самарали ҳамкорликни ривожлантирмоқда. БМТ доирасида жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашув бўйича унинг ихтисослашган муассасалари — ЮНЕСКО, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро меҳнат ташкилоти, ЮНКТАД, ЮНИСЕФ ва бошқалар билан кенг ҳамкорлик қилинмоқда.

Ўзбекистондаги иқтисодий ислохотларни амалга ошириш ва жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашувни таъминлашга халқаро молиявий, иқтисодий ташкилотлар — Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро молия коорпорацияси, Европа тикланиш ва тарраккиёт банки ҳамда бошқалар ҳам катта ёрдам кўрсатмоқда. Хар йили Давос шаҳрида ўтадиган Жаҳон иқтисодий анжуманида Мамлакатимизнинг ҳам қатнашиши катта аҳамиятга эга. Анжуманда қатнашини Ўзбекистондаги мавжуд имкониятлар

билан таништириш, чет эл инвестицияларини жалб этиш билан ҳам аҳамиятга моликдир.

Ўзбекистоннинг минтақавий халқаро ташкилотлар билан самарали ҳамкорлиги ривожланмоқда. Жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувнинг таркибий қисми давлатларнинг турли минтақавий бирлашмалари билан алоқаларни ривожлантиришдан иборат. Булар орасида Европа иттифоқи алоҳида ўрин тутаяди. 1996 йилда Европа иттифоқи билан Ўзбекистон ўртасидаги муносабатларни ривожлантиришда бир қанча муҳим ишлар амалга оширилди. Февраль ойида Европа иттифоқи кенгаши шерикчилик ва ҳамкорлик тўғрисида битим тузиш юзасидан Ўзбекистон билан Ташқи ишлар вазирлиги даражасида музокаралар бошлаш ҳақида қарор қабул қилди, июль ойида эса битим имзоланди.

Ўзбекистон ташқи иқтисодиётининг Европа йўналиши анча кенгайди. Ушбу йўналиш Европа қитъасидаги мамлакатлар билан ҳамкорлик қилишни ўз ичига олади. Бу қитъанинг ўзига хос интеграцияси муваффақиятли амалга оширилмоқда.

Европа Иттифоқи билан шерикчилик ва ҳамкорлик Ўзбекистоннинг хавфсизлиги ва тарраққиётини таъминлашга қўшилган яна бир ҳиссадир. Чунки, бу шерикчилик иқтисодий, маданий, илмий соҳалар билан бир қаторда сиёсий соҳани ҳам назарда тутаяди. Бу ҳужжат ҳамкорлик қилишнинг мутлақо янги босқичини бошлаб беради. Ўзбекистон, Европа Иттифоқи ва унга аъзо мамлакатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ҳуқуқий негизини вужудга келтиради, иқтисодий, илмий-техникавий, маданий алоқалар учун кенг имкониятлар очади, мунтазам сиёсий мулоқот учун институционал асос яратаяди.

Имзоланган битим иккала томон ҳам фаол шерикчилик қилиши учун асос яратинга интилаётганидан далолат берибгина қолмасдан, Ўзбекистонда демократик жамият муваффақиятли қурилаётганини, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, фуқароларнинг эркинликлари ва ҳуқуқий давлат сингари умумий қадриятлари қарор топаётганини ҳам тасдиқлайди.

Европа Хавфсизлиги ва ҳамкорлик ташкилоти (EXXT) билан самарали ҳамкорлик қилаётганлигимиз EXXT билан биргаликда амалга оширилаётган тадбирларда ва бу

ташкilot раҳбарларининг Ўзбекистонга ташрифи кўзга ташланмоқда.

1996 йил декабрда Лиссабон Саммитида иштирок этганимиз Ўзбекистоннинг ЕХХТ билан муносабатларини ривожлантиришда муҳим воқеа бўлди. Мазкур анжуман доирасида Ўзбекистон хавфсизлик муаммосига доир ўз қарашларини баён этиш ҳуқуқига ва имкониятига эга бўлди.

ЕХХТнинг Марказий Осиёдаги фаолиятини кучайтиришга оид таклифлар иштирокчилар томонидан тушуниб қабул қилинди ва у Лиссабон декларациясида ҳужжатлаштирилди. Шу билан бирга сўнги пайтларда Тошкентда Ўзбекистон ташаббуси билан ЕХХТнинг бир қатор йирик анжуманлари ўтказилди. ЕХХТ Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича Бюроси (ДНИХБ)нинг «Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар» мавзусидаги халқаро семинар-кеңашни Марказий Осиё, Европа, Америкадаги 21 мамлакат экспертлари, шунингдек, 29 та халқаро ва бошқарув ташкилотлари вакиллари иштирокида кенг мулоқот ўтказиш имкониятини берди. Улар Марказий ва Шарқий Европада Омбудсман институти, инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар фаолиятини ривожлантириш, қонунчилик тизимларини такомиллаштириш ҳамда халқ таълими ва оммавий ахборот воситаларининг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги роли масалаларини кўриб чиқдилар.

ЕХХТнинг ДНИХБ ташаббуси билан «Оммавий ахборот воситалари демократлаштириш шароитида» мавзусида семинар ўтказилди. ЕХХТ келиштирув ва ҳакамлик суди томонидан ташкил этилган ЕХХТ халқаро семинари ҳам бўлиб ўтди. Буларнинг барчаси тинчлик ўрнатувчи ва ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ушбу нуфузли ташкилот билан яқин ва самарали муносабат йўлга қўйилганидан далолат беради.

Ҳозирда мамлакатимиз билан НАТОдек халқаро ташкилот ўртасида ҳам ўзаро тушуниш ва ҳамкорлик мавжуд деб айтиш мумкин.

Бизнингча, ўз таркибига демократик давлатларни бирлаштириб турган НАТО фақат Европа қитъасидагина эмас, балки ўзининг сиёсий устқурмасини мустаҳкамлаш ва «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастури ҳисобига Евроосиё минтақасида ҳам тинчлик ўрнатувчи омил бўлиши мумкин.

Ўзбекистон «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастурига 1995 йил июль ойида қўшилган. Бу дастурдаги интироқимизга мустақиллигимиз ва суверенитетимизни мустаҳкамлаш, ҳозирги замон ҳарбий-техникавий ютуқларидан баҳраманд бўлиш, ҳарбий кадрлар тайёрлашда имкониятларимизни кенгайтириш нуқтани назардан қараймиз.

НАТО Бош котиби Х. Солана ва АҚШнинг НАТОдаги доимий вакили Р. Хантернинг Ўзбекистонга таширфлари бутун дунё миқёсидаги ва минтақадаги хавфсизлик муаммолари борасидаги қарашларимиз мос келишини яна бир бор тасдиқлади. Музокаралар давомида минтақада тинчликни сақлашга, Афғонистондаги можарони сиёсий чоралар билан бартараф этишга, Марказий Осиё минтақасини ядросиз ҳудуд деб эълон қилишга қаратилган ташаббусларимизга тўла тушунини билан қаралаётганлиги ва улар қўллаб-қувватланаётганлигининг шохиди бўлди. Ўзбекистоннинг имкониятлари минтақадаги барқарорлаштирувчи омил сифатида баҳоланмоқда.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлик қилишида Европа имкониятлари миллий манфаатларимиз нуқтани назардан ҳаётий заруратдир. Европа ва бутун ғарб юксак технологиялар ва инвестициялар манбаи, ҳозирги замон демократияси ва инсон ҳуқуқларининг рамзидир. Буларнинг барчаси хавфсизлиги таъминланган ва барқарор ривожланаётган, юксак даражада тараққий этган ва замонавий демократик давлат бўлиш мақсадида янгилашни ва тарраққийгани стратегик вазифа қилиб олган ёш Ўзбекистон давлати учун ниҳоятда муҳимдир.

Биз бунда хавфсизлик ва тарраққийёт бир-бирини тақозо этишни тамойилига амал қиламиз. Бу эса, бир томондан, иқтисодиётга инвестициялар олиб келиш учун барқарор хавфсиз муҳит яратишни, иккинчи томондан, ҳаётнинг ҳамма соҳаларида кенг кўламда ислохотларни амалга оширадиган мамлакатгина бундай хавфсиз муҳитни таъминлашга қодир бўлишини назарда тутди.

Ҳамиятимизнинг демократик ўзгаришларини чуқурлаштириш йўлида собитқадамлик билан ривожланиб боришига бошқа халқаро ташкилотлар билан ва энг аввало, Осиё минтақасидаги ташкилотлар билан яқиндан ҳамкорлик

қилиш ҳам ёрдам беради. Ҳозирда Осиё давлатлари билан ҳамкорликда «Буюк инак йўлини тиклаш: маърифий туризмини ривожлантириш, туркий тилли давлатларнинг маданий меросини қайта тиклаш, асраш ва барқарор ривожлантириш» дастурийи биргаликда ишлаб чиқиш назарда тутилмоқда. Бу дастурийнинг мақсади саяҳат йўналишлари тармоғини ва сайёҳликнинг тегишли инфратузилмасини кенгайтиришдан иборат.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Ўзбекистон ўзининг ташқи алоқаларини ҳам кўн томонлама, ҳам икки томонлама асосда ташкил этиш тарафдоридир. Икки томонлама алоқаларни кенгайтириш ҳар қайси томоннинг манфаатларини янада аниқроқ ҳисобга олиш, бир-биримизни яқиндан таниш, узок муддатли ўзаро манфаатли ҳамкорликка мустаҳкам замин ҳозирлаш, шу тариқа барқарорлик ва хавфсизлик учун мустаҳкам негиз яратиш имконини беради. Ўзбекистон ер юзининг турли чеккаларида ишончли ва манфаатдор шерикларга эга эканлиги маълум. Уларнинг доираси мунтазам кенгайиб бормоқда.

АҚШ билан икки томонлама муносабатларимиз давлатлараро алоқаларнинг ғоят муҳим йўналишлари бўйича изчил ва собитқадамлик билан ривожланиб бормоқда.

Ҳудда катта сиссий, иқтисодий, ҳарбий-техникавий, интеллектуал салоҳиятга эга бўлган АҚШ билан кўн томонлама муносабатларни ривожлантириш ва чуқурлаштириш ҳозир биз учун устуворлик касб этмоқда. Қўшма Штатлар жамиятимизни янгилан, ислох қилиш ва демократлаштириш, республикамизнинг давлат мустақиллиги ва суверенитетини мустаҳкамлаш жараёнига салмоқли ҳисса қўлимоқда. Биз Америка компаниялари ва фирмалари билан қўшма инвестиция лойиҳаларини амалга оширишга, улар билан узок муддатли, ўзаро фойдали шерикчилик муносабатларини ўрнатишга, Америка капиталининг бозорларимиздаги иштирокини кенгайтиришга катта аҳамият берамиз.

Сўнги йилларда Европадаги кўнгина мамлакатлар – Германия, Буюк Британия, Франция, Бельгия, Португалия, Греция, Чехия, Словакия, Руминия ва бошқа мамлакатлар билан беvosита, иккита томонлама муносабатларимиз анча кенгайди ва мустаҳкамланди.

Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари – Япония, Жанубий Корея, Хитой, Вьетнам, Малайзия, Хиндистон, Индонезия ва бошқа мамлакатлар билан алоқаларимиз мустахкамланиб бораётганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин. Кейинги вақтларда Япония минтақамизнинг мураккаб муаммоларини, хавфсизлик ва барқарорликка, тинчликка эришиш, атроф-муҳит муҳофазаси масалаларини ҳал қилишда фаол ва манфаатдорлик билан штирок этмоқда.

Ўзбекистоннинг МДХ мамлакатлари билан мустақил иқтисодий интеграциялашуви ҳам мустахкамланиб бормоқда. Бу йилларда МДХ мамлакатлари икки ва кўп томонлама шартнома муносабатлари доирасида тенг ҳуқуқли шерикчилик асосида ўзаро ҳамкорлик қилишлари учун кенг имкониятлар мавжудлиги тасдиқланди. Бундай ҳамкорликка ҳамдўстлик мамлакатларининг ҳудудий яқинлиги ва иқтисодий жиҳатдан боғланишигина эмас, балки тарихий илдизлар, маданий ва маърифий алоқалар, катта тарихий давр мобайнидаги халқларимизнинг тақдирини муштараклиги ҳам асос бўлмоқда.

Мамлакатларимиз, халқларимизнинг яқинлашуви – табиий кечаётган жараён. Бу яқинлик собиқ иттифок ҳукумронлигидан олдин ҳам бўлган. Бу халқ интеграцияси бўлиб, сунъий равишда жорий этиладиган сўсий интеграциядан фарқли ўлароқ, ҳақиқий интеграциядир. Масалага бундай ёндашишнинг «МДХ мамлакатларининг чуқур интеграцияси» деб аталган баъзи сўсий ғояларга ҳеч бир алоқаси йўқ.

Тўрғлар шартномаси (Россия, Қозоғистон, Қирғизистон, Беларусь) ва иккилар шартномаси (Россия ва Беларусь) имзоланганидан бери анча вақт ўтди. Аввало шунини таъкидлаш керакки, бу шартномаларни имзолаш ва уларни амалга ошириш давлатларнинг ички иши. Ҳар бир давлат биринчи гада ўз манфаатларини назарда тутиб, ўз тақдирини ва истиқболини ўзи ҳал қилади, ҳар қандай ҳужжатларни ҳамда давлатлараро шартномаларни қабул қилиш ва имзолаш ҳуқуқига эга бўлади.

Агар бирон-бир давлатлараро уюшма ташкил этилгудек бўлса, нима учундир, албатта, унинг тегишли ҳокимият ва бошқарув органлари ҳам бўлиши керак, деб ҳисобланади. Агар

МДХ давлат бошлиқлари, ҳукумат бошлиқлари ва бошқа тузилмаларнинг охириги мажлислари кун тартиби кузатиладиган бўлса, ягона йўналиш – иқтисодий ва гуманитар интеграциянинг яшилдиб етилган муаммолари, давлатлар ва халқлар ўртасидаги алоқаларни яхшилаш масалалари ўрнига, нуқул ҳарбий-сиёсий масалалар, бирлашган қумондонликни тузиш, чегараларни биргаликда қўриқлаш ва шу қабилар қўйилаётганлиги тасодифий эмас.

Бироқ шуни яққол англаб олиш керакки, ташкил этилаётган иттифоқларда давлатлардан юқори турадиган тузилмалар барно этилса ва шартнома қатнашчиси бўлган ҳар бир алоҳида мамлакатнинг тегишли қонуний органлари бир ёқда қолиб, бевосита амал қиладиган, яъни барча органлар ва ташкилотлар бажариши шарт бўлган қарорларни мазкур тузилмаларнинг ўзи қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлса, у ҳолда мазкур давлатларни суверен ва мустақил деб ҳисоблаш қийин бўлади.

Ўзбекистон ва МДХ халқари ўртасидаги дўстона алоқалар вақт синовидан ўтган ва мустаҳкамланган. Истиқдол йиллари МДХ давлатлари раҳбарларининг ҳамфикрлиги ва сиёсий қатъияти туфайли мамлакатларимиз ўртасида барча соҳада ҳамкорликни ривожлантириш учун қўлай шароит яратди. Бироқ, савдо-иқтисодий ҳамкорлик яхши самара бераётганлигига қарамай, тан олиш жоизки, ҳамкорлик қамрови МДХнинг ҳамма давлатлари билан ҳозирча салохият ва имкониятлар даражасида эмас.

Масалан, Ўзбекистон билан Украина ўзаро муносабатларини муттасил ривожлантириб келимоқда. Украина МДХ мамлакатлари орасида Ўзбекистоннинг энг йирик савдо шерикларидан бирита айланган. Мамлакатларимиз ўртасидаги савдо-иқтисодий муносабатларининг ҳуқуқий асосини қирққа яқин ҳужжат, жумладан, «Ўркин савдо тўғрисида», «Сармояларни ўзаро химоя қилиш ва қўллаб-қувватлаш тўғрисида», «Ишлаб чиқариш кооперацияси тўғрисида» каби битимлар ташкил қиладди.

Икки томонлама ҳамкорликнинг узок муддатли стратегиясини ишлаб чиқиш мақсадида Ўзбекистон ва Украина ўртасида иқтисодий ҳамкорликнинг асосий йўналишлари тўғрисида битим имзоланган. Икки томонлама муносабатлар

мунтазам фаолият кўрсатиб келаётган кўн томонлама ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон – Украина комиссияси томонидан мувофиқлаштириб келинмоқда.

Ўзаро ҳисоб-китоблар механизми яратилди, ваколатли банклар ўртасида ўзаро ҳисоб-китоб ва тўловлар борасида алоқа ўрнатилди. Айни пайтда Ўзбекистон билан Украина ўртасидаги эркин савдо тартиби жорий этилган. Мамлакатлараро савдо 2003 йилда 244 миллион АҚШ долларини ташкил этди ва бу аввалги йилдагига нисбатан 2.3 баробар ўсди.

Шуни таъкидлаш керакки, 1993 – 2003 йиллар давомида Украинанинг Ильичевск бандаргоҳи орқали хорижга 325 минг тонна Ўзбекистон пахта толаси ўтказилди.

Мамлакатимизда Украина ишбилармонлари билан ҳамкорликда тузилган 40 кўшма корхона фаолият юртмоқда. Шунингдек, Украинада Ўзбекистон сармоясини иштировкада тузилган 22 кўшма корхона ишлаб турибди.

Ҳамкорликни тараққий эттиришнинг устувор йўналишларига оид масалалар – илмий-техникавий, савдо-иқтисодий, банклараро ҳамкорлик, транспорт, ҳарбий-техникавий алоқалар ривожланади. Айни пайтда автомобиль йўлларини қуриш бўйича икки томонлама консорциум тузиш лозим. Бу транспорт йўлагини барпо этишда ҳамкорлик қилиш учун бент йўл очади.

МДҲ доирасидаги муносабатларда эркин савдо зонасини барпо этиш, аъзо мамлакатлар ўртасида савдо-иқтисодий муносабатларни ривожлантириш масалалари янада долзарблашмоқда. Ҳамдўстлик доирасида ташкил этилган тузилмалар фаолиятининг самарадорлигини ошириш ҳамда тинчлик ва барқарорликка таҳдид солувчи омилларга қарши ҳамкорликда курашини кучайтиришга оид масалалар ҳам шулар сирасига киради.

Марказий Осиёдаги интеграция ҳудудий бирлик, коммуникациялар, иқтисодиётнинг асосий ва етакчи тармоқлари мунгтараклиги, сув хўжалиги ва энергетика объектларини бирга ишлатиш, энергия захиралари билан таъминлаш эҳтиёжи тақозо этган объектив заруриятдир. Бир-бирига қирмашиб кетган умумий теран томирларга эга бўлган

халқларнинг маданий, тил ва маънавий бирлиги эса уларни янада яқинлаштирувчи омиллардандир.

Бу минтақа муайян бир шаклда ҳамма вақт интеграция бўлиб келган. Марказий Осиё халқлари мустақилликка эришганларидан кейин биргалликда куч-ғайрат сарфлаб, ўз келажакларини қуришлари зарурлигини қайта ҳис этдилар. Тошкентда Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон президентлари томонидан Марказий Осиё минтақасининг ягона иқтисодий маконини ташкил этиш ҳақидаги Шартноманинг имзоланиши шу йўлдаги амалий қадам бўлди.

Марказий Осиё республикаларининг интеграциялашуви учун ҳақиқатдан ҳам бир қатор шарт-шароит ва сабаблар мавжуд. Булар жумласига иқтисодий ривожланишнинг боиланғич даражаси барабарлиги, ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг бир хиллиги, ягона транспорт-энергетика коммуникациялари, сув захиралари ҳам киради. Бундан ташқари ушбу минтақада яшаётган барча халқларнинг хавфсизлигига бир хил таҳдидлар ҳам мавжуд. Булар Оролнинг қуриб бораётганлиги, наркотик моддалар, қурол-ярғоқ, терроризм, диний фундаментализмнинг кириб келиши, Афғонистондаги нотинчлик ҳамда бир қатор бошқа омиллардир. Бу таҳдидлар, гарчи, тарқоқ туюлса-да, аслида ўзаро боғлиқ омиллардир. Чунки уларнинг биронтасини ҳам алоҳида, ўз кучига ишонган ҳолда енгиб бўлмайди.

Айни шу ҳолатлар Марказий Осиё минтақасининг гуллаб-яшнаши тўғрисида қайғурадиган барча сиёсатчилар учун амалий қўлланма бўлиб қолиши даркор.

Марказий Осиё Ҳамдўстлигининг келажакига ишонч билан қараш учун ҳамма асослар мавжуд. Зарур ҳуқуқий ва ташкилий шарт-шароитлар яратилган, давлатлараро кенгаш тузилган, Ҳамдўстлик дастурларини рўёбга чиқариш бўйича ижроия кўмита, Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банки ташкил этилган. Қатнашувчи давлатлар иқтисодий интеграциясининг 2010 йилгача мўлжалланган, 53 та муайян дойирхани ўз ичига оладиган дастури ишлаб чиқилди, ягона иқтисодий маконни вужудга келтиришга асос солинмоқда.

Биз ўзимизнинг ташқи мудофаа сиёсатларимизни уйғунлаштиришга ҳам бевосита яқинлашдик. Ягона иқтисодий макон ташкил этиш тўғрисидаги шартномада қатнашувчи

мамлакатлар мудофаа вазирлари кенгашининг илзоми тасдиқланди.

Марказий Осиё давлатлари ҳамдўстлигининг ташкил этилиши асло уларнинг бошқа давлатлардан ажралиб қолишини билдирмайди. Биз уни МДХ доирасидаги интеграция жараёنларига ҳам қарши қўймаймиз.

Марказий Осиё давлатлари, гарчи, ижтимоий-сиёсий, этник ва маданий жиҳатдан хилма-хил бўлса-да, биргаликда куч ғайрат сарфлаб, хавфсизликка ташқаридан туғилаётган таҳдидларга қарши туриш, бутун минтақани барқарор ривожлантириш учун қулай муҳитни яратади, амалда бу минтақани хавфсизлик ва барқарорлик минтақаси сифатида шакллантиради. Шу тариқа бу минтақа давлатлари бутун дунё тиричилиги ва барқарорлигини мустаҳкамлашга муносиб ҳисса қўнади.

Замонни можазолар ва адоват эмас, балки халқлар ўртасидаги ҳамкорлик ва ишонч олга ҳаракатлантиради. Ҳозирги дунёда хавфсизлик ва барқарорлик фақат ҳарбий-сиёсий жиҳатларинигина назарда тутиб қолмайди. Иқтисодий, экологик ва маданий жабҳалар ҳам жуда муҳим бўлиб, хоҳ минтақа, хоҳ бутун сайёрамиз бўлсин — бизнинг тинч ва гуллаб-яшнаётган умумий уйғимиз ана шулардан ташкил топади.

12.2. Пахта коомлексининг экспорт салоҳиятини ривожлантириш

Мустақилликка эришилган кунлардан бонлаб Ўзбекистон ҳукумати ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга устувор йўналани сифатида қараб келмоқда. Чунки мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши, глобаллашуви ҳозирги пайтда биринчи навбатда халқаро иқтисодий ҳамкамиятга интеграциялашуви даражасига боғлиқ.

Ўзбекистон ҳукумати ташқи иқтисодий алоқаларни аниқ концепция асосида амалга ошириб, бу соҳадаги устувор йўналишларни белгилаш ва барча хорижий давлатлар, иқтисодий ҳамда молиявий ташкилотлари билан икки томонлама манфаатдорлик сиёсатини олиб бормоқда. Ўзбекистон

маҳсулотларнинг халқаро стандартлари ва сифат белгиларини тан олади. Республикада ички маҳсулотларга иттиҳланган кодлар жорий этиши бўйича ишлар амалга оширилмоқда.

Хукумат томонидан экспорт учун ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг рақобатбардорлигини таъминлаш борасида ишлар олиб борилмоқда. Бу ишлар жумладан:

- экспорт қилинувчи товарларга халқаро регистрларга мос келадиган сертификатларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш дастурлари асосида бу маҳсулотларни халқаро ҳам ашё биржаларида мажбурий сертификация қилиш ва рўйхатдан ўтказиш;
- саноат маҳсулотлари ва истеъмол товарларининг сифатларини халқаро стандартларга мос келадиган сертификация тизимини ривожлантириш ва бу ишга айрим ҳолларда ихтисослашган чет эл компания ва агентликларини жалб этиш орқали амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтириш зарурати ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланувчи субъектларни фаоллаштириш ва қўллаб - қувватлаш мақсадида институционал инфратузилмани янада мустаҳкамлашни тақозо этмоқда. Шу мақсадда республикада:

- экспорт қилувчиларни қўллаб-қувватлаш ва ташқи савдо миллий марказини тузиш;
- миллий экспорт қилувчиларни қўллаб-қувватлаш, маҳсулотлар, хизматлар ва ишларни рақобатлантириш ҳамда молиявий ҳимоялаш, узоқ ва қисқа муддатли кредитлар бериш учун экспорт-импорт банкни тузиш;
- савдо уйлариининг чет эллардаги тижорат тармоқлари, ҳиссалорлик жамиятлари ва қўшма корхоналарини тузиш ҳамда улар томонидан илғор савдо компаниялари, маркетинг ва консалтинг фирмаларининг тажрибасини ўргатиш режалаштирилмоқда.

Шунингдек, Ўрта Осиё минтақасидаги мамлакатлар интеграциясини ривожлантириш ишлари ҳам давом эттирилмоқда. Бу минтақа ўзининг табиий ва инн ресурслари

билан чет эл инвесторлари учун истиқболли бозор ҳисобланади. Бугунги кунда бу минтақадаги миллий қонуилар, норматив ҳужжатларни яқинлаштириш, иқтисодий интеграцияни чуқурлаштиришга қаратилган шарт-шароитлар, минтақавий институтлар яратиш ишлари жадал олиб борилмоқда. Ўзбекистон Республикаси МДХ билан иқтисодий алоқаларни ривожлантиради ва унинг ҳудудидаги минтақаларни ўзбек маҳсулотлари экспорт қилинадиган асосий бозорлардан бири деб қарайди.

Ўзбекистон ташқи иқтисодий сиёсатида АҚШ ва Европа билан алоқаларни янада ривожлантиришни устувор масала деб билади. Шунингдек, биз Осиё минтақасида, биринчи навбатда, Япония ва Корея Республикаси билан муносабатларни кенгайтириш тарафдоримиз. Қўшни Хитой Халқ Республикаси ва Россия билан анъанавий алоқаларимиз янада кенгайиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) га аъзо бўлишни устувор йўналишлардан бири деб ҳисоблайди, чунки унга аъзо бўлиш республикамизнинг халқаро иқтисодий ҳамкамиятга интеграциялашувини янада чуқурлаштиради. 1998 йил сентябрь ойида Ўзбекистон Республикаси ЖСТ қотибиятига «Ташқи савдо ҳақидаги Меморандумни» тақлиф этди ва ҳозир бу ҳужжат унинг иштирокчилари томонидан ўрнатилмоқда.

Шунингдек, республикамизда ЖСТ аъзолари билан икки томонлама келишувларни амалга ошириш ҳамда ташқи иқтисодий фаоллиятни босқичма-босқич эркинлаштириш, жорий қонунчиликни ГАТГ, ЖСТ талабларига мослаштириш соҳасида ҳам ишлар амалга оширилмоқда.

Чет эл экспертлари томонидан баҳоланишича, Ўзбекистон Республикаси қазимга бойликлари триллион АҚШ долларига тенг ва уларни ишлаш учун кафолатланган қайтим бор. Ўзбекистонда чет эл сармояларини жалб этиш, кичик, ўрта бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун кенг имтиёзлар яратилган. Айниқса, чет эл сармоясини жалб этишга қаратилган муҳим уларнинг эгалари учун имтиёз ва қулайликлар тизими билан ифодаланади.

Экспортга мўлжалланган ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва маҳсулотларни ташқи бозорга чиқариш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- экспорт маҳсулотларини ташқи бозорда сотиш учун кенг савдо ва хизмат кўрсатиш шохобчаларини вужудга келтириш;
- мақсадли ва чуқур маркетинг тадқиқотларини, реклама ишларини йўлга қўйиш;
- чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва корхоналарни техникавий модернизациялаш учун зарур бўлган молиявий маблағлар ажратиш;
- экспортни рағбатлантириш мақсадида молиявий консорциумлар тузиш;
- экспорт маҳсулотларини сотишни жадаллантириш мақсадида дилерлик шохобчалари ва консигнация омборларини тузиш;
- халқаро валюта кредитлари бозорида қарор топган фонд ставкаларига асосланиб, экспортбоп маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун лозим бўлган хом ашё ва бутловчи импорт маҳсулотларини харид қилишга валюта кредитларини ажратилиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш.

Экспорт ҳажминини кўпайтириш, унинг таркибини кенгайтириш ва такомиллаштириш учун қуйидаги чораларни кўриш мақсадга мувофиқдир:

- саноат корхоналарининг экспорт соҳасига қаратилган фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;
- корхоналарининг рақобатбардор ва экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўттириш борасидаги сабъ-ҳаракатларини рағбатлантириш;
- илмталаб ва базавий саноат тармоқларини ривожлантириш учун бевосита хорижий инвестицияларни жалб қилиш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 11 июндаги «Республика пахта тозалаш саноати бошқарувини такомиллаштириш ва монополиядан чиқариш чора-тадбирлари тўғрисида»ги МП-2874-сонли Фармонида биноан Вазирлар Маҳкамаси 2001 йил 17 сентябрда «Пахта толаси экспортини

марказлангирни тартибини ташкил этини ҳақида Низом» ишлаб чиқди. Унга биноан Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги «Ўзпахтасаноат» уюшмаси ва Ташқи иқтисодий алоқалар инвестиция ва савдо вазирлиги билан биргаликда 2006 йил ҳосилидан бонлаб пахта толаси ишлаб чиқариш ва тола экспорти балансини тузади ва унинг «Ўзпахтасаноат» ва ТИАИ ва СВ бирлашмалари ва компаниялари бўйича тақсимотини ҳисоблайди. Пахта толасини экспорт қилиш, харидорлар билан битимлар тузиш олдидан амалга ошириладиган ишларни ташкил этини вазифаси ТИАИ ва СВ зиммасига юклатилган. У, шунингдек, ташқи савдо компаниялари томонидан битимлар тузилишини назорат қилади.

«Ўзпахтасаноат» уюшмаси, Ташқи иқтисодий алоқа, инвестициялар ва савдо вазирликлари (ТИА, ИСВ) билан тасдиқланган балансларга биноан пахта толасини ҳар бир чорақда жўнатиш графигини Вазирлар Маҳкамасига тасдиқлаш учун тақдим этади ва улар хиссадорлик бирлашмалари ва ташқи савдо компаниялари томонидан ижро этилишини назорат қилади.

Чет эл харидорлари билан битим тузишдан олдинги ишлар ва тузиш ишлари ТИА, ИСВ нинг ташқи компанияларига юклатилади, тасдиқланган пахта толаси ҳажмидаги (марказланган ва марказланмаган) миқдор бўйича контракт тузиш ижроси устидан назоратни ТИА, ИСВ амалга оширади.

ТИА, ИСВ «Ўзпахтасаноати» уюшмаси билан биргаликда пахта толасини жўнатиш юзасидан уюшманинг ҳудудий бўлимлари бўйича жўнатиш ҳақида чорақлик графикаларини тузади ва тасдиқлаш учун Вазирлар Маҳкамасига тақдим этади.

ТИАИСВ ва «Ўзпахтасаноат» уюшмаси пахта толаси экспорти графигининг ижросини доимий назорат қилади.

Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги «Ўзпахтасаноат» ва ТИАИСВ билан биргаликда ҳар ойнинг 12 санасида пахта толаси баланси ва сотиш, жумладан, экспортни ҳақидаги ахборотни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этади.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг пахта толасини сотиб оладиган йирик ҳамкорлари Араб Амирликлари, Германия, Россия, Жанубий Корея, Швейцария, Буюк Британия,

Туркия, Қозғоғистон ва Нидерландия, қисман савдо қиладиган мамлакатлар Испания, Сурия, Португалия, Миер ва Эрондир.

Бундан ташқари ўзбек пахтаси Европада етакчи ўринни эгаллайди ва бонқа пахта навлари билан муваффақиятли рақобат қилади. Пахта толасининг йирик истеъмолчилари Ғарбий ва Шарқий Европа ҳамда Узоқ Шарқ бозорларида жойлашган.

Анъанавий Европа бозорларидан (Италия, Германия ва Франция) ташқари янги бозорлар Осие минтақасида ҳам очилди. Жумладан, 250 минг тонна пахта толаси Тайвань, Индонезия, Таиланд, Хитой, Корея, Япония ва Гонконгга экспорт қилинмоқда. Кейинги йилларда Бразилия ва Туркия мамлакатларига ҳам пахта экспорт қилинмоқда. Жаҳон бозорида ўзбек пахтаси «Ўрта осие толаси» деб классификация қилинади, унинг узунлиги 1-3/32 . Бу эса қуйидагича ўқилади: ўртача тола узунлиги (тола) биринчи класс, «Ўрта» сифатли. Толамиз нархи «А» индексига тегишли параметрларнинг қундалик квотасига қараб белгиланади ва «Коттон Аутлук» компанияси томонидан нашр қилинади. Квоталар бир фунтга тўланадиган АҚШ центларида ифодаланади. Ўзбекистон жаҳон бозорига чиқадиган портларга эга эмас. Шунинг учун ташқи савдодаги йирик муаммо самарали транспорт «йўлаги»ни танлаш ва экспорт-импорт операцияларини амалга ошириш ҳисобланади.

Пахта толаси темир ва автомобиль йўллари орқали жаҳон бозорига олиб чиқилади. Жумладан, Республика Болтиқ бўйи портлари Венспилга, Клайпеда, Галлин, Рига ва Лиенаяга, Кавказ орти Мерсин (Туркия) портига, шунингдек, Гебел-аои портига (БАР), Эроннинг Бандар-Аббас порти, Владивосток орқали Находқа портига чиқиши мумкин (12.1-давжат).

Ўзбекистон бир неча халқаро пахта ташкилотлари, жумладан, Пахта бўйича Халқаро маслаҳат қўмитаси, Ливернул, Гвишея пахта уюшмаларининг тўла ҳуқуқли аъзосидир. Пахта бўйича Халқаро маслаҳат қўмитасининг Тошкентда бўлиб ўтган 55-Йилдумида Ўзбекистон пахтасининг жаҳонда пахта ҳажми қўнайишидаги етакчилик роли таъкидлаб ўтилди.

Аввал таъкидлаганимиздек, Ўзбекистон пахтаси бугун Ташиқи иқтисодий алоқалар вазирлигига қарашли «Ўзмарказимпекс», «Инновация» ва «Ўзпромшанимпекс» савдо компаниялари орқали экспорт қилинмоқда. Бу компаниялар ахборот айирбошлан асосида халқаро етакчи компаниялар билан биргаликда ишлайдилар. Улар қаторига Дуновант, Гленкор, Пол Рейнхард, Мередис Жоун, Луис Драфурс, Ралли Бразерс, Штахел ва бошқалар киради. Кейинги йилларда экспорт қилинаётган пахта толасининг нархи «Коттон Аутлук» квоталари ёрдамида ўрнатилмоқда.

12.1-жадвал

Ўзбекистоннинг Жаҳон бозорига чиқиш бўйича муқобил йўлак (коридор)лари

<i>Йўлакнинг номи</i>	Транспорт тури	Транзит мамлакатлари	Бозорлар
Рива номи Лапоя	Темир йўл	Қўзғоқчотон, Россия, Лапоя	Боттичбуён мамлакатлари, Шимолий Ўзбекистон, Жанубий ва Шимолий Америка
Цианквезит номи Мурани	Темир йўл	Қўзғоқчотон, Россия, Мурани	Жанубий Ўзбекистон, Узоқ Шарқ Жанубий ва Шимолий Америка
Саник-Петрбури Россия	Темир йўл	Қўзғоқчотон, Россия	Боттичбуён мамлакатлари, Шимолий Ўзбекистон, Жанубий ва Шимолий Америка
Брестон. Белоруссия	Темир йўл	Қўзғоқчотон, Россия	Шарқий ва Ғарбий Ўзбекистон
Друмба	Темир йўл	Қўзғоқчотон	Хитой, Жанубий Шарқий Осиё
Петропавл- Забийнайс Россия	Темир йўл	Қўзғоқчотон, Россия	Хитой, Жанубий Шарқий Осиё ва Япония
Паходва номи Россия	Темир йўл	Қўзғоқчотон, Россия	Хитой, Жанубий Шарқий Осиё, Япония, Шимолий ва Жанубий Америка
Пони номи Грузия	Темир йўл, паром, автомобил	Туркменистон, Озарбайжон, Грузия	Жанубий Ўзбекистон, Узоқ Шарқ, Жанубий ва Шимолий Америка
Мероти Бакилар Аббас номи қирт Эрон	Автомобил	Туркменистон, Эрон ёки Афғонистон, Эрон	Узоқ Шарқ, (Хиндистон ва Покистонга ҳам), Жанубий Америка
Мероти Бакилар- Аббас Эрон	Темир йўл	Туркменистон, Эрон ёки Афғонистон, Эрон	Узоқ Шарқ, Хиндистон, Покистон, Жанубий Америка

Экспорт қилинаётган пахта толасининг асосий қисмини иккита ташкilot: «Ўзвнештранс» (темир йўл) ва Ўрта Осиё транс (моторли транспорт) амалга оширади.

Пахта толаси экспортининг иқтисодий самарадорлиги даражаси кўн жикатдан жаҳон бозоридagi конъюнктура вазияти ва нархлар даражаси билан белгиланади. Шу сабабли бозор жараёнининг ривожланиш тенденция ва қонуниятлари таҳвили алоҳида аҳамиятга эга.

Бозор муаммолари, бозор вазиятини белгиловчи омиллар хар доим бир хил эмас. Улар ўзаро боғлиқликда намоён бўладиган комплекс тусга эга.

Бозорнинг сизими, рақобатчиларнинг бозордаги аҳвали ва уларнинг умумий сотиш ҳажмидаги улushi, айни шу муддатдаги талаб ва таклифнинг нисбати, бундай нисбат сабабларига яқин келишувда товарга бўлган талабнинг ўзгариши тенденциялари энг муҳим омил ҳисобланади.

Пахта маркетинги мажмуасида қуйидаги тузилмалар мавжуд:

- бозорнинг потенциал имкониятлари, яъни пахта толасига бозор талаби;
- миқозларни жалб қилиш мезонлари ва моделлари (биржалар, харил марказлари);
- бозорни сегментларга бўлиш;
- пахта толаси нархлари даражалари;
- нарх сиёсатидаги омиллар (чегирмалар, устамалар);
- қонулар, меъёрлар, битимлар ва махсус рекламалар.

Рақобатчилар қураши.

Бизнинг бевосита рақибларимиз: АҚШ, Хитой, Покистон.

Потенциал рақиблар: Австралия, Миср, Ҳазор.

Билвосита рақиблар (сунъий толаларни ишлаб чиқарувчилар).

Асосий рақибларнинг баҳоланиши: бозор квоталари, бозордаги позициялар, устулик ва камчиликлар.

Ҳаҳон пахта бозоридagi рақибларнинг ҳолатини таҳвил элайлик.

АҚШ дунёдаги йирик пахта ишлаб чиқарувчилардан биридир. У географик ҳудудий жойлашини, иқлим шароити ҳамда тунроқ унумдорлиги қулайлиги билан ажралиб туради.

АҚШ да йилга ўртача 5 млн. 200 минг гектар ерга пахта экилиб, гектаридан 700 – 800 кг. тола олинади. Шундай қилиб, ҳудудда йилга ўртача 4,0 – 4,2 млн. тонна пахта толаси ишлаб чиқарилади.

Ўаҳонда пахта экспортининг 80 фоизи Шимолӣ Америка мамлакатлари ўлушига тўғри келади. Ўумладан, Мексика, Канада, Гондурас, Доминикана Республикаси бу хом ашёнинг йирик харидорларидир. АҚШнинг жаҳон пахта бозоридаги ўлуши 20 – 30 фоиз атрофида ўзгариб туради. Америка пахта толасининг йирик харидорлари – Узоқ Шарқ мамлакатлари (Япония, Жанубий Корея, Гонконг), шунингдек, Фарбий Европа мамлакатлари ва Канада.

Кейинги йиллардаги Америка пахтасининг йирик истеъмолчиларига Хитой, Япония, Корня, Индонезия, Мексика, Таиланд, Тайван ва бошқалар ҳам қўшилди..

Охирги йилларда Хитой пахтани экспорт қиладиган мамлакатдан импорт қиладиган мамлакатга айланди. Бу ҳудудда пахта ҳосилдорлиги йилдан-йилга ошиб бормоқда. Хитой пахтасининг аксарият қисми қўлда, атиги 5 фоизи машиналарда терилади.

Ҳиндистон пахта етиштириш бўйича дунёда учинчи ўринда туради. Пахта Ҳиндистон аҳолиси кийим-кечакка бўлган эҳтиёжнинг 90 фоизини қондиради ва мамлакат иқтисодиётида катта роль ўйнайди.

Ҳиндистон пахтани истеъмол қилиш бўйича ҳам жаҳонда учинчи ўринда туради. Кейинги йилларда пахта экин майдонлари ортиб борди ва 2004 йили 9,8 млн. гектарга етди. Ҳосилдорлик нисбатан паст ва ўртача. Ҳиндистонда йилга 3 млн. тонна пахта толаси ишлаб чиқарилади ва деярли барчаси истеъмол қилинади. Айрим йиллари 150 – 190 минг тоннаси экспорт қилинади. Импорт қилинадиган пахта толаси ҳажми кейинги йилларда камайиб борди.

Покистон 1990 йилдан бошлаб жаҳонда пахта етиштириш бўйича тўртинчи ўринда. Унинг ишлаб чиқаришидаги ўлуши ўртача 6,5 фоизни, истеъмолдаги ўлуши эса 5 фоизни ташкил этади.

Бу кўрсаткичлар кейинги йилларга нисбатан муқим турганлиги сабабли Покистоннинг Ўаҳон пахта толаси бозорига, айниқса, пахта парҳига таъсири катта бўлмоқда.

Пахта етиштириш ва унинг истеъмолига давлат аралашуви ҳам сезиларли даражада.

Жаҳонда толалар (пахта, жун, кимёвий толалар) истеъмолида пахтанинг салмоғи 49 %. Тўқимачилиқ ҳам ашёси балансида пахта улуғи ҳали ҳам илгаригидек юқори. Бу, пахтанинг универсал сифатлари ва уни турли мақсаддаги буюмлар ишлаб чиқаришда қўлдан музминлиги туфайлидир.

Мутлақ кўрсаткичларга кўра, дунёда пахта истеъмоли ҳажми ошиб бормоқда. Бу, назаримизда, биринчидан, аҳоли сонининг ўсиши ва ип газлама маҳсулотлари истеъмолига талабнинг ошиши, иккинчидан, несик ва мўътадил иқлимли мамлакатларда пахтадан ишланган буюмлар зарурлиги, учинчидан, пахтадан ишланган буюмларнинг сунъий толалардан ишланган буюмларга нисбатан рақобатбардошлиги билан боғлиқ.

Пахта дунёнинг 70 дан ортиқ мамлакатида етиштирилади ва 100 дан ортиқ давлатда истеъмоли қилинади. Дунёда етиштирилган пахтанинг асосий қисми АҚШ, Хитой, Хиндистон, Покистон ва Ўзбекистон улуғига тўғри келади. Пахта толасининг асосий истеъмолчилари Европа мамлакатлари, Япония, Корея, Гонконг ва Тайвандир. Ҳозирги вақтда дунё бўйича 36,2 млн. гектар ерда пахта етиштирилмоқда. Бу жаҳон деҳқончилигида ишлатиладиган ерларнинг 2% ғна тенг.

Ўзбекистон пахтасининг рақобатбардошлигини таъминлаш борасидаги маркетинг тадқиқотларини ўтказиш, бир томондан, ишлаб чиқаришда маркетинг муҳити ва бозорга доир фаолият шарт-шароитларини ўрганишни, иккинчи томондан эса, республика пахтачилик мажмуининг рақобатбардошлик позициялари ва ички имкониятларини, жумладан, унинг ишлаб чиқариш ресурслари ва экспорт имкониятларини баҳолашни талаб қилади.

Ўзбекистоннинг пахта толаси экспортга доир стратегияси. Ҳар бир мамлакат мутлақ ва нисбий қийматли устуликлардан келиб чиққан ҳолда маълум стратегик аҳамиятга молик маҳсулотни экспорт қилади. Масалан, Саудия Арабистони нефтни, Чили қалай ва мисни, Заир каучукни экспорт қилишга ихтисослашган.

Ўзбекистон халқаро меҳнат тақсимотида ҳам ашё етказиб берувчилик роли билан ажралиб туради. Ҳақиқатан ҳам

республиканинг хом ашё (асосан пахта толаси)ни экспорт қилиш соҳасидаги имкониятлари фоят катта. Ўзбекистон дунёда пахта етиштирувчи илғор бешта мамлакат қаторидан ўрин олган. У пахта толасини экспорт қилиш бўйича АҚШдан кейинги – иккинчи ўринни эгаллайди.

Пахта нархининг пасайиши, қутилгандек, тухтади: Cotlook «А» индекси (ушбу индекс Шарқий Европа портларига келиб тушган бешта энг наст нархлар бўйича ўртача индекс) 1999 йилнинг декабрь ойида бир фунт пахта учун 44 центни ташкил этган бўлса, 2000 йил март ойига келиб, 57 центга етди. Бу ҳол пахтанинг уч ой давомида нархи 30% ўсишдан далолат беради. У қуйидаги омиллар билан изоҳланади:

- Хитойда пахта ишлаб чиқариш ҳажмининг ва жумладан, дунё бозорига таклифининг камайиши қутилмоқда;
- Покистон таклифи ҳажми ҳам кафолатланмаган;
- АҚШда ишлаб чиқариш ҳажми олдинги йилдагига нисбатан анча баланд бўлиши қутилмоқда, бироқ шунинг ҳам таъкидлаш керакки, Cotlook «А» индекси ва Нью-Йорк нархларининг бир хил суръатларда ўсиши кузатилмади. 12.2-жадвалда пахтани асосий ишлаб чиқарувчилари келтирилган.

12.2-жадвал

Пахтанинг асосий ишлаб чиқарувчилари, минг тонна

	1998-1999 й.	1999-2000 й.	2000-2001 й.
Хитой	4501	3900	3700
АҚШ	3030	3694	4200
Хиндистон	2710	2750	2700
Покистон	1480	1800	1550
Ўзбекистон	1000	1150	1100
Туркия	882	580	840
Австралия	726	670	680
Бразилия	521	622	700
Юноштон	390	428	380
Миср	230	229	186
Бошқалар	2265	2447	2138

Мауба: ICAC – The World Cotton Outlook

портигача; шунингдек, Гебел-Али (БАА), Эроннинг Баидар-Аббас порти орқали ҳам деңизга чиқиши мумкин. Узоқ Шарқда Владивосток орқали Находка портига пахтани етказиши имкони бор (12.3-жадвал) Транспорт тармоғининг бунчалик хилма-хиллиги пахта толаси бозорларидаги янги харидорларга катта имкон туғдиради. Пахтани экспорт қилиш борасидаги бу ишларни амалга оширишдан ташқари Ўзбекистон бир неча халқаро пахта ташкилотларининг ҳақиқий аъзоси бўлди. Ҳумладан, у пахта соҳасида Халқаро Маслаҳат қўмитаси, Ливерпул пахта уюмаси, Ўшба пахта ассоциациясига аъзо.

Пахта соҳасида Халқаро маслаҳат қўмитасининг Тошкенда ўтказилган 55-ялпи мажлисида иштирок этган ҳукумат ва савдо вакиллари Ўзбекистоннинг жаҳонда пахта ишлаб чиқаришни кўнайитиришдаги етакчилиги родини тая олди. Шунинг ҳам таъкидлаш зарурки, кейинги йилларда республика молия доираларида ҳам барқарор ишончли обрўга эга бўлди. Эндиликда халқаро аҳамиятга молик бўлган кўпгина чет эл банклари Тошкенда ўз ваколатхоналарини очиб, республика иқтисодиётига катта ҳисса қўшмоқдалар.

Иқтисодиётдаги бу собитқадамлик ишлаб чиқаришни қайта технологик қуроллантиришни рағбатлантириш ҳамда аҳолининг ҳаётини эҳтиёжларини ҳал этувчи ижтимоий аҳамиятга молик лойиҳаларни амалга оширишдан иборат. Ўзбекистон иқтисодиётининг ривожланишида экспортга йўналтирилган тармоқлар ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш тизимини тараққий эттириш катта аҳамиятга эга. Шу сабабли иқтисодиётни ривожлантиришда асосий урғу чет эл сармоясини жалб қилиш натижасида шундай тармоқларни тараққий эттиришга бериллиши зарурки, улар ҳам аниқ ўрнига рақобатбардош, тайёр маҳсулотларни экспорт қилишга йўналтирилган бўлсин. Бугунги кунда стратегик аҳамиятга эга бўлган тармоқлар ва лойиҳалар жумласига енгил саноат, туризм, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш тармоқларини киритиш мумкин.

Енгил саноатни тараққий эттириш ва такомиллаштириш структураси, тизими «пахтачилик – тўқимачилик саноати – қайта ишлаш саноати»ни барпо этиш рентабеллик даражасини бир неча баробар оширишга ҳамда республикада валюта тушуми миқдорини кўнайитиришга олиб келади. Шу туфайли чет эл сармоясини, авваламбор, қайта

ишлаш саноатига жалб этиш зарур, чунки хом ашёни чуқур қайта ишлаш кўнимча қиймат миқдорини оширади.

Чет эл капиталини, айниқса, экспортга йўналтирилган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга жалб қилиш катта аҳамият касб этади. Республика ишлаб чиқариш тармоқларини қайта жиҳозлаш дастурига биноан енгил саноатга чет капиталини олиб кириш анча кўнаяди. Тўқимачилик саноатини ривожлантириш дастурига биноан тармоқдаги 9 корхона техник жиҳатдан қайта жиҳозланиб, пахта толасини қайта ишлаш сифати яхшиланди, чет эл жиҳозлари импортга асосланган янги корхоналар Япония, Италия, Бельгия, Германия фирмаларининг жиҳозлари билан қуроллантирилди.

12.3. Минтақаларда тайёр маҳсулот экспортини кўпайтириш йўллари

Бозор иқтисодиёти шароитларида усдубий ишлаб чиқарилган ва барча унсурлари мослаштирилган бир бутун ва ихчам тузум зарур. Экспортга йўналтирилган маркетинг эса ана шундай талабларга тўла жавоб беради.

Маркетингнинг ҳозирги замон конценцияси узоқ ривожланишни жараёнини бошидан кечирган. У ишлаб чиқаришнинг сотишга алоҳида ёндашуви сифатида XX аср бошида, йирик кўламли ишлаб чиқариш шаклланиганда, рақобат кескин кучайганда ажралиб чиққан. Аммо маркетинг иқтисодий фаолиятнинг тизими сифатида ўз ичига кўпроқ тушунчаларни олади. Маркетинг бир томондан, бозорни, талаб, дид ва эҳтиёжни ҳар тарафлама мукамал ўрганишни, ишлаб чиқаришни ушбу талабларга йўналтиришни, маҳсулотларни аниқ истеъмолга мўлжаллаган ҳолда ишлаб чиқаришни, бошқа томондан, бозорда мавжуд талаб, эҳтиёж ва истеъмолчилар афзалликларининг шаклланишига фаол таъсир этишни кўзда тутади.

Маркетинг ҳақида биринчи марта расмий равишда 1957 йилда, ўша пайтдаги «Ҳенерал электрик»нинг Президенти Жек Маккитерик Америка маркетинг ассоциацияси мажлисида гапирган. У, маркетинг – интеграциялашган, истеъмолчига

йўналтирилган ва бизнес фалсафасининг фойдаси эканалигини таъкидлаб ўтган.

Ҳозирги вақтда «маркетинг» тушунчасини таққин қилишда анча катта зиддиятлар мавжуд. Кўйгина хорижий мутахассислар бу тушунча кенгайтирилиши ва ўз ичига но-тадбиркорлик фаолиятини ҳам олинши керак, деб ҳисоблайдилар. Бошқалар маркетингни олди-сотди билан боғланни кўзда тутадилар. Америка маркетинг ассоциациясининг фаол арбобларидан, АҚШдаги Шимол - Ғарбий университетнинг маркетинг бўйича профессори Ф.Котлер ёзишича, «маркетинг – кишилик фаолиятининг алмансув воситасида зарурат ва эҳтиёжларни қаноатлантиришга йўналтирилган тури».

Маълумки, ҳақиқо маркетингдаги тадқиқотлар ташқи бозор фаолиятининг барча жабҳаларини ўз ичига олади. Маркетинг тадқиқотларининг асосий йўналишлари эса қуйидагилардан иборат:

1. Бозорни ва сотишни тадқиқ қилиш;
Масалан, рақобатчилар тўғрисида ахборот олиш.

2. Маҳсулотни тадқиқ қилиш:

Ҳар хил қадоклаш турларини синаб кўриш ва тадқиқ қилиш.

3. Талаб ва таклифни тадқиқ қилиш:

Маҳсулот баҳоси билан унга бўлган талаб ўртасидаги боғлиқлиқни тадқиқ қилиш.

4. Маҳсулот ҳақида истеъмолчиларга маълумот бериш:

Рекламанинг турли вариантларини синаб кўриш.

5. Маҳсулотни харидорларга етказиш.

Чакана савдо нуқталари жойлашинини тадқиқ қилиш.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, АҚШ, Япония, Ғарбий Европанинг кўйгина компаниялари ўзларининг бошқарув тизимларини маркетинг тамойиллари асосида кўради. маркетинг тадқиқотларини ўтказишга чет эл фарма ва компаниялар катта маблағлар сарфлайди. Масалан, АҚШда йиллик сотиш ҳажми 25 млн. доллар бўлган компаниялар ўз бюджетларининг 3.5 фоизга яқинини маркетинг тадқиқотларига сарфлайди. Истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналар ишлаб чиқариш воситалари етказиб берувчи корхоналарга насбатан бу соҳага кўпроқ маблағ сарфлайдилар. Айниқса, маҳсулотлар

экспортга йўнаштирилган, мукаммаллаштирилган тақдирда ҳар жаҳатдан ниҳоятда юқори самара келтиради. Маркетинг тадқиқотлари кўрсатишича, бу тадбирга сарфланган ҳар бир АҚШ доллари ўз эгасига 2,5 доллар бўлиб қайтарилми сифати яхшиланар ва у билан банд ходимлар катга маънавий озиқ олар экан.

Ташқи бозорни тадқиқ қилиш эса, Ўзбекистон Республикаси корхоналарининг хорижий бозордаги стратегиялиниясини ишлаб чиқиш учун, айнақса, янги товарларни ишлаб чиқариш ва уларни бозорларга киритишда ҳаммадан ҳам зарурроқ масаладир.

Агарда саноат инқилоби даврида корхоналар иқтисодиётининг асосий йўналиши ишлаб чиқиришга қаратилган бўлса, ҳозирги вақтда шароит тубдан ўзгариб, асосий эътибор халқаро маркетингга ташқи бозорга ва истеъмолчига қаратилган. Демак, яқин ўтмишда «олдин товар, кейин эса бозор туради» деган бўлсак, эндиликда эса, энг аввало истеъмолчининг хоҳиши бўлиши лозим ва агарда корхона ўз товарини ташқи бозорда жойлаштиришни ва сотишни ҳамда фойда олишни хоҳласа, у албатта бундай халқаро бозор шароитларига ва талабларига мослашиши керак. Корхонанинг ўсиш ва кенгайиш сиёсати асосини эса ташқи бозор учун хизмат қилиш, жаҳон конъюнктурасини янада чуқурроқ ўрганиш, уни ичига кириб, хориж бозорларини эгаллаш ҳосил қилади, десак ҳеч ҳам муболаға қилмаган бўламиз.

Кўп сонли тадқиқотлар ва сўровлар шуни кўрсатадики, ташқи бозорни ўрганиш маркетинг фаолиятининг муҳим йўналишни ҳисобланади. Масалан, Германия ва Буюк Британия эса доимо тахминан 5 қисмли бозор тадқиқотини амалга оширади. Кўпилаб Евро корхоналарини бошқаришга маркетинг бўйича ёндашишда асосий шiori, «Ишлаб чиқарилганини сотиш эмас, балки сотиладиган нарсаини ишлаб чиқариш» бўлиб қолди.

Бозорни батафсил ўрганиш уни истеъмолчилар гуруҳлари ва товарларнинг истеъмол хусусиятларига мувофиқ сегментлашни талаб қилади. Хорижий тажриба кўрсатадики, энг мувофиқ сегмент деб ушбу бозорнинг тахминан 20 фоиз харидорлари фирма тақдим қилган товар ҳажмининг 80 фоизини харид қилганлари ҳисобланади. Товар билан боғлиқ

бўлган масала уни олдиндан аниқланган бўлажак харидорларнинг айрим гуруҳларига аниқ мўлжаллаб лойиҳалаштиришнинг зарурлигидир. Масалан, у тор гуруҳ Бельгиядаги 15 – 17 ёшли ўсмирлар ёки кенг –Германия бозоридаги кам ёкилиг сарфлайдиган автомобиллар ва ҳоказолар бўлиши мумкин.

Ташқи бозордаги сотиш сиёсати аҳамиятли. Маркетинг фаолияти жараёнида сотиш муаммоси дастлабки босқичдаёқ ҳал қилинади. Шунинг учун сотиш сиёсати амалий фаолиятнинг шакллари ва услубларини танлашни, сотиш сиёсатини ишлаб чиқиш ва асослаш эса аниқ товар ва товарлар гуруҳига насбатан қўйидаги масалаларни ҳал қилишни кўзда тутади:

- мақсадли бозор ёки унинг бўғинини танлаш;
- керакли молиявий харажатларни белгилаш;
- бозорга чиқиш тартиби ва вақтини танлаш;
- сотишни рағбатлантириш шакллари ва услубларини белгилаш.

Сотиш тизимини танлаш корхона таркибида ташқи бозорларда маҳсулотларни сотиш билан машғул бўлган бўлинмалар мавжуд бўлишини тақозо қилади. Ташқи бозорларда сотиш тизими қўйидаги кўринишларда намоён қилиниши мумкин:

- чет элларда савдо уйлари ёки филиаллар;
- фирма вакиллари;
- хориждаги диллерлар;
- ҳамкорликдаги сотиш фаолияти;
- бошқа фирмаларнинг сотиш тизимидан фойдаланиш.

Сотишни рағбатлантириш шакллари ва керакли харажатларни аниқлаш энг самарали воситаларни кўзда тутади. Бу воситаларга аввало қўйидагиларни киритиш керак:

- реклама фаолияти;
- товар белгисидан фойдаланиш;
- сотилган маҳсулотларга техник хизмат кўрсатиш.

Ташқи бозордаги рақобат муҳитини ҳисобга олиш керак. Гарвард университети (АҚШ) ходимлари томонидан олиб борилган маркетинг изланишлари натижа кўрсатадики, ўз рақобатчиларидан бозорга муайян товар олиб чиқишда бир

йилга беч қолган фирма олинини кўзда тутилган фойданинг 50 фоизидан ажралиб қолади.

Маркетинг тадқиқотларининг муҳим жиҳатларидан яна бири товарнинг рақобат қобилиятини аниқлашдир. Бу қобилият фақат товарларни бир-бирига таққослаш орқали аниқланади.

Асосий рақобатчилар бўйича бозорни сегментлаш халқаро маркетингнинг муҳим унсуридир. У қаби сегментлаш фирмага тижорат зафарини келтирадиган маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш имконини беради. Масалан, «Контрол дейта» фирмаси Америка ЭХМ бозорининг 70 фоизини назорат қилувчи ЭХМ рақобатчилари тазйиқига қарамай, динамик тарзда ривожланмоқда. Фирманинг ютуқлари сирини шундаки, у фаолиятининг рақобатчилар ҳисобга олмаган бозор эҳтиёжларини қондиришга йўналтирган.

Маркетинг нафақат асосий истеъмолчилар талабларини батафсил ва тўла ўрганиш, балки сотишнинг ўзини, истеъмол самарадорлиги ва талабни шакллантириш ва рабатлантиришни ҳам кўзда тутати. Бу мақсадга, биринчи навбатда, коммуникацион сиёсат деб номланган тизим жавоб беради. реклама унинг таркибига таъсир қилувчи қозилеке чоралар сифатида киради.

Шуни таъкидлаш керакки, халқаро компаниялар рекламани ривожлантириш ва амалга ошириш масалаларига катта аҳамият берадилар. Масалан, ривожланган мамлакатларда реклама иқтисодиётнинг ихтисослашган соҳасига айланган ва ҳар йили катта маблағлар сарфланади. Масалан, реклама фаолиятини молиялантириш учун ҳар йили АҚШда 75 – 78 млрд. долл. Японияда 28 – 28.5 млрд. долл. ғарбий Европада ўртача 10 млрд. долл. сарфланади. Умуман, реклама тадбирларида режалаштириш ва амалга оширишга ҳар йили АҚШдаги ялпи маҳсулотнинг ҳатто 2 фоизигача, Францияда 1 фоиз сарфланади. Бу товар таннархисининг 10 фоизини ташкил қилади. Товарлар ва хизматларнинг алоҳида турлари учун реклама харажатлари 40 фоизгача ҳам бўлиши мумкин. Хорижий давлатлар ва мамлакатимиз тажрибасига мувофиқ рекламани қуйидагича таснифлаш мумкин:

1.Объектлар бўйича реклама қилини:

нуфузли реклама фирманинг рақобатчиларидан фарқ қилишга қаратилган;

сотиб битириш рекламаси—арзонлаштирилган нархлар бўйича сотиб битириш ҳақида эълон;

ташвиқот қилиш рекламаси—аниқ мақсадни ҳимоя қилишдан иборат.

2. Етказиб бериш шакллари бўйича (бевосита) реклама. Бундай рекламани—масалан, телевидение орқали автомобилнинг сифат афзалликлари ҳақида рекламанинг аҳамиятини кўрсатиш.

3. Маҳсулотнинг хусусиятлари бўйича мақсадни кўзда тутиш.

Истеъмолчини товар ҳақида эсланига мажбур қиладиган реклама берилади.

Рекламанинг қиймати анча юқори. Масалан, АҚШда телевидениеда 30 дақиқали реклама вақти—100 минг доллар. Испанияда эса 50 минг доллар. Таъкидлаш керакки, кўнгина мамлакатларда телереклама учун чекланлар мавжуд. Масалан, Австрияда реклама учун энг кўп вақт—20 дақиқа ажратилган; Германияда энг кўп вақт кунлик кўрсатувнинг 20 фоизини, Испанияда эса 10 фоизини ташкил қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, товарларнинг сифат кўрсаткичи натижасида йиллар давомида орттирган обрўси, маркаси ҳар қандай рекламадан ҳам юқори туради. Чунки, товар эскириши, модадан қолиши ва йўқ бўлиб кетиши мумкин. Бироқ унинг чидамлилиги, сифати, илғор конструкцияси, гўзал дизайни, дид билан ўраб-жойланиши ва бошқа яхши томонлари унинг ўрнига ишлаб чиқарилган товарда намоён бўлиши ва кейингиларида қайтарилиши харидор хотирасида қолади ва товарга ном бериш учун асос бўлади. Бу сифатлар реклама органлари томонидан товарнинг марка тимсолига айланттирилади.

Реклама қилиш сценарийси ҳам режалаштирилиши лозим. Унда аввало, рекламанинг шиори, сарлавҳаси аниқланади, сўнгра матн берилади. Реклама шиори ниҳоятда янги, оригинал, матни эса ўта қисқа, мазмундор, тушунарли бўлмоғи лозим, 50—60 сўздан ошмагани маъқул.

Ўахонда 2004 йилда энг кўн экспорт қилган давлатлар

Ури п	Давлатлар	Экспорт ҳайми. млн. \$	Фонда	Аҳоли сонн	Фонда
1	Германия	912260	10.2	82.50	1.28
2	АҚШ	818775	9.2	281.42	4.37
3	Хитой	593329	6.7	1242.61	19.3
4	Япония	565807	6.3	126.93	1.97
5	Франция	448714	5.0	58.52	0.91
6	Голландия	358187	4.0	16.11	0.25
7	Италия	349153	3.9	57.41	0.89
8	Буюк Британия	346863	3.9	58.79	0.91
9	Канада	316547	3.5	30.01	0.47
10	Бельгия	306509	3.4	10.30	0.16
11	Гонконг (Хитой)	265543	2.9	6.71	0.10
12	Жанубий Корея	253845	2.8	46.14	0.72
13	Мексика	189083	2.1	97.48	1.51
14	Россия	183452	2.1	145.54	2.26
15	Тайланд	182424	2.0	22.89	0.35
16	Сингапур	179615	2.0	4.02	0.06
17	Испания	178607	2.0	40.85	0.63
18	Малайзия	126503	1.4	23.27	0.36
19	Саудия Арабистон	126230	1.4	22.67	0.35
20	Швеция	122537	1.4	8.59	0.13
Собиқ СССР республикалари					
44	Украина	32672	-	-	-
54	Қазақистан	20093	-	-	-
62	Беларусия	13751	-	-	-
69	Литвия	9269	-	-	-
78	Эстония	5944	-	-	-
84	Ўзбекистон	4280	-	-	-
87	Латвия	3951	-	-	-
90	Туркменистон	3870	-	-	-
92	Озурбайжон	3615	-	-	-
128	Молдавия	986	-	-	-
132	Тождикистон	915	-	-	-
139	Қирғизистон	719	-	-	-
140	Армонистон	705	-	-	-
144	Грузия	649	-	-	-

Манба: «Труд – 7», 2005., 22 – 29 декабрь, 2-б.

Хорижий маркетингни мукаммаллаштиришида илгор фирмалар ва чет эл тажрибасидан фойдаланиш яхши натижаларга олиб келиши муқаррар. Бу борада кейинги йилларда АҚШ, Германия, Япония каби мамлакатлар фирмалари амалиётга кириб келган товар сотувчи ва етказиб берувчиларнинг истеъмолчиларга асосий товар билан бутловчи ва қўшимча маҳсулотларни ҳам таклиф қилиш тажрибаси диққатга сазовордир. Машҳур немис фирмаси «Саламандер» пойабзал билан бирга унга керакли чўтка, крем ва бошқа воситаларни, АҚШ фирмаси «Катерпиллер» тракторлари билан принципаларнинг осма асбоблари тўпламини таклиф қилмоқда. Бу тажрибадан фойдаланиш республикамиздаги товарлар кўламини кенгайтириш, машина, асбоб-ускуналар ва бошқа товарлар комплектини таъминлаш имконини беради.

Маркетингнинг асосий принципларидан бири — харидорнинг бевуқсонлиги, уни хоҳиш-талабини сўзсиз ва тезкорлик билан бажариш зарурлигини англади. Маркетологлар сабъ-ҳаракатлари натижасида ўтган асрнинг 80 йилларида Ғарб компаниялари томонидан истеъмолчиларга 3 — 5 сутка оралиғида машина ва асбоб-ускуналар учун эҳтиёт қисмларни етказиб бериш одат тусига кирган эди. Ҳозирги кунда Англия компанияси «Лендровер» (ўта юривчан автомобиллар), АҚШнинг IBM компанияси ер шарининг инсталланган жойига эҳтиёт қисмларини етказиб бериш ва сервис хизматини истеъмолчига сўров тушгандан сўнг 24 соат оралиғида амалга оширишни кафолатлайди».

Рекламани интернет тармоғига жойлаштириш эса жадал ривожланиш тусини олмоқда. Бинобарин, биргина Россияда, баъзи маълумотларга кўра, интернет тармоғига чиққан орақали фаолият юритишни ташкиллаштириш бўйича қилинган ишларнинг ҳажми 50 млн. АҚШ долларидан ошиб кетди, яъна фойдаланувчиларнинг сони эса деярли 1 млн. нафарни ташкил қилмоқда. Бироқ рекламани интернетда яратин бўйича харажатлар ҳажми ҳам ошиб бормоқда.

Хулоса қилиб шунни айтиш керакки, маркетинг товарлари кўплаб харид қилиш қувватидан ортиқ даражада ишлаб чиқариш, иқтисодий инқирозлар заминида, таклифнинг талабдан устуңлиги шароитида пайдо бўлган. Демак, товарларни улар оғбор ва дўконларда туриб қолмаслиги учун

тезкор соғишни ташкил этиш лозим. Бунга бозор ва харидор эҳтиёжини чуқурроқ билиш орқали эришиш мумкин. ШУ боис экспортдаги қийинчиликларни тезкор бартараф этиш учун маркетингдан тўлароқ фойдаланмоқ керак. Маркетинг ёрдамида мамлакатдаги қўнма корхона ёки бошқа корхоналарни жойлаштириш ўрнини ҳам аниқлаш мумкин. Бу стратегик масала ҳисобланиб, корхонанинг ташқи бозор таъсирида ривожланишига олиб келади.

Масалан, жаҳон иқтисодиётига интеграция жараёнида ҳар бир давлат иқтисодиётининг рақобатбардорлигини кўрсатадиган асосий кўрсаткич - экспорт ҳажмини ўсишидир. Жаҳон савдо тавикюли (ВТО) маълумотларига кўра, биргина 2004 йилда жаҳондаги барча давлатларни экспорт ҳажми 915,3 млрд. АҚШ долларини ташкил этди 12,3-жадвалда энг кўп экспорт қилган 10 та давлат кўрсаткичлари келтирилган.

Келтирилган рақамлардан кўринишича дунёда экспорт қилиш бўйича биринчи ўринда Германия турибди ва биргина 2004 йилда бу давлатнинг экспорт салоҳияти бир триллион долларга яқинланди. Ўзбекистон Республикаси эса жаҳон товар ва хизмат экспортлари ичида 84 ўрнини эгаллаган.

Кейс стадии: «Ўзбекистон пахтасига дунё харидор»

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, барча соҳалар снгарини қишлоқ хўжалиги тармонида ҳам туб бозор ислоҳотлари амалга оширила бошланди. Давлатимиз раҳбари иқтисодиётимизнинг асосий соҳаларидан бири бўлган пахтачиликдаги изчил таркибий ўзгаришларга алоҳида эътибор қаратмоқда. Бу ўз навбатида, мамлакатимизда етиштирилаётган пахта толасининг сифатини, шунингдек, давлатимиз экспорт салоҳиятини анча ошириш имконини беради. 2005 йилда ўтказилган биринчи Ўзбекистон халқаро пахта ярмаркаси ушбу салоҳиятни янада ривожлантириш, қўйлаб давлатларнинг пахтачилик ва тўқимачилик саноати вакиллари билан тўғридан-тўғри савдо қилиш ҳамда узоқ муддатли шартномалар тузиш орқали пахтаимиз етказиб бериладиган мамлакатлар сонини қўнайтиришига, шунингдек,

Ўзбек пахтасининг жаҳон бозорида нуфузи ва рақобатбардошлигини янада оширишга хизмат қилади.

Пахта тайёрлаш ва қайта ишлашни ташкил қилиш тизимини такомиллаштириш кейинги йилларда экспорт қилинаётган пахта толаси сифатини анча оширишимизга имкон берди. Пахта толасини халқаро стандартларга мувофиқ сертификатлашнинг янги тизими жорий этилди. Барча хизмат турларига эга бўлган ҳамда маҳсулотни сифатли сақлаш ва ортиб жўнатишни таъминлайдиган минтақавий терминаллар тармоғи тарзидаги пахта сотишнинг замонавий инфратузилмаси яратилди.

Шуни қайд этиш муҳими, Ўзбекистон катта ресурсларга эга бўлгани ҳолда, пахтани чуқур қайта ишлаш ҳажмларини кўпайтириш билан бар қаторда чет элларда пахта толаси сотишнинг шакл ва усулларини такомиллаштиришга, маҳсулот экспорти географиясини кенгайтиришга алоҳида эътибор қаратмоқда. 12.4-жадвалда Ўзбекистон пахта толаси экспортининг географик ўзгариши келтирилган.

12.4-жадвал

Ўзбекистон пахта толаси экспортининг географик ўзгариши, фоизда

№		2001 – 2002 йиллар мавсумида	2004 – 2005 йиллар мавсумида
1	Европа давлатлари	62	23
2	Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги	23	20
3	Жанубий шарқ ва жанубий Осиё давлатлари	15	57
4	Ҳами	100	100

Агар 2000 йилгача анъанавий бозорда ўзбек толасининг 62 фоизи Европа давлатларига, 23 фоизи МДҲга, 15 фоизи Осиё мамлакатларига сўказиб берилган бўлса, кейинги вақтда дунё бозоридаги иқтисодий глобаллашув пахта саноатига ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

12.5-жадвал

Ўзбекистоннинг жаҳон пахта толаси экспортидаги ўрни.

№	Давлатлар	2004 – 2005 йиллар мавсумида, фоиз.
1	Америка Қўшма Штати	39
2	Ўзбекистон	10.6
3	Австралия	6.0
4	Бразилия	5.0
5	Греция	3.0
6	Бошқа давлатлар	36.0

Маъба. 1- Ҳалқаро Ўзбекистон пахта ярмаркаси. Тошкент, 2005 йил, октябрь.

Пахта етиштириш бўйича жаҳонда етакчи ўринлардан бирини эгалловчи Хитойнинг Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиб кириши эса, пахта бозори географиясини ўзгартириб юборди. 2002 – 2004 йилларда экспорт қилинаётган Ўзбекистон пахта толасининг 57 фоизи Осиё давлатларига, 23 фоизи Европа, 20 фоизи Россия ва бошқа Ҳамдўстлик мамлакатларига кўчди. Бу, ўз навбатида, Осиё минтақасида янги пахта бозорининг шаклланишига пойдевор яратди.

Кейинги йилларда Осиёнинг Хитой, Хиндистон, Корея Республикаси ва мўтгасил ривожланиб бораётган бошқа давлатлари тўқимачилик корхоналарида юқори сифатли ўзбек пахта толасига бўлган эҳтиёж тўхтовсиз ошиб бораётганлиги ва экспорт ҳажмлари барқарор ўсаётганлиги эътиборга моликдир. 12.5-жадвалда Ўзбекистоннинг жаҳон пахта толаси экспортидаги ўрни ва салоҳияти келтирилган.

Ўзбекистон пахта экспорти соҳасида шерикларимиз билан нафақат 2005 йил, балки кейинги йиллар ҳосили учун ҳам шартномалар тузишга асосланган ҳамкорликнинг мустақкам тизimini шакллантириш ҳамда ривожлантиришга интилишимиз ва бунга тайёрлигимизни таъкидлаб ўтишимиз лозим.

Жаҳондаги барча етакчи пахта трейдерлари Тошкентда ўтказиладиган I-ҳалқро Ўзбекистон пахта ярмаркасида иштирок этиш ҳақидаги таклифни қабул қилганликлари диққатга сазовордир.

Ушбу ярмарка 2005 йил октябрь ойида ўтказилган бўлишига қарамай, унда 26-давлатдан 200 ортиқ компания ва фирмалар, хусусан, Хитой, Россия, Ҳиндистон, Малайзия, Бангладеш, Корея, Республикаси, Туркия, Вьетнам каби малакат вакиллари иштирок этгани мазкур тадбирнинг нуфузи баландлигидан дарак берса, иккинчи томондан, яқин келажақда Тошкент нафақат минтақамиздаги, балки дунёдаги энг йирик пахта бозорига айланишга ўзига хос замин яратади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда пахта етиштириш, уни қайта ишлаш бўйича жаҳон бозоридаги рақобатбардошлик ошириш борасида муайян ишлар амалга оширилди. Хусусан, изчил ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш орқали ўзбек пахтасининг ҳудудий ва жаҳон бозоридаги харидорлигини ошириш асосий устувор вазифа қилиб белгиланди. Шу билан бирга, олиб борилган ислохотларнинг асосий йўналишлари этиб, соҳага янги технологиялар жалб этиш орқали тола ишлаб чиқариш ташарҳини камайитириш, энг асосийси, ишлаб чиқариладиган толанинг 50 фоизгача республиканинг ўзида қайта ишлаш стратегик мақсад қилиб қўйилди. Бу вазифаларни амалга ошириш учун тўқимачилик саноатида туб бурлиш ясалди. Мисол учун, 1991 йилда республикамизда аттиги 4та тўқимачилик мажмуи бўлган бўлса, бу кўрсаткич 2005 йилга келиб, 130 тадан ошди ва келажақда ундан ҳам кўпаяди. 12.6-жадвалда Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантириш стратегияси келтирилган.

Бу стратегияни амалга ошириш мақсадида 2005 – 2006 йилларда республикада зиёи қуриб ишлаётган 1100 та ширкат ҳўжалини фермер ҳўжалинига айлантирилади. Ўзбекистон

пахта толасининг сифатини ва халқаро рақобатбардошлигини ошириш учун:

– жаҳон банки билан ҳамкорликда барча вилоятларда пахта толасини НВИ технологияси асосида Ўзбекистонда пахта толасини сифат сертификатлаш маркази лабораториялари томонидан тамғалаш ва ҳар бир пахта қонига мажбурий сифат тамғаси қўйилишини таъминлаш;

12.6-жадвал

Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантириш стратегияси.

№		1980 й.	1990 й.	1995 й.	2001 й.	2005 й.	2007 й.	2010 й.
1	Жами пахта толасини ишлаб чиқарини, м.п.т.	2,0	1,59	1,25	1,03	1,2	1,2	1,2
2	Пахта толасини экспорт ҳажмини, млн.т.	—	—	—	760	860	170	530
3	Пахта толасини республикада қайта ишлаш ҳажминини, фоиз	—	—	—	20,2	65,4	85	—
4	Пахта етилиштиришда фермер хўжаликларининг улушини, фоиз	—	3	12	19	32	51	—

пахта тозалаш мавсумига 17 та пахта тозалаш заводини таъмирлаш ва модернизациялантириш;

— 2006 — 2010 йилларда эса 40 та пахта тозалаш корхонасини таъмирлаш ва реконструкция қилиш натижасида пахта толаси ишлаб чиқаришни 1,5-2%га ва сифатини 1-2 классга ошириш;

— Ўзбекистон пахта толаси халқаро «Cotton Outlook» нашриёти томонидан ҳисобга олингандан сўнг, жаҳон бозорида Америка ва Австралия пахта толаси қаторида сифатли ва қимматли (соврундор пахта нави) ҳисобланишини эътиборда тутиши лозим.

— Ўзбекистонда пахтачилик комплексининг стратегик (келажак) йўналиши қуйидагилардир:

— йилга 3,6 — 3,7 млн.т. пахта хом ашёсини муқобил равишда ишлаб чиқариш;

— селекция ва уруғчиликка аҳамият бериш, янги навларни ўзлаштириш, ҳамкорликни ошириш, касалликка чидамли, юқори сифатли, тезиннар (120 — 130 кунда пиннадиган) пахта навларни яратиш;

— пахта толасининг сифати ва техник кўрсаткичларини яхшилаш, шу жумладан, штапель узунлиги, ранг-баранглиги, бир хиллиги, ифлосланиш даражаси ва микронейри халқаро стандарт ва ички бозорда истеъмолчи талабларига мослигини таъминлаш;

— сертификатлаштириш ва сифат стандартини янада такомиллаштириш.

12.4. Ҳамкорликка асосланган сиёсат

Мустақиллик эълон қилиниб, миллий валюта жорий этилгач, Ўзбекистон собиқ шўро давридаги хом ашё ресурслари ва ярим тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган бир ёклама, самарасиз иқтисодий алоқаларини тўхтатиши зарур эди. Бундай шароитда самарасиз, таназулга юз тутган иқтисодий алоқалардан воз кечиб, жаҳон бозорига чиқиш Ўзбекистон учун иқтисодий индирозни ениб ўтишини ягона йўли эди.

Уша даврда Ўзбекистон Президенти Ислам Каримовнинг саъй-ҳаракатлари туфайли мамлакат халқаро савдо-иқтисодий алоқаларин, авваламбор, Ғарбий Европавинг ривожланган мамлакатлари, АҚШ, Япония ва иқтисоди жадал

ривожланаётган бошқа давлатлар билан кенгайтиришга қаратилди. Бу сиёсат бирон-бир мамлакатга қарши йўналтирилмаган эди. У иқтисодийётимиз учун нисбатан қўлай савдо шароити яратишга, саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқларда тузилмавий ўзгаришлар қилишга имкон берадиган мутаносиб халқаро савдо-иқтисодий алоқаларни йўлга қўйишга қаратилган эди.

Мутаносиб ташқи иқтисодий фаолиятни йўлга қўйиш жараёнидаги фаол чора-тадбирлар Ўзбекистонга ташқи иқтисодий савдонини ҳам мамлакатлар, ҳам тармоқлар миқёсида реструктуризация қилиш имконини берди. Дастлаб Ўзбекистоннинг бевосита савдо алоқалари бўлмаган хорижий мамлакатлар, биринчи навбатда дунёнинг ривожланган давлатлари билан савдо алоқалари салмоғи 2004 йилдаги бутун ташқи савдо айланмасида 68,5%га етди.

Эңилликда Ўзбекистоннинг тўловга қобиллиятли ҳамкор сифатидаги халқаро обрў-этибори ошиб бормоқда.

Ҳамкорликка асосланган ташқи иқтисодий сиёсатга қўидаги тамойиллар асос қилиниб олинган: мафкуравий қарашлардан қатъи назар, ташқи муносабатларда очиқлик, тенг ҳуқуқчилиқ ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик; тўла ишонч негизида ҳам ички томонлама, ҳам қўп томонлама ташқи алоқаларни ўрнатили ва ривожлантириш; ўзининг миллий давлат манфаатларини ҳар томонлама ҳисобга олиш; умумэътироф қилинган халқаро ҳуқуқ меъёрларига риоя қилиш ва халқаро андозаларга изчиллик билан ўтиш.

Республикамиз йўлхон банки, Халқаро валюта фонди Европа ва Осиё тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро молия корпорацияси, Ҳамдўстлик регионал иқтисодий ташкилоти ва бошқа эъгиборли халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотларнинг тенг ҳуқуқли аъзоси. Бу халқаро ташкилотлар фаолиятидаги иштироки мамлакатимизга бир қанча йирик давлатлараро лойиҳаларни биргаликда амалга ошириш, минтақалараро муаммоларни ҳал этиш имконини беради.

Ўзбекистон дунёнинг 140 дан ортиқ мамлакати билан ташқи савдо қилмоқда. Дунёдаги иқтисодий ривожланган давлатлар билан ташқи савдонинг улуғи қўнайиб бормоқда.

Юртимизда чет эллардан қўшимча моддий-молдавий ресурслар жалб қилиш, жаҳон фан-техникаси ютуқларини иқтисодийга жорий этиш, аҳолининг сифатли, хизма-хил товарларга, ишлаб чиқаришни замонавий техника ва технологияга бўлган талабини қондириш, хизмат соҳасини ривожлантиришда чет эл тажрибаларидан фойдаланиш, қўшимча иш ўринларини вужудга келтириш мақсадида олис хорижий мамлакатлар билан ташқи иқтисодий савдо ривожлантирилиб борилмоқда.

12.7-жадвал

Ўзбекистон ташқи иқтисодий фаолиятининг асосий кўрсаткичлари (млн. долл.)

Кўрсаткичлар	2005й.	2003 й.	2004й.	Ҳажмининг ўзгариши, %
				2004 – 2003
Ташқи савдо айланиши	9500,1	6686,2	8669,0	129,6
М.Д.Х давлатлари	3403,4	2105,4	3002,6	142,6
Хорижий давлатлар	6096,7	4583,4	5666,4	123,6
Экспорт	5408,8	3725,0	4853,0	130,3
М.Д.Х давлатлари	1722,6	969,2	1528,4	157,7
Хорижий давлатлар	3686,2	2755,8	3324,6	120,6
Импорт	4091,3	2964,2	3816,0	128,7
М.Д.Х давлатлари	1680,8	1136,2	1474,2	129,7
Хорижий давлатлар	2410,5	1828,0	2341,8	128,1
Савдо баланси	1317,5	760,8	1037,0	x
М.Д.Х давлатлари	41,8	- 167,0	54,2	x
Хорижий давлатлар	1275,7	927,0	982,8	x
Ташқи савдо айланиши таркиби, %	100	100	100	x
М.Д.Х давлатлари	35,8	31,5	34,6	x
Хорижий давлатлар	64,2	68,5	65,4	x

Маъба: Ўзбекистон иқтисодийги. Таҳлилий варақ. 2004 йил. № 8. С.СМ. Т.: 2005. 64-6. 2005 йил.С.СМ. Т.: 2006. 41-6.

Ташқи савдо баланси, экспорт ва импорт ҳажмлари таҳлили аҳамиятлидир. 2003 йил охирида валюта бозорини эркинлаштириш ва миллий валютанинг жорий операциялар бўйича конвертацияланишини таъминлаш юзасидан қўрилган чора-тадбирлар ташқи савдо фаолиятида муайян ижобий натижаларга эришишда муҳим омил бўлди. 2004 йилда 2003 йилдагига nisбатан ташқи савдо айланмаси 129.6%га кўнайди ва 86.7 млрд. долларни ташкил этди (12.7-жадвал).

Савдо балансининг ўзини ижобий бўлди ва 2003 йилдагига nisбатан ортиб, 1982.8 млн. долларни ташкил этди. Таҳлил қилинаётган даврнинг ўзига хос хусусияти хорижий мамлакатлар ва МДХ мамлакатлари билан товар айирбошланишдаги ижобий қолдиққа (сальдо) эришганлигидадир. Вақолашки, ўтган уч йилда МДХ мамлакатлари ўртасида қолдиқ салбий бўлган эди. 2004 йилда ижобий қолдиқ 34.2 млн. долларни ташкил қилди. Лекин хали ҳам ижобий қолдиқнинг асосий қисми хорижий мамлакатлар ҳиссасига тўғри келмоқда ва 982.8 млн. долларни ташкил этмоқда.

Экспорт таркибида ижобий ўзгаришлар кузатилди. Барча йирик товарлар гуруҳлари бўйича 2003 йилдагига nisбатан экспорт ҳажми кўнайди. Юқори ўсини тайёр маҳсулотлар ҳиссасига тўғри келди. Машина ва ускуналарни экспорт қилиш 1.7 марта ва озиқ-овқат товарлари экспорти 1.8 марта ўсди. Натижада экспортда машина ва ускуналарнинг улуши 7.4% (2003 йил), кимё маҳсулотлариники – 4.7% ва озиқ-овқат товарларининг улуши 3.8%ни ташкил қилди. Экспортга чиқарилаган қинлоқ хўжалиги техникалари, кабел-ўтказгич маҳсулотлари, ярим ўтказгич ускуналар, ўнитлар, нарфюмерия ва нардоз буюмлари, пластмассалар ва мевасабзавот маҳсулотларининг ҳажмлари ўсди. Енгил саноат маҳсулотлари орасида бошқа товарлар гуруҳига кирувчи тўқимачилик кийимлари, трикотаж газламалар ва кийимлар экспорти ортди. Хизматлар экспорти ҳажми 72%га ошди. Улар орасида аввалги даврлардагидек 70%дан кўпрогини транспорт хизматлари ташкил этди.

Ташқи савдо мамлакатлараро ривожлантирилиши Ўзбекистонга унинг тармоқлар бўйича йўналишини ҳам анча такомиллаштириши имконини берди. Экспортда хом ашё

ресурслари, аввало, пахта толаси миқдори камайди ва тайёр маҳсулот ҳажми ортди. Импортда озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат истеъмол моллари ҳажми қисқарди ҳамда иқтисодийetni модернизациялаш ва тузилмавий қайта қуриш учун зарур машина ва ускуналар, замонавий технологиялар сатмоғи кескин ўсди.

Ўзбекистон--Россия азалдан йирик иқтисодий ҳамкорлардан биридир. Россиянинг Ўзбекистон ташқи-савдо айланмасидаги улуши 1999 йилдаги 13 фоздан 2004 йилда 17 %гача ўсди. Фақат 2004 йилнинг ўзида икки мамлакат ўртасидаги ташқи савдо айланмаси экспорт ҳажми 17,7 %, импорт 24 %га ўсди. Бу борада янада жадал юксалиш учун яхши имкониятлар мавжуд.

Савдо айланмаси таркиби янада такомиллашиб, унда икки мамлакат иқтисодийетидаги тузилмавий ўзгаришлар ўз аксини тона бошлади. Масалан, 2003 йилда Ўзбекистондан Россияга экспорт ҳажмида асосий улушни машина ва ускуналар (23%), пахта толаси (7%) ташкил қилди. Ваҳоланки, 1994 йилда бу кўрсаткичлар тегинли равишда 11 ва 64 % эди.

Россиядан Ўзбекистонга экспорт ҳажмида ҳам асосий улушни машина ва ускуналар (38%), кимё маҳсулотлари (20%), ёғоч, қоғоз, картон, мебель (24%) ташкил этди. 1994 йилда эса, Россия Ўзбекистонга асосан энергия манбалари (39%), озиқ-овқат маҳсулотлари (15%), қора металл (14%) экспорт қилган эди.

Ўзбекистоннинг Россия билан авиасозлик соҳасидаги ҳамкорлиги ҳам сезиларли даражада фаолланди. Натижада «В.П.Чкалов номидаги Тошкент авиация инлаб чиқариш бирлашмаси» давлат акционерлик жамияти базасида юк ва йўловчи танувчи замонавий ҳаво кемаларини ҳамкорликда инлаб чиқариш ривожланмоқда. Эътиборли томони шундаки, Тошкент авиация заводи тузилган шартномаларга мувофиқ 2005 йилда Россия ва бошқа мамлакатларга 15 та самалёт етказиб бераган бўлса, келажакда ИЛ-114 русумли ҳаво кемаси ЯК-40 ва АН-14 ҳаво кемалари ўрнини бутунлай эгаллайди.

«Ўз.Ў.Авто» қўшма корхонасининг ҳам россиялик шериклар билан ҳамкорлиги янада фаоллашмоқда. Бир томондан, унинг Россияга экспорти сатмоғи ортмоқда.

Тахминларга кўра, экспорт ҳажми 2004 йилда 25 минг автомобилни ташкил этди. Иккинчи томондан, россиялик пўлат қуюувчилар маҳсулоти сифатининг ортиб бораётганлиги Ўзбекистон автомобиллари учун иссиқ-совуқ усулда харид қилинадиган маҳсулотни Россиянинг «Севросталь» компаниясидан олиш имконини беради. Шуниси аҳамиятга моликки, Ўзбекистоннинг авиация ва автомобиль заводлари Россия Федерациясининг 957 корхонасига бутловчи қисмлар ва материаллар учун буюртма берган.

Ўзбекистон ва Россия савдо алоқалари фаоллашиб бораётганининг сабаби нимада? Ҳавоб аниқ – ҳар икки мамлакат иқтисодиётида ўсиш кузатилмақда.

Иқтисодий ривожланишнинг барқарор суръати, у билан боғлиқ савдо ва тўлов балансининг ижобий сальдоси, аҳоли реал даромадларининг мутассил ўсаяти шундан далолат берадики, Россия тобора кўлай, ҳудудий жиҳатдан яқин, тўловга лаёқатли бозорга айланмақда. Бу бозорга ўзбек товар ишлаб чиқарувчилари ўзларининг хилма-хил маҳсулотларини етказиб бериши мумкин.

Россия сармоядорларининг Ўзбекистон иқтисодиётига кенг миқёсда инвестиция киритишга қизиқиши тобора ортиб бормоқда. Бу, аввало, нефть ва газ казиш, уларни қайта ишлаш, телекоммуникация, кон саноати, металлургия, машинасозлик, асбобсозлик, электротехник маҳсулотлар ишлаб чиқариш, қурилиш материаллари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш каби экспортга йўналтирилган соҳалар ва бошқа истиқболли тармоқларда ўз ифодасини топмақда.

Ҳумладан, 2004 йилнинг апрелида Россиянинг «Газпром» компанияси билан «Шоҳнахта» газ қонида газ казиб олиш ва ундан фойдаланишдаги шиттироки бўйича маҳсулот тақсироти тўғрисида битим имволанди. Айни пайтда «Газпром» билан Устюрт нефть-газ қонларида табиий газ геология-қидирув ишларига, казиб олиш ва йилига 10 млрд.куб метр ҳажмида реализация қилиш мўлжалланган лойиҳага 1,4 млрд. АҚШ доллари миқдорига сармоя киритилишини кўзда тутувчи битим ишлаб чиқилмақда.

«Лукойл» компанияси билан маҳсулот асосида Кўндим, Хаузок, Шош газ қонларида табиий газ казиб олиш ва

биргаликда реализация қилиш бўйича йирик битим тайёрланмоқда. Бунда «Лукойл» компанияси 1 млрд. АҚШ доллари миқдорига инвестиция киритади ва лойиҳанинг амалга оширилиши 200 млрд.куб метрга яқин табиий газ қазиб олиш имконини беради.

Машинасозлик, асбобсозлик, электротехника саноатидаги технологик кооперацияга асосланган самарали алоқалар тикланмоқда. Кабель маҳсулотлари, электротехник машиналар, жиҳозлар ва аппаратура ишлаб чиқариш соҳаларида 19 та Ўзбекистон-Россия қўшма корхонаси фаол янги юритилмоқда. 33 та қўшма корхона саноат ва маъшиий турдаги асбоб-ускуналар ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Машинасозлик, машина ва жиҳозларни таъмирлайдиган 68 та қўшма корхона тўзилган.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасида интеграция чуқурлашмоқда. Бу соҳада 9 та Ўзбекистон-Россия қўшма корхонаси, жумладан, машҳур «Балтимор», «Черкизово» ва бошқа компаниялар билан ҳамкорликда тўзилган корхоналар фаол янги кўрсатилмоқда.

«Вимм Билль Дан» компанияси йирик «Тошвентсүт» бирлашмаси акцияларининг 77 %ини харид қилиш ҳақида шартнома имзолади. Ушбу ҳужжатда сүт маҳсулотларини қайта ишлаш ва мева шарбатлари ишлаб чиқарувчи қўшма корхона тўзиш учун 20 млн. доллар сармоя киритиш кўзда тутилган.

Сўнгги йилларда Россия ва Ўзбекистон ўртасидаги савдо-иқтисодий ва инвестициявий ҳамкорликнинг кенгайтириш иқтисодий шароит ва ўзоро манфаатларни яқинлаштириш табиий жараёнга айланди.

12.5. Хитой — стратегик шерик ва йирик ҳамкор

Ўзбекистон ташқи сиёсатида Хитой билан муносабатлар алоҳида ўрин тутаяди. БМТ Хавфсизлик кенгашининг доимий аъзоси, иқтисодий жадал ривожланаётган бу давлат билан ҳамкорлик қилиш иқтисодий ривожланишда, миллий ва минтақавий хавфсизликни мустаҳкамлашда, глобализация жараёни чуқурлашаётган ва турли сиёсий ўзгаришлар даври

булган ҳозирги шароитда халқаро сийёсат майдонида муносиб ўрин эгаллашда катта аҳамият касб этади. Халқаро муаммоларни ечишда тобора фаол қатнашаётган, дунёда эътироф этилган «Хитой модели» тўғрисида яқин ички маҳсулоти бир неча йилдан буён 7 – 8 фоиз миқдоридан барқарор ўсиб келаётган бу давлат дунёнинг етакчи мамлакатлари қаторидан жой олган.

Хитой Ўзбекистон билан ҳамкорликни юксак кадрлайди. Зеро, ташқи дунё билан алоқаларни кенг қўламда ривожлантириш йўлидан бораётган мамлакатимиз ўз минтақасида хавфсизликнинг асосий таянчи вазифасини ўтаётгани, унинг юксак сийёсий нуфузи ва иқтисодий салоҳияти халқаро миқёсда эътироф этилмоқда.

Халқларимиз қадимдан Буюк Ипак йўли орқали бири-бири билан алоқа қилиб, фани ва маданиятини бойитиб, тажриба алмашиб келган. Хитойликлар айрим қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хусусан, узум ва беда етиштиришни Ўрта Осиё халқларидан ўрганишган. Бу ерда эса Чин юртининг ипакчилиги ва эритиш техникаси ўзлаштирилган.

Ўзбекистон – Хитой муносабатларини ривожлантириш Буюк Ипак йўли орқали ўрнатилган ва равнақ топган тарихий алоқаларни тиклаш ҳамда замонавий ҳамкорликни кенгайтириш нуқтани назрдан ҳам долзарбдир. Икки мамлакат давлат раҳбарлари ўртасидаги ўзаро ҳурмат ва ишонч, муносабатларимизнинг ҳуқуқий пойдевори мустаҳкамлиги бунинг учун қўлай замин яратмоқда.

Ишдат билан ўзгараётган бутунги сийёсий, ижтимоий - иқтисодий вазият нафақат Ўзбекистон ва Хитой каби яқин қўшни давлатлар, балки бутун дунё мамлакатлари ҳамжиҳатликда иш олиб боришни тақазо этмоқда. Глоблалашув жараёни ижтимоий - иқтисодий ҳамкорликни ҳамда транспорт ва коммуникация алоқаларини ривожлантиришни, террорчилик, экстремизм, трансмиллий уюшган жиноятчилик, наркотик моддалар ва қурол-яроғ контрабандаси, оммавий қирғин қуроллари тарқалишининг олдини олишни, сийёсий алоқаларни янада ривожлантиришни талаб қилмоқда.

Мана шу масалаларнинг ўзбек Ўзбекистон - Хитой муносабатларида ҳамкорлик учун кенг фаолият майдони мавжудлигини кўрсатади. Энг муҳими, алоқаларни ривожлантиришдан, бир-бирини қўллаб-қувватлашдан икки мамлакат ҳам бирдек манфаатдордир.

Икки дўст мамлакат – Хитой ва Ўзбекистон ўртасидаги қўш томонлама ҳамкорлик муносабатлари, хусусан, ўзро манфаатли савдо - иқтисодий алоқалар тобора ривожланиб бормоқда. Табиийки, иқтисодий соҳадаги ҳамкорликни янада тараққий эттиришда хитойлик ишбилармонлар билан биргаликда ташкил этилаётган қўшма корxonалар муҳим ўрин тутди. Бугунга келиб, мамлакатимизда Хитой сармояси иштирокида ташкил этилган 101 корхона фаолият юритмоқда.

«Bright Oceans» (BOCO), айниқса, ўз маҳсулотлари билан мамлакатимиз бозорида мустақкам мавқега эришган Хитой корпорацияси ҳисобланади. Хитой Халқ Республикаси Раиси Ху Цзиньтаонинг Ўзбекистонга давлат таширфи даражасида «Брайт Оши» корпорацияси президенти Ден Вей жаноблари ҳам мамлакатимизга келди. Фан таълим ривожига катта эътибор қаратаётган корпорация раҳбари сафар давомида республикамиз Ўрта махсус, касб-хунар таълими марказида бўлиб, таълим ислохотларининг бориши билан танишди ва беғараз ёрдам сифатида марказга 15 та компьютер тақдим этди.

12.6. Шанхай ҳамкорлик ташкилоти – хавфсизлик ва ҳамкорлик гарови.

Шанхай ҳамкорлик ташкилоти (ШХТ) тузилганига ҳам қўш бўлгани йўқ. Лекин 2001 йилдан бўён ўтган қисқа вақт давомида у ўзининг самарадорлигини тўла намоён этди ва жаҳон ҳамжамиятининг эътиборига тушди. 2002 йили Санкт-Петербургда шаҳрида ташкилотнинг асосий таъсис ҳужжати – харитаси қабул қилинди. 2004 йилдан Пекинда унинг Котибияти, Тошкентда esa Минтақавий акселтеррор тузилмаси (МАТТ) доимий фаолият кўрсата бошлади.

ШХТ асосий вазифалари хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш ҳамда савдо иқтисодий ҳамкорликни кенгайтиришдир. Шу йўналишдаги ҳамкорлик изчил ривожлантирилмоқда. 2020 йилгача бўлган даврда кўп томонлама савдо-иқтисодий ҳамкорликни кўзда tutувчи дастур қабул қилинган, террорчилик, экстремизм ва айирмачиликка қарши биргаликда кураш тўғрисида битим имзоланган.

Кейинги пайтда юртимизда халқаро миқёсдаги бир қатор муҳим сиёсий воқеалар бўлиб ўтганидан яхши хабардормиз. Жумладан, Шанхай ҳамкорлик ташкилотининг Тошкент саммити (2004 йил, июнь) минтақамиз истиқболига доир қабул қилинган муҳим ҳужжатларга, халқаро терроризм ва экстремизмга қарши биргаликда курашни, аъзо давлатлар ўртасида иқтисодий ҳамкорликни мустаҳкамлаш борасидаги аниқ амалий натижаларга бойлиги, ишчанлик руҳида ўтгани билан бутун дунё жамоатчилиги эътиборини ўзига тортиди.

Бу нуфузли учрашувнинг юксак савияда ўтиши ва умуман, мазкур анжумандан кўзланган мақсад ва вазифаларга эришишда саммит ишига раислик қилган Ўзбекистон раҳбари хизмати катта бўлгани ҳам кўнчилик томонидан ҳақли равишда эътироф этилмоқда. Айниқса, Президентимизнинг ушбу анжумандаги нутқида Шанхай ҳамкорлик ташкилоти (ШХТ) фаолиятини янада такомиллаштириш, халқаро терроризм ва диний экстремизмга қарши курашни, минтақамиздаги иқтисодий ҳамкорликни кучайтиришни бўйича илгари сурилган фоя ва таклифлар саммит ишнинг маъно-мазмунини белгилаш ва самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этди.

Юртбошимиз ўз нутқида саммит интирокчиларига мурожаат қилар экан, кун тартибига қўйилган масалалар ҳақида тўхталиб, қўйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтди: «Ўйлайманки, Тошкент саммити ШХТнинг ташкилий жиҳатдан шаклланиши ва аввал тузилган ташкилий тузилмалар ва институтларни аниқ маъно-мазмун билан тўлдиршидаги яқиний босқич сифатида тарихда қолади».

Ҳозирги вақтда Некинда ШХТнинг котибияти иш олиб бормоқда.

Тошкентда Минтақавий антитеррор маркази тузилди. Ўтган давр мобайнида бу масала бўйича уч бор йиғилиш ўтказган Ўзбекистон Республикаси ташқи ишлар вазирлари кенгаши ўз олдига қўйилган вазифаларни изчил бажармоқда, ШХТнинг Мувofiқлаштирувчилар кенгаши тезкор, ўта муҳим ишларни амалга оширмоқда.

Ушбу саммит арафасида ШХТга аъзо мамлакатлар хавфсизлик кенгашлари котибларининг учрашуви ҳамда иқтисодиёт ва савдо вазирларининг мажлиси самарали ўтганини алоҳида қайд этиш зарур. Буларнинг барчаси ҳақида гаширганда, шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўтган даврда бажарилган жами ишлар ШХТ мамлакатлари, биринчи гада, Россия ва Хитой раҳбарларининг Шанхай ҳамкорлик тақилоти ўз зиммасига шу минтақада яшовчи халқлар хавфсизлиги ва барқарорлиги ҳамда фаравонлигини таъминлаш масъулиятини олишга қодир бўлган нуфузли халқаро ташкилотга айлантиришга қаратилган қатъий иродаси ва азму ишжояти туфайли амалга оширилди.

ШХТ фаолияти истикболи ва самарадорлиги кўп жиҳатдан БМТ хавфсизлик кенгашининг доимий аъзолари бўлмиш ана шу икки етакчи давлат – Россия Федерацияси ва Хитой Халқ Республикасининг фаол иштироки ва ҳамкорликдаги ҳаракатларига боғлиқ.

Давлатимиз раҳбари Марказий Осиёдаги вазиятга баҳо берар экан, бутун дунёда хавфсизлик ва барқарорликка таҳдид ва хавф-хатар ошиб бораётган бир шароитда бу минтақа ўзининг геосиёсий ва геостратегик аҳамияти ҳамда бой табиий – иқтисодий, минерал-ҳом ашё ва биринчи навбатда углеводород захиралари туфайли халқаро ҳамжамият диққат марказида бўлиб келаётганини қайд этди. Хусусан, Афғонистондаги тикланиш жараёни билан боғлиқ масалаларга эътиборни қаратди.

Воқеалар ижобий йўналишида ривожланаётганига қарамай, Афғонистон вазиятини барқарорлаштириш ва мамлакатни тинч йўл билан қайта тиклаш учун жиддий ёрдамга эҳтиёж сезмоқда. Бу заминда гиёҳванд моддалар ишлаб чиқариш ҳажми ортиб бораётгани, айниқса, катта хавотир уйғотади.

Минтака мамлакатларидаги вазиятга хавф созадиган халқаро террористик, экстремистик ва айирмачи кучларнинг фаолиятига ҳам қаттиқ ташвиш уйғотмай қолмайди.

Ислом Каримов ҳозирги кунда ҳар бир мамлакатнинг ва бутун минтақанинг манфаатларини инobatта олган ҳолда, коммуникация ва транспорт соҳаси, сув-энергетика ва ҳам ашё захиралари, инсоний салоҳиятдан оқилона фойдаланишга доир лойиҳаларни амалга ошириш бўйича ҳаракатларни ўзаро келишиш ва мувофиқлаштириш масалалари тобора долзарб аҳамият касб этаётганини таъкидлади. Минтақага хорижий капитал ва инвестицияларни жалб этиш, шу мақсадда бу ҳудуддаги барча мамлакатлар учун умумий бўлган шароит ва қондаларни шакллантириш лозимлигини уқтириб ўтди.

«Марказий Осиё мустақил давлатлари ҳар бири ўзига хос тарихий, этник-маданий илдиэларга, диний ва ижтимоий турмуш тарзига, ўз менталитетига эга бўлган мамлакатлар ва халқлар яшайдиган минтақа эканини доимо ёдда тутиш муҳим Ўзбекистон Президенти – уларнинг ҳар бири вазмин, жуда эътибор билан, таъбир жоиз бўлса, ҳурмат-эҳтиром билан ёндашишни талаб қилади-деди Ўзбекистон Республикаси Президенти.

Марказий Осиёда юз бераётган кўплаб воқеаларни тушунишнинг калити ва минтақада барқарорлик ва хавфсизликни сақлаш борасидаги мураккаб муаммоларнинг ечими кўп жиҳатдан ана шундай ёндашув замирида мўжассамлашади. Айнан ана шу омилларни ҳисобга олмайдиган барча ташаббуслар самарали ва муваффақиятли бўлмайди.

Биз шунга қатъий аминмизки, ШХТнинг биносини кўтариб турадиган асосий устунлар, энг муҳим йўналишлар хавфсизлик ва иқтисодийёт бўлиши зарур. Ана шу икки устун ёки таъбир жоиз бўлса, араванинг икки филдирагига таянган ҳолдагина, ШХТ фаолияти самарадорлиги ва унинг халқаро нуфузини, шиддат билан ўзгараётган дунёдаги вазиятга мос тарзда ҳаракат қилишини таъминлаш мумкин.

Ислом Каримов Ўзбекистон ШХТнинг устувор вазифаси сифатида эълон қилинган халқаро терроризм, экстремизм, айирмачилик ва гинёхванд моддалар савдосига

қарши мурасасиз курашни сўзсиз қўллаб-қувватлашини таъкидлади.

ШХТга аъзо давлатлар раҳбарлари иштирокида расман очилётган Минтақавий антитеррор марказининг фаолияти айни ана шу мақсад ва вазифаларга қаратилган, деди давлатимиз раҳбари ва ушбу тузилма фаолиятини такомиллаштириш ҳақида тўхталиб, жумладан, қўйидаги амалий таклиф ва мулоҳазаларни илгари сурди:

«Минтақавий антитеррор тузилманинг ўз вақтида шига туширилиши ШХТга аъзо барча мамлакатларнинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари давлат раҳбарларининг бу масалата шахсий эътибори туфайли амалга ошди».

Минтақавий антитеррор тузилманинг мақоми, фаолият йўналишлари ШХТнинг давлат бошлиқлари даражасида тасдиқланган асосий ҳужжатлари билан белгилаб берилган. ШХТнинг турли даражадаги учрашувларида Минтақавий антитеррор тузилма фаолиятини бевосита шакллантириш ва ташкил қилиш билан боғлиқ жами 9 та ҳужжат қабул қилинди.

«Минтақавий антитеррор тузилма муваффақиятли фаолият олиб боришининг энг муҳим шарти — бизнинг Марказий Осиё минтақаси ва бутун дунёдаги хавфсизлик ва барқарорликка қарши қаратилган хавф-хатар ва таҳдидларга умумий ҳамда ягона ёндашув ва қарашимиз, десам, умумий фикрни айтган бўламан», — деди юртбошимиз.

Мамлакатларимиз ва халқларимиз хавфсизлигига бир хилда таҳдид солаётган хатарларнинг умумийлигини англаш бизни бирлаштириши зарур ва шарт.

Иккинчидан, Минтақавий антитеррор тузилмани ШХТ мамлакатларининг тегишли хизматлари вакиллари қўйилган вазифаларни юксак профессионал даражада ҳал этишга қодир бўлган юқори малакали мутахассислар билан тўлдириш ўта долзарб аҳамиятга эга. Минтақавий антитеррор тузилманинг бош идораси ходимлари уларни вакил қилиб юборган мамлакатлар пойтахтларидаги ўз ҳамкасблари билан боғланишлари, мулоқот қилишлари ва доимий алоқада бўлиб туришлари жуда муҳим.

Учинчидан, биз ишонамизки, фақат махсус хизматлар ва ҳуқуқ - тартибот идоралари ўртасидаги юқори

даражадаги иншонч ва яқин ҳамкорликкига тезкор аҳамиятга эга бўлган ахборотлар билан ўз вақтида алмашиш, турли хавф-хатарларга қарши олдиндан зарба берадиган тадбирларни ҳамкорликда аниқ режалантириш ва амалга оширишни таъминлайдиган ҳақиқий самарали алоқаларни йўлга қўйиш имконини беради.

Тўртинчидан, Минтақавий антитеррор тузилма БМТ, АСЕАН, Интерпол, Европол сингари етакчи халқаро ташкилотларининг антитеррор марказлари билан амалий ҳамкорлик учун очиқ бўлиши лозим.

Бешинчидан, агарки халқаро терроризм ва унинг ортида турган экстремистик марказлар ва кучлар батта модиявий ва бошқа ресурсларга, ўзгараётган вазиятга қараб тез шаклини ўзгартириш ва мослашиш қобилиятига эга бўлса, бундай бало-қазога қарши курашиш уларга махсус, кўп томонлама ҳамкорлик усуллари ва биринчи навбатда олдиндан пайини қирқиб шиларини қўллашни талаб қилади.

Олтинчидан, НИХТ иш юритишнинг фақат куч ишлатиш ва ҳуқуқ-тартибот усулари билан чекланиб қолмаслиги лозим. Муаммога кенгроқ қараш зарур. Бизнинг назаримизда, терроризмнинг мафкуравий негизи ва манбаларини таг-томири билан қўнориб ташлаш учун бутун бир табирлар мажмуи, жумладан, маънавий-маърифий, таълим, тарғибот - таъшиқот йўналишидаги ишларни амалга ошириш лозим.

Минтақавий антитеррор тузилманинг муваффақиятли ишлаши учун зарур шарт-шароитлар яратиш бўйича Ўзбекистон бундан кейин ҳам бор куч ва имкониятларини ишга солади, деб иншонтириб айтмоқчиман, деди мамлакатимиз раҳбари.

Биз фақат террорчилик кўринишларининг ўзига, портлашлар содир этиб, беғуноҳ одамларнинг умрига зомин бўлаётганларга қарши кураш билан чекланмаслигимиз керак. Булар аслида биз терроризм деб атайдиган найзанинг бир учи, холос.

Авваламбор, нафрат ва террорчилик мафкурасини яратаётган кўп сонли радикал ва экстремистик марказларга, одамларнинг онгини захарлаётган ва биринчи галда ёшларни йўлдан оздираётган, айтиш мумкинки, бўлажак

террорчиларни тайёрлайдиган бамисоли конвейер яратаётганларга қарши курашни даркор».

Ўзбекистон Президенти ҳеч қайси мамлакат наркоагрессия, халқаро террорчилик, диний экстремизм ва айирмачилик каби ҳудуддан бошқа ҳудудга ўтишига бефарқ қарайдиган шунчаки «транзит» бўлмаслиги ва бўлиши ҳам мумкин эмаслигини алоҳида таъкидлади. Афсуски, баъзи кўини ҳудудларда бу борада ўзгача фикрлар ҳам қулққа чалинмоқда. Ёвузлик найзаси ҳозирча гуё бошқаларга қаратилганига ишониб, бундай офат ва таҳдидларга қарши катъий курашдан ўзини четга олишига уриниш хатарли хато бўлиши мумкин. Чунки хавфсизлик яхлит ва бўлинмайдиган тушунча эканини ҳаётнинг ўзи такрор ва такрор исботламоқда. Шу биле «ШХТнинг жавобгарлик ҳудуди» деган тушунча истеъмолга киришига ҳақли ва бунинг учун барча асослар бор.

ШХТнинг иқтисодий тузилмаларини кучайтириш зарурати ҳақида тўхталиб, Президентимиз саммит иштирокчиларининг эътиборини яна бир муҳим масалата қаратди. Марказий Осиё умумий бозорини шакллантиришни биз бу вазифани тубдан ҳал этишининг ечимларидан бири деб биламиз. Бу вазифанинг амалга оширилиши, бизнинг назаримизда, минтақа мамлакатлари ва халқларининг туб стратегик манфаатларига мос келган бўлур эди. Россия, Хитой ва бошқа мамлакатларнинг фаол иштирокида умумий бозор тузиш бугун амалда бўлган тор миллий доирадаги бозорлар ўрнига минтақада товарлар ва хизматларнинг, меҳнат ва сармоянинг ягона ёндашув, ягона қонуний меъёр ва қоидалар жорий этилган йирик ва жуда кенг қўламли бозорини шакллантириш имконини беради.

Шу тариқа хорижий сармоя ва илғор технологияларни жалб этиш учун кенг имкониятлар очилади. Бу эса пировардида иқтисодийётни барқарор ўстириш ва одамлар турмуш даражасини оширишни таъминлашга ижобий таъсир кўрсатади.

Насом Каримов Ўзбекистон томони саммит йиғилишида Марказий Осиё ҳудуди орқали ўтайдиган йирик транспорт-коммуникация лойиҳалари, транспорт йўлаклари ва йўналишлари борасида илғари сурилган гоё ва

таклифларни қўллаб-қувватлашнинг таъкидлади. Бу ғоя ва таклифлар ўз навбатида ШХТга аъзо давлатлар билан Европа Иттифоқи, жанубий ва Жануби Шарқий Осиё мамлакатлари ўртасида савдо-иқтисодий алоқаларни кучайтирувчи омилга айланиши мумкинлигига эътиборни қаратди.

Афғонистонни минтақавий муаммоларни ечишга жалб этиш, мамлакатни тинчлик йўли билан қайта тиклаш жараёнида зарур ёрдамни кўрсатиш мақсадида ШХТ давлатларининг Афғонистонга қўмаклашиши бўйича ўзаро келишилган, аниқ қўшма лойиҳаларни амалга оширишга қаратилган ҳамкорлик дастурини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш мақсадида мувофиқ бўлур эди.

«Шанхай ҳамкорлик ташкилоти тузилганига уч йил бўлди,—деди Исом Қаримов ўз нутқи якунида. — Ўтган давр мобайнида эришилган асосий натижа шуки, ШХТ амалий фаолият кўрсатаётган нуфузли халқаро ташкилот сифатида шаклланиб бўлди».

12.7. Кейс стадии: «Ўзбекистон—Малайзия ҳамкорлиги»

Малайзия бир маҳаллар нефть-газ, палма ёғи ва қалайи захираларига бойлиги билан машҳур эди, аниқроғи, ҳам аниқ ўлкаси эди. Бугун у юксак суръатлар билан тараққий этиб бораётган, ривожланган давлатларга ҳар томондан тенг келиб қолган мамлакат десак, хато бўлмайди.

X дунёдаги энг илғор технологияларни таъбир жоиз бўлса, зудлик билан ўзлаштириб олган, компьютер билан алоқадор соҳаларда фаолият кўрсатаётган фирма ва компаниялар энг кўп жойлашган мамлакатлардандир.

Айни пайтда ушбу мамлакат Жануби-шарқий Осиёдаги энг нуфузли ташкилот бўлмиш АСЕАНга раислик қилмоқда. Аввало, шунинг таъкидлаш ўринлики, АСЕАНни таъсис этишда Малайзия асосий ташаббускор бўлган. Демак, ушбу давлат билан ҳамкорлик орқали Ўзбекистон жаҳоннинг катта бир минтақаси мамлакатлари билан муносабатларини ривожлантиришга йўл очади.

Малайзия айни вақтда Ислам конференцияси ташкилоти (ИКТ)га раислик қилмоқда. Бу эса мамлакатнинг нафақат ушбу ташкилот аъзолари орасида, қолаверса, бутун мусулмон дунёсида обрў-эътибори юқори эканлигидан далолатдир. Яъни, Ўзбекистон Малайзия билан ҳамкорлик воситаси орқали ИКТ аъзолари билан ҳам муносабатларни фаоллаштириши имконига эга. Диний экстремизм, динни ниқоб қилган халқаро террорчилик таҳдиди тобора ошайтган ҳозирги вақтда эса бу роият муҳим аҳамиятга молик масаладир.

Иқтисодий жиҳатдан қараганда ҳам Малайзия билан ҳамкорлик ҳар томонлама маънафатлидир. Юқори технологияларни ўзлаштириши борасида, Ўзбекистон маҳсулотларини Жануби-шарқий Осиё бозорларига олиб чиқиши ва бу минтақадан сармоя жалб қилишда Малайзия билан алоқаларни кенгайтириши мақсадга мувофиқ. Юқорида зикр этилган сиёсий омилларнинг ўзи бу фикрга яхшигина асос бўлиши мумкин.

Икки томонлама муносабатларга доир сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий масалалар, шунингдек, халқаро аҳамиятга молик муаммоларга ёндашувларнинг яқин ё ўхшашлигини назарда тутган ҳолда, Ўзбекистон доим халқаро майдонда ушбу давлатни қўллаб-қувватлаб келади. Мисол учун, мамлакатимиз БМТ ҳузуридаги тузилмаларга аъзолик борасида кўп мартаба Малайзиянинг номзодини ёқлаган: 1997 йили — ЭКОСОСга, 1998 йили хавфсизлик кенгашининг иккинчи аъзолигига, 1997, 2001 ва 2005 йиллари Югославия бўйича халқаро трибуналга, 2003 йили Руанда бўйича халқаро трибуналга, 2004-йили хотин-қизларни камситишнинг барча шакллари бартараф этиши бўйича қўмитага.

Малайзияга ҳам Ўзбекистон билан ҳамкорлик Марказий Осиё ва МДХ мамлакатлари бозорларига йўлини қайтариши имконини беради.

2005 йил 2 – 4 октябрь кунлари Қуала-Лумпурда Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов Малайзия Қироли Туанку Саййид Сирожуддин Камалуддлайл билан мулоқотда кенг камровли масалалар юзасидан фикр алмашди. Мамлакат бош вазири Абдулла Бадавий билан тор доирада ва кенгайтирилган тартибда ўтказилган музокарада эса барча соҳаларда ўзаро ҳамкорликни ҳамда халқаро ва минтақавий

ташкilotлар доирасидаги муносабатларни ривожлантиришга оид масалалар муҳокама этилиб, тегишли амалий чора-тадбирлар белгилаб олинди. Аввало, алоқаларнинг ҳуқуқий пойдевори янада мустаҳкамланди. Президент Ислам Каримов ва Абдулла Бадавийнинг қўшма баёни қабул қилинди. Унда ҳамкорликнинг тамойиллари ва истиқболлари баён этилиб, муносабатларни ривожлантириш борасида томонларнинг яқинлиги, қатор халқаро ва минтақавий масалаларга қарашлари ҳамоҳанглиги таъкидланди.

Шу билан бирга, Ўзбекистон ва Малайзия ҳукуматлари ўртасида ҳаво транспорти қатнови тўғрисидаги битим, шунингдек, Савдо бўйича қўшма қўмита, сайёҳлик ҳамда минерал ресурсларни ўзлаштириш соҳаларида, хавфсизликни таъминлаш ва террорчиликка қарши курашда ҳамкорликка оид аниқлашув меморандумлари, алоқа ва ахборотлантириш технологиялари соҳасидаги аҳдлашув баённомаси имзоланди.

Сафар асносида Президент Ислам Каримов Малайзия парламентида бўлиб, Сенат Раиси Абдул Ҳамид Паванте ва Вакиллар палатаси Спикери Рамли БИННга Толиб билан учрашди. Мулоқотда мамлакатларимиз ўртасидаги парламентлараро алоқаларни ривожлантириш, ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий асосини янада такомиллаштириш масалалари юзасидан фикр алмашилди.

Ташқи ишлар Вазирини Ҳамид Албар билан мулоқот эса икки томонлама сиёсий ҳамкорлик, АСЕАН конференцияси ташкilotи каби тузилмалар доирасидаги кўп томонлама алоқалар билан боғлиқ масалалар муҳокамасига бағишланди.

Ислам Каримов шунингдек, Малайзиянинг собиқ бош вазири Маатхир Муҳаммад билан учрашди. Катта сиёсий нуфузга эга таниқли сиёсат ва жамоат арбоби Махатхир Муҳаммад Ўзбекистон—Малайзия муносабатларига оид масалаларни яхши билади.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон раҳбарининг таширифига Малайзия томони катта тайёргарлик кўрди. Савдо бўйича қўшма қўмита ташкilot этиш борасида келишувга эришилган, лекин ҳали бу ҳақдаги ҳужжат имзоланмаган эди. Шундай бўлса-да, сафарнинг иккинчи кунини қўмита ўзининг ilk мажлисини ўтказди. Бу эса томонларининг ўзаро

ҳамкорликни ривожлантириш борасидаги қарашлари ҳамоҳанг, мақсадлари муштарак эканлигидан яна бир далолатдир.

Ўзбекистон ва Малайзия икки мамлакат ишбилармонларининг бизнес-форумига улашиб кетди. Қатнашчилар сафи бир неча бора кенгайиб, бизнесменлар бевосита ўзларини қизқирган масалалар юзасидан музокара ўтказдилар, имконият, шарт-шароит ва бошқа омилилар бўйича савол-жавоблар белгилашган вақтдан анча узоқ давом этди.

Форум якунида Ўзбекистон ва Малайзия ишбилармон доиралари ўртасида жами 16 ҳужжат имзоланди. Улар банк-молия, саноат, алоқа ва ахборотлаштириш технологиялари, енгил саноат, озиқ-овқат, қишлоқ хўжалиги каби кўплаб муҳим соҳаларда ҳамкорликни назарда tutади. «Петронас» коорпорацияси билан тузилган 2 ҳужжатни ҳам кўшиб айтадиган бўлсак, иқтисодий мажмуа бўйича 18 та келишув расмийлаштирилди. Уларнинг молиявий қиймати 400 миллион АҚШ долларидан ошди.

Шу ўринда «Петронас» коорпорацияси ҳақида қисқача тўхталиб ўттириш ўринлидир. 1974 йил 17 августда тошкент этилган мазкур йирик трансмиллиий коорпорация ҳозир 30 мамлакатда фаолият юритади. Дунёдаги энг қудратли 500 коорпорация сафида турувчи «Петронас»нинг фаолият доираси жула бенг. Булар нефть ва газ конларини қидириш, ўзлаштириш, қайта ишлаш, нефть маҳсулотлари ва суюлтирилган газ савдоси, маркетинг тадқиқотлари ўтказиш билан боғлиқ кўплаб тадбирлардир.

«Петронас»нинг салоҳияти ҳақида Куала-Лумпур марказида қад ростлаб турган мўъжиза ҳам яхши тасаввур беради. Айни шу ном билан аталувчи «ғиз» минора нафақат Малайзия пойтахти, балки бутун малакатнинг рамзи ва фахрига айланган. 1998 йилда бунёд этилган бу кўнминоранинг баландлиги сазма 452 метрга тенг. Улардаги идоралар, дўконлар, кўрғазма ва конференция заллари, галереялар, ошхона-ю кўнгиел-очар маскалларнинг жами майдони 214 минг квадрат метрга етади. Бу 48 та футбол майдони, демакдир, «Петронас» коорпорацияси асосий қудратчи сифатида унинг қурилишига 800 миллион АҚШ долларлари сарфлаган.

Шу тариқа Ўзбекистон Жануби-шарқий Осиё минтақасидаги етакчи давлатлардан яна бири билан ҳамкорликни ривожлантириш учун янги имкониятлар очди. алоқалар пойдеворини янада мустаҳкамлади. Давлатимизнинг сиёсий ҳамжиҳатлик, ҳалқларимизни эса диний ва маданий қадриятлар бир-бирига яқинлантириб туради. Иккисодий ҳамкорлик учун кенг имкониятлар майдони мавжуд. Айниқса нефть-газ, юқори технологиялар, снгил саноат, савдо ва сармоя соҳаларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Президент Ислам Каримовнинг Малайзияга давлат таширфи ана шу бой мустаҳкам асосга эга ўзаро муносабатларни янги босқичга кўтарди.

13-БОБ. МИНТАҚАЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШINI ТАРТИБГА СОЛИШ

13.1. Худудлар иқтисодий ривожланишини тартибга солишнинг мақсад ва воситалари

Ўтган асрнинг 70- йилларигача «иқтисодий ривожланиш» дейилганда мамлакатнинг ишлаб чиқаришини аҳоли ўсиш суръатларидан юқорироқ суръатларда ошириш қобилияти тушунилар, ривожланиш жараёнининг миқдорий ўлчови сифатида «иқтисодий ривожланиш даражаси» тушунчаси хизмат қилар, у мамлакат миллий даромадини унинг аҳолиси сонига бўлиш орқали аниқланар эди.

Кўриниб турибдики, иқтисодий ўсиш суръатлари иқтисодий-ижтимоий ривожланишнинг асоси ҳисобланади. Демак, миллий даромадининг ўсиш суръатлари қанчалик юқори бўлса, аҳолисининг ўсиш суръатларига нисбатан тезроқ ортган мамлакатда иқтисодий ривожланиш даражаси шунчалик оша боради.

Таҳлиллар кўрсатадики, ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилиги юқори ўсиш суръатларига эришган бўлса-да, бу борадаги кўрсаткичларни узок вақт сақлаб қола олишмаган. Чунки уларда иқтисодий ўсиш ижтимоий-иқтисодий ривожланишга олиб келмаган.

Шунинг учун ҳам ўтган асрнинг 70-йилларига келиб, «иқтисодий ривожланиш» тушунчаси сифат жиҳатидан бойигилиб, миллий иқтисодиёт тузилмаси, казиб одувчи ва қайта ишловчи тармоқлар нисбати, экспорт таркиби, мамлакат аҳолисининг маълумот даражаси, эҳтиёжлари таркиби ва бошқалар билан инфодалана бошлади. Кейинчалик эса иқтисодий тадқиқотлар чуқурлашуви билан ривожланишга ижтимоий ва сиёсий омиллар сезиларли равишда таъсир кўрсатувчи бўлиб қиррали жараён сифатида қаралди.

«Иқтисодий ривожланиш» тушунчаси ўтган асрнинг охириги чорагида мазмунан чуқурлашди. Бунга фан-техника инқилоби ва унинг таъсирида ишчи кучи сифатига қўйиладиган талаблар ошиши сабаб бўлади. «Инсон капитали» қўйилмалари самарали иқтисодий ўсишни таъминловчи объектив зарурат сифатида тан олинди.

Жаҳон банкининг маърузасида (1991й.) иқтисодий ривожланишга инсон тараққиётига қаратилган жараён сифатида қаралди. Унда таъкидланишича, «тараққиётнинг мақсади — ҳаёт сифатини яхшилаш ҳисобланади. Ҳаёт сифатининг яхшиланиши, хусусан, камбағал мамлакатларда, энг аввало, даромадлар кўпайиши ва фақат бугина эмас, балки, яхшироқ таълим олиш, овқатланиш ва соғлиқни сақлаш имкониятлари тенглигини, шахсий эркинликни кенгайтириши ва бой маданий ҳаётни кўзда тутати»⁸.

Юқоридаги таърифда шу нарсага эътибор берил керакки, ҳаёт сифатининг яхшиланиши биринчи навбатда барча аҳоли даромадларининг ўсишига — мамлакатда аҳоли жон бошига тўғри келадиган ўртача пул даромадларининг ўсишига боғлиқ қилиб қўйилади.

Энди эса «иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш» тушунчасини кўриб чиқайлик. Ушбу тушунчанинг муайян таърифлари мавжуд. Масалан, В.И. Кушкин таҳрири остидаги чиққан дарсликда ифодаланишича, «иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш — ваколатли давлат органлари, ташкилотлари томонидан маълум бир ижтимоий-иқтисодий вазифалар, мақсадларга эришишга қаратилган қонунчилик ва назорат характеридаги чора-тадбирлар тизимини қўллаш ҳисобланади»⁹.

А.С. Булатов таҳрири остидаги дарсликда эса ушбу тушунча қуйидагича таърифланган: «иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш — бу, давлатнинг, жамиятнинг хўжалик ҳаётига ва у билан боғлиқ бўлган ижтимоий

---

⁸ World Development Report. 1991 (N.Y.: Oxford University Press? 1991.P4.

⁹ Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник для вузов. Под общ.ред. В.И. Кушкина Н.А. Волгина; ред.кол. Владимирова А.А. и др. — М.: ОАО НИО Экономика, 2000 - 210-б

жараёнларга таъсир этиш жараёни бўлиб, унинг натижасида маълум бир доктринага асосланган давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий сиёсати амалга оширилади»⁴.

Биз иккинчи таърифни маъқул кўраемиз, чунки у республикамиз шароитига мос.

Энди эса, «хўдудларнинг иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш» тушунчасига таъриф бериб кўрайлик ва унинг ўзи нимами аниқлашнинг аниқлайлик. Таъриф бериндан олдин ушбу тушунчанинг зарурати нимада эканлигини кўриб чиқамиз.

Ҳаҳон таърибаси кўрсатмоқдаки, иқтисодиётни давлат томонидан самарали бошқаришга маҳаллий хўсусиятдаги ижтимоий-иқтисодий муаммолар маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарини органлари томонидан ҳал этилгандагина эришилади. Бунда республика ҳокимият органлари эътибори умуммиллий хўсусиятдаги қарорларни қабул қилиш, иқтисодиёт ривожланишининг истиқболли йўналишларини аниқлаш ва шу асосида фаолият кўрсатиш, қонуни ҳимоя қилиш ва ҳимоялани каби ишларга қаратилган бўлади.

Шундай қилиб, хўдудларнинг иқтисодий ривожланишини тартибга солиш зарурати ижтимоий-иқтисодий муаммоларни (банқлик, ижтимоий ҳимоя, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш ва бошқалар) ўзларига бириктирилган даромадлар манбалари ҳисобига ҳал этишда кўпроқ эркинлик ва ваколатлар берилганда юзага келади.

Демак, хўдудларнинг иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш-республика ҳокимият органлари томонидан хўдудларнинг иқтисодий ривожланишига ҳамда бу ривожланиш билан боғлиқ ижтимоий жараёнларга таъсир этиш воситаси бўлиб, унинг натижасида хўдудий сиёсат рўёбга чиқади.

«Хўдудий сиёсат» атамаси кенг тарқалган бўлса-да ҳали унинг ягона таърифи мавжуд эмас. Бу ўринда унда «хўдудларнинг иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш» атамасига синоним сифатида фойдаланамиз.

---

⁴ Экономика. Учебник. 3-е изд. перераб. и доп. / Под ред. д.и.н. проф. А.С. Булатова. М.: Юристъ, 2000 - 220-б.

чунки худди шундай мазмун Фарб адабиётларида «худудий сиёсат» атамасига берилган.

Турли муаллифлар «худудий сиёсат»га турлича таъриф беришади. М.В.Степанов тахрири остидаги ўқув қўлланмада айтилишича, «худудий сиёсат — давлат иқтисодий сиёсатининг муҳим таркибий қисми. У ўз ичига ҳам марказий (республика), ҳам маҳаллий ҳокимият органлари томонидан амалга ошириладиган ҳамда ишлаб чиқариш қучларини жойлаштириш жараёنларини тартибга солишга қаратилган турли хил қонунчилик, маъмурий ва иқтисодий тадбирлар мажмуасини олади»¹. «Бизнеснинг катта изохли дугати»да (Colins) эса, «худудий сиёсат — бу, мамлакатнинг турли хил жўғрофий районлари ўртасида саноат фаолиятининг, бандинк ва фаровонликнинг мувозанатлашган тақсимотини ўриатиш билан шугullanувчи сиёсат»² дейилган.

Хуллас, «Худудий сиёсат»нинг таърифлари кўп. Уларни умумлаштирган ҳолда айтиш мумкинки, худудий сиёсат марказий (республика) ҳокимият органларининг худудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ҳар томонлама таъсир кўрсатиш мақсадидаги хатти-ҳаракатидир. Худудий сиёсатнинг бош мақсади — ижтимоий зиддиятлар юзага келишига замин яратувчи, мамлакат ёки унинг худудлари ижтимоий-иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилувчи тенгсизликларни мумкин қадар камайтиришдан иборат.

Давлат худудий сиёсатининг асосий мақсадларига қуйидагилар киряди:

- мамлакатда худудий сиёсатнинг иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ва ташкилий асосларини яратини;
- худудларнинг иқтисодий имкониятларидан қатъи назар, ягона минимал ижтимоий стандартларини ва тенг ижтимоий ҳимояни таъминлаш, фуқароларнинг ижтимоий ҳуқуқларини кафолатлаш;

---

¹ Региональная экономика: Учебное пособие. Под ред. М.В.Степанова — М.: ИНФРА-М, Изд-во Рос.эконом.акад.,2001. 15 — 16 — б.

² Пассе К. и др. Большой толковый словарь бизнеса. Русско-английский, англо-русский. - М.: Вече, АСГ, 1998. - 469 - б.

- ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун шарт-шароитларни тенглаштириш;
- атроф 1 – 1 муҳит инфлославишини тўхтатиш ҳамда унинг инфлославиши оқибатларини йўқотиш, ҳудудларни комплекс экологик ҳимоя қилиш;
- ўта муҳим стратегик аҳамиятга эга ҳудудларни устувор ривожлантириш;
- ҳудудларнинг табиий - иқлим хусусиятларидан тўлиқ фойдаланиш;
- ўзини-ўзи бошқариш кафолатланишини таъминлаш.

Юқоридаги мақсадлардан келиб чиққан ҳолда ҳудудий сиёсатнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришга, минтақаларда кўчи укладни иқтисодиётни, шу жумладан, кичик тадбиркорликни шакллантиришга, товар, меҳнат ва капиталнинг умумдавлат ва ҳудудий бозорлари ҳамда институтонал ва бозор инфратузилмаси шаклланишига кўмаклашиш;
- ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш жараёнидага жуда ҳам катта фарқларни камайтириш, уларда аҳоли фаровонлигини оширишнинг ўз иқтисодий базаларини мустаҳкамловчи шароитларни босқичма - босқич яратиш;
- ҳудудлар иқтисодий тузилмасининг иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан ўзини оқлайдиган даражасига эришиш, бозор шароитида уларнинг рақобатбардошлигини ошириш;
- ҳудудлараро инфратузилмавий тизимларни (транспорт, алоқа ахборот ва бошқалар) ривожлантириш;
- экологик ва фавқулодда ҳолатларга учраган, ишсизлик даражаси юқори бўлган, демографик ва миграцион муаммолар мавжуд ҳудудларга давлат томонидан ёрдам кўрсатиш.

Энди эса ҳудудий сиёсат воситаларини кўриб чиқамиз. Сиёсатни амалга ошириш воситалари сифатида микро ва макро

даражада қўлланиладиган турли хил бевосита ва билвосита, маъмурий-ҳуқуқий ва иқтисодий регуляторлар (инструментлар) хизмат қилади. Худудий сиёсатни амалга ошириш воситаларни қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

1. Худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни прогноз қилиш.
2. Худудлар иқтисодиёти ва ижтимоий соҳа объектларини ривожлантиришда давлатнинг тўғридан - тўғри иштироки.
3. Давлат буюртмаларини жойлаштириш.
4. Маҳаллий ҳокимият имкониятлари чегараланган фаолият соҳаларида худудларга ташкилий, ҳуқуқий ва ахборот кўмагини кўрсатиш.
5. Иқтисодий механизм ва регуляторларни қўллаш.
6. Эркин иқтисодий худудларни ташкил қилиш.

Прогноз қилиш -- худудий тараққиёт стратегиясини илмий асослаш ва худудий сиёсатни ишлаб чиқишнинг муҳим таркибий қисми, прогнозларни ишлаб чиқишдан асосий мақсад -- юз бераётган ва қўтилаётган жараёнларнинг ривожланишини, худудий сиёсат ва уни амалга ошириш воситаларининг вариантлари, у ёки бу бошқарув қарорларининг оқибатларини баҳолаш.

Минтақавий сиёсатни амалга ошириш шаклларидан бири давлатнинг минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича мақсадли дастурлари ҳисобланади. Уларга ҳозир ҳам, келажакда ҳам алоҳида эътибор бериш керак.

Худуд иқтисодиёти ва ижтимоий соҳа объектларини ривожлантиришда давлатнинг тўғридан-тўғри иштироки маъмулий тартибга солиш йўлларида бири сифатида намоён бўлади. Бунга мисол тариқасида мамлакатда инвестицион лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни келтириш мумкин.

Худудий ривожланишни давлат томонидан тартибга солишнинг асосий иқтисодий механизми бюджет тизими ҳисобланади. Бюджетлар қонуний актлар асосида қабул қилинади ва шлатилади.

Худудий ривожланишнинг макроиқтисодий регуляторлари давлатнинг солиқ, кредит, инвестицион, парх,

ижтимоий ва бошқа сўёсатнинг худудлар бўйича дифференциацияланган параметрлари сифатида намоён бўлади.

Шундай қилиб, худудларнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш давлат иқтисодий сўёсатининг муҳим таркибий қисмидир.

13.2. Худудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг назарий ва услубий асослари

Худудий назарияларни (шу жумладан, худудий сўёсат назарияларини) ўрганишга охириги ўн йилликларда нисабатан катроқ эътибор берилди. Тўғри, худудий иқтисодиёт бўйича аниқгина тадқиқотлар қилинди. Уларнинг натижалари китоб ҳолида нашр этилди. Аммо, худудий иқтисодиётнинг назарий асослари уларнинг айримларидагина кўриб чиқилди. Биз мавжуд худудий назарияларни минтақалар иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солишнинг амалий масалаларини ҳал этишда фойдаланиш имконияти нуқтан назарида таҳлил этишга ҳаракат қилдик.

Худудий сўёсат назариялари худудлар иқтисодий ривожланишининг давлат томонидан тартибга солиш йўналишларини шакллантиради. Бироқ бу назарияларнинг ўзинигина ўрганиш билан чегараланиб қолиш тўғри эмас, чунки улардан кўни минтақаларнинг иқтисодий ўсishi назарияларига асосланган (бошқача қилиб айтганда, *минтақаларнинг иқтисодий ўсishi суръатларида фарқлар юзага келишига сабаб бўлувчи омилларни аниқламастан туриб, худудий сўёсат ҳақида гапириш потўғри*).

Худудий ўсishi назарияларини кўриб чиқишда икки хил асосий ёндашув мавжуд. Биринчиси – худудларда иқтисодий ўсishi моделларини қўллаш. Бундай моделларни мамлакат иқтисодиётининг ўсishини изохлаш учун ишлаб чиқилган моделларга ўхшатиш мумкин (*development economies*). Иккинчиси эса, алоҳида борхова ва фирмаларнинг хатти-ҳаракатларини таҳлил этишга асосланган. Чунки минтақаларнинг иқтисодий ривожланишини, авваламбор, уларнинг фаолиятини аниқлаб беради. Компаниялар ўз

фаолиятини у ёки бу ҳудудда олиб боришларининг сабаблари жойлаштириш назариялари орқали кўриб чиқилади.

Таҳлил этилаётган назарияларни ишлаб чиқиш билан ҳам иқтисодий география мутахассислари, ҳам иқтисодчилар шуғулланишган. Чунки иқтисодий география билан ҳудудий иқтисодиёт ўртасида аниқ бир чегара ўрнатишнинг иложи йўқ.

Турли мамлакатларда ҳудудий назарияларнинг турли йўналишларига устуворлик берилган. Энг кучли илмий мактаблар Германия, Швеция, Буюк Британия, АҚШ ва Францияда шаклланган. Германияда *аугнавий равнида* кўпроқ жойлаштириш назарияларига (Н.Г. Фон Тюсен, В.Лаунхард, А.Вебер, А.Предель, А.Леш, Р.Горц ва бошқалар): ҳудудий ўсиш муаммоларини тадқиқ этишга (Х.Зиберт) ва ҳудудий ривожланишни тартибга солишга (В.Кристаллер ва А.Леш) эътибор қаратилган.

XX асрнинг биринчи ярмида жойлаштириш назариялари билан Стокгольм мактаби доирасида Швецияда фаол шуғулланишган. 1920 – 1930 йилларда Т.Паланцер ишлари машҳур бўлган. Сал кейинроқ Г.Мюрдаль ҳудудий ўсишнинг асос моделларидан бирини яратди. Минтақашунослар орасида ҳам жойлаштириш, ҳам ҳудудий ривожланишни тартибга солиш назарияларининг ривожланишида муҳим роль ўйнаган Швед олим Х.Хегерстрандининг ҳам номини айтиб ўтиш мумкин.

Француз иқтисодчилари ва иқтисодий географияшунослари ижтимоий масалаларга доим катта қизиқиш билан қарашган. Ҳудудий назарияларда улар «ўсиш кутблари» ва «ривожланиш ўқлари» урбанистик концепция билан боғлиқ бўлган илмий йўналишлар ривожланишига катта ҳисса қўшишган (Ф. Перу, Ж.Р.Будвиль, П.Потье).

Ҳудудий назариялар соҳасида Россия иқтисодчилари ва географлари томонидан ҳам катта тадқиқотлар амалга оширилган. Улар асосан ғарб олимлари фикрларини ривожлаштирганлар. Бу борада айниқса, университет раён мактабининг иқтисодий ва ижтимоий география вакиллари ўзига хос ҳуусиятга эга бўлишган. Н.Н.Баранский, Н.Н.Колосовский, П.А.Витт, Ю.Г. Саушкин каби олимлар ушбу йўналишни мустахкамланга катта ҳисса қўшганлар.

ЖОЙЛАШТИРИШ НАЗАРИЯЛАРИ. Жойлаштириш назарияларини статик ва динамик назарияларга ажратиш мумкин. *Статик назариялар* XIX асрнинг биринчи ярмидаёқ пайдо бўлган. *Динамик назариялар* эса бир асрдан сўнг - XXаср бошларида юзага келган. *Дастлабки жойлаштириш назариялари* hozirда *классик стандарт назариялари* деб аталиб, улар Й.Г.Фон Тюнен, В.Лаунхард, А.Вебер номлари билан боғлиқ. Ушбу назарияларнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

– алоҳида олинган бирор қишлоқ хўжалик ёки саноат корхонасининг кўриб чиқилиши;

– жойлаштиришнинг барча омиллари тўғрисида маълумотларни тўплаб, уларни умумлаштириб, корхонани қуриш (ишлаб чиқаришни жойлаштириш)нинг оптимал жойи тўғрисида аниқ жавоб олиш мумкинлиги тўғрисида таклифлар мавжудлиги.

Й.Г. Фон Тюнен товар ишлаб чиқаришнинг объектив қонуниятлари мавжудлигини аниқлаган биринчи олим ҳисобланади (унинг биринчи иши 1826 йилда пайдо бўлган). Тюнен қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш бозорида саноат маҳсулотлари билан таъминловчи шаҳаргача бўлган масофага қараб жойлаштириш, ихтисослашиш ва қишлоқ хўжалигини юритиш усуллариини танлаш моделларини таклиф этди. Тюнен моделида жойлаштиришнинг асосий омилли сифатида транспорт харажатлари намоён бўлади.

В.Лаунхард ҳам саноат корхоналарини кўриб чиқиб, транспорт омилли ҳал қилувчи омил, деб ҳисоблаган. Унинг фикри саноат корхоналари жойлашадиган жой тўғри танланганлигини хом ашё, ёрдамчи материаллар ва тайёр маҳсулотларини келтириш учун транспорт харажатларини минималлаштириш билан асосланган эди.

А.Вебер саноатни жойлаштиришнинг тўлиқ назариясини (XX асрда пайдо бўлган) биринчи бўлиб ишлаб чиққан олимдир. Вебер назариясига кўра, оптимал жойлаштиришнинг асосий мезони ишлаб чиқариш ва сотишнинг жаами харажатларини минималлаштириш саналади. Буида транспорт, меҳнат, хом ашё ва энергия харажатлари ҳамда агломерация омилли ҳам ҳисобга олиниши керак.

Классик стандарт назариялар 1920 йилларда А.Предел ва Т.Палаңдер томонидан ташқид қилинади. А.Предел мувофақиятли жойлаштириш жойларини кўрсатиб ўтган (яъни оптимал жойлаштириш жойини математик аниқлаш имкониятини инкор этган). Т.Палаңдер махсус (турли хил тармоқдаги корхоналар учун) ва умумий стандарт назарияларини таклиф этди.

Жойлаштириш назариялари ривожланиши янги босқичнинг (тахминан XX аср ўрталарида бошланган) кўзга кўринган вакиллари Август Лёш ва Дэвид Смит ҳисобланади. Уларнинг назариялари янги ёки неоклассик стандартлар билан аталади (бу ерда «неоклассик» тушунчасининг неоклассик иқтисодиёт назариясига алоқаси йўқ). Неоклассик назариянинг классик назариядан фарқи шундаки, унда ишлаб чиқарувчилар оптимал ҳудудий жойлашувни таъминлай олувчи саноат ишлаб чиқариши жойлашувининг умумий назариясини яратиш мумкин эмаслигини тушуниб етишлари лозим. Унга кўра, хусусий тадбиркорлар томонидан ишлаб чиқаришнинг жойлашув жойини танлаш субъектив амалга оширилади. Оптимал жойлаштиришнинг мезони соф фойдани максималлаштириш ҳисобланади.

Статик назарияларнинг ривожланиши ҳозиргача давом этмоқда. Улар асосан корхонани жойлаштириш омилини сонининг кўнайиши йўналишида амалга оширишмоқда. Ундан ташқари, бир заводли эмас, балки кўп заводли саноат фирмалари кўриб чиқила бошланди (Райнхольд Гроцнинг 1980 йиллар бошларидаги ишлари). Айнан кўп заводли саноат фирмалари ҳаётда кўп бўлиб, аксарият ҳолларда уларнинг таркибига иқтисодиётнинг учинчи сектори корхоналари ҳам киради. Бундай компанияларда оптимал жойлаштириш муаммосига ёндашув бир заводли фирмаларга нисбатан тубдан фарқ қилади. Кўп заводли фирманинг асосий мақсади таркибидаги корхоналарни шундай жойлаштиришкв, бундай жойлаштириш натижасида минимал ва компания фойдаси максимал бўлсин.

Жойлаштиришнинг динамик назариялари, юқорида айтиб ўтилганидек, XX асрнинг биринчи ярмида вужудга келди. Биринчи содда динамик концепция сифатида Х.Хотеллинг моделини айтиш мумкин. У 1920 йиллардаги

инида бир - бири билан ўзаро рақобатланидиган иккита ишлаб чиқарувчи корхонани оптимал жойлаштиришни исботлаб берган.

Динамик назарияларда статик назариялардан фарqli равишда кўпроқ кўп заводли компаниялар кўриб чиқилади. Р.Вернонинг махсулот ишлаб чиқариш цикли концепциясини гарчи, у минтақавий назария доирасидан четга чиқиб кетган бўлса ҳам, жойлаштиришнинг динамик назарияси деб ҳисоблаш мумкин (1960 йилларда пайдо бўлган). Вернонинг асосий тезиси шундан иборатки, ҳар бир махсулот чегараланган ҳаётлий циклга эга бўлиб, шу даврда ишлаб чиқариш жараёни ҳамда уни оптимал жойлаштиришда ўзгаришлар рўй бериб туради. Махсулотнинг ҳаётлий цикли бир қанча босқични (ишлаб чиқариш, ўзгартириш, улғайиш, стандартлаштиришни) ўтайти. Улар бир-биридан жойлаштиришнинг асосий омилларидаги исбатлари билан фарк қилади.

Ҳозирда динамик назариялар сони кўп эмас. Динамик концепциялар доирасида саноат фирмаларининг ҳудудий ривожланиш босқичлари ажратилади. Ҳар бир босқичда компаниялар ўз фаолиятини жойлаштиришнинг турли мезонларидан фойдаланишади. Масалан, Сторпер ва Уолкер бундай босқичларнинг тўрттасини ажратади. Биринчиси – «локализация» – янги саноат фирмалари ва корхоналарнинг янги ҳудудларда жойлашуви. Иккинчиси – «селектив субурбанизация» – дастлаб танланган ҳудудларда бозор ҳолатлари мустаҳкамланган сари ушбу фирмалар қувватларининг ошириб борилиши. Учинчиси – «дисперсия» – саноат фирмаларининг четга (периферияга) томон ҳаракати. Ва ниҳоят, тўртинчиси – «жойлашувчи оғирлик марказларини кўчириш» – саноат тузилмасининг янгиланиши таъсири остида ишлаб чиқаришни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш. Масалан, технологик янгилликлар асосида, талаб тузилмасининг таркибий ўзгариши ҳисобиға, эски тармоқ ва ишлаб чиқариш эволюцияси натижасида.

Фирмалар – янгиланиш жараёнининг ташувчилари кўпинча олдин пайдо бўлган йирик саноат марказларидан ташқари жойланадилар. Бу эса жараёни яна «локализация» босқичига қайтаради.

13.3. Худудий ўсиш назарияларини таҳлил этиш масалалари

Худудий ўсиш назариялари таҳлилийи боиландан олдин, у билан боғлиқ иккита масалани кўриб чиқиш зарур. Биринчиси — «ўсиш» ва «ривожланиш» категорияларининг нисбатлари, иккинчиси — ўсиш муаммолари кўриб чиқиладиган минтақалар чегараларини аниқлаш. «Ўсиш» ва «ривожланиш» категорияларининг ўзаро нисбатларини аниқлашга келадиган бўлсак, давлат томонидан тартибга солишнинг умумэтироф этилган асосий мақсади оддий ўсиш эмас, балки ривожланиш ҳисобланади. Бу ҳақда П.Самуэльсон шундай деган эди: «ишлаб чиқаришнинг фақатгина оддий миқдорий ўсишига интилиш керак эмас (хатто аҳоли жон бошига ҳам). У билан бирга жамиятнинг ҳамма иқтисодий-иқтисодий тузилмаси ички ривожланишига эришиш зарур»⁵. Кейинчалик эса кўпинча олимлар шу нарсани таъкидлашдики, назоратсиз миқдорий ўсиш бутун инсониятга хавф солиши мумкин. Чунки у экологик, энергетик, хом ашё ва бошқа глобал муаммоларни туғдиради.

Шунга қарамасдан, худудий назариялар доирасида ва асосан худудий нисбатнинг амалий чора-тадбирларини амалга оширишда ган кўпроқ иқтисодий ўсиш ҳақида боради. Биринчидан, «иқтисодий ўсиш»ни «ривожланиш»га қараганда миқдорий баҳолаш мумкин. Шунинг учун ҳам уш татқиқотларда ва амалиётда қўлдан анча осон. Иккинчидан, бир мамлакат доирасида иқтисодий ўсиш суръатларидаги худудий нотенгликлар ҳақида гапириш тўғрироқ бўлади. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, кўнгиша татқиқотчилар «ўсиш» деганда «ривожланиш»ни тушунадилар.

Худудий ўсиш назарияларини икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга ишлаб чиқариш функциясига асосланган неоклассик назариялар, иккинчисига некейнсчилар, институционаллар ва иқтисодчи — географияшунослар моделларининг синтези бўлган кумулятив

---

⁵ Самуэльсон П. «Экономика». Т2 — М.: ВШЭСИ, 1992.

Ўзини назариялари киради (аниқроқ қилиб айтганда эса, биринчи бўлиб кумулятив ўзини моделини институционалистлар таклиф этинган, сўнг уни иқтисодчи-географияшунослар ривожлантиришган, неоклассиклар эса ҳудудий сиёсат тадбирларини амалга оширишда унга таявишган).

Неоклассик мактаб ҳақида гапирадиган бўлсак, бу ерда ҳудудий ўзини суръатларидаги фарқлар йўналишидаги дастлабки тадқиқотлар умуммиллий иқтисодий ўзинини тушуниришда фойдаланилган назарияларга асосланган. Ушбу усулни биринчи бўлиб Дж.Борс қўллаган.

Бундай ёндашув 1960 йилларнинг ўрталаригача манхур бўлган, ундан ҳозирги кунга ҳам фойдаланилади. Бу ерда асосий эътибор иқтисодий тизимнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини оширишга йўналтирилган омиллارга қаратилади. Ушбу ёндашувга кўра, ҳудудий ўзини параметрлари табиий ресурсларнинг миқдори ва сифати, меҳнат ресурсларининг миқдори ва малакаси, капитал захираси ва технология даражаси билан аниқланади.

Ўзининг кўнгина охириги неоклассик моделларида дастлабки моделлар каби капитални инвестициядан келадиган даромад кам, юқори ривожланган ҳудудлардан келадиган инвестицион даромади юқори бўлган, суёт ривожланган ҳудудларга кўчириш йўли билан ҳудудлар ўртасидаги фарқларни камайтиришга интилишлар мавжуд. Аксинча, иш ҳақи даражаси паст ҳудудларда даромадлар камроқ бўлади, шунинг учун ҳам меҳнат ресурслари кўпроқ ривожланган ҳудудларга кўчиб ўтишади. Бирок охириги неоклассик моделларда ҳудудларнинг иқтисодий ривожланиш даражасини бир-бирига яқинлаштириш масаласига эҳтиёткорлик билан ёндашилган.

А.Мен шунини таъкидлаганки, тенглаштириш фақатгина стихияли бозор қучлари орқали жуда ҳам секин амалга ошади.

Кумулятив ўзини назарияларида асосий модель муаллифиги Г.Мтордадьга тегишли. Кўп ҳолатларда у бутун бир мамлакатлар мисолида, қай тарзда ихтисослашув ва миқёс самараси ёрдамида арзимас устуликларга эга бўлган ҳудудлар вақт ўтиши билан уни кўнайтиришлари мумкинлигини кўрсатади.

Ушбу ёндашувдан шундай хулосага келиш мумкинки, ўзини марказлари (кўтблари) каби ҳудудлар устуниклари уларнинг тез ривожланишини таъминласа, бир пайтнинг ўзида кам ривожланган минтақалар орқада қолиши янада чуқурлашини мумкин. Ушбу концепция И.Колдора ва бошқа тадқиқотчиларнинг ишларида математик кўринишга келтирилган.

Ўзига хос «ўзини кўтблари», йирик саноат марказларига айланаётган шаҳарлар тўнламининг шаклланиши ҳақида Х.Ричардсон ҳам ёзган. Унинг фикрича, айнан ҳудудий агломерацион тежам муҳити буида муҳим роль ўйнайди. У техника тараққиётини ва меҳнат унвдорлигини рағбатлантиради, борхоналарни жойлаштириш жараёнларига кучли таъсир кўрсатади. Ричардсон модели асосида неоклассик моделдаги каби функция ётади. У ўзини суръатлари билан капитал жамғариш суръатлари, меҳнат таклифининг кўнайиши ва техника тараққиёти тезлиги ўртасидаги алоқаларни аке оттиради.

Дж. Фридман фикрига кўра, иқтисодий ўзини кўнроқ шаҳарларда юз беради (бирок олимлар-урбанистлар фақатгина устуникларини эмас, балки йирик шаҳарларнинг камчиликларини ҳам айтиб ўтадилар). Фридман «марказ-периферия» назариясининг классиги ҳисобланади. У мамлакатда ўзини марказлари (улар «ядро»лар деб аталади) шаклланишининг тўрт босқичини ажратади:

1. Ўз атрофидаги ҳудудларга кам таъсир кўрсатувчи локал ядроларнинг мавжудлиги.
2. Кенг периферияга таъсир кўрсатувчи ва ўзини кўтбларини шакллантирувчи энг кучли ядронинг пайдо бўлиши.
3. Ўзини кўтбларида потентрик тузилма шаклланишига олиб келувчи яна кўнгина ядроларнинг ривожланиши.
4. Ядроларнинг бақдуват периферияга эга урбанистик пошареал тузилмага айланиши.

Чекка (периферия) ҳудудларини (ривожланиш марказида ва улардан ташқарида бўлган) ривожланишини тасвирлашда Дж. Фридман, Т.Хәгерстранд ва бошқа катор

олимлар таклиф этган «янгиликлар диффузия»си схемасидан фойдаланилади.

Ж.Р.Будвиль ўзини кутблари назариясини ривожлантиришга сезиларли хисса қўиши. Унинг концепциясига кўра, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши иқтисодиётнинг ҳамма тармоқларида бир хил бўлавермайди. Ҳар доим динамик, яъни «пропульсив» деб аталувчи тармоқларни ажратиш мумкин. Улар бутун иқтисодиётнинг ривожланиши учун рағбатлантирувчи ҳисобланади ва «ривожланиши кутблари» сифатида намоён бўлади. В. Леонтевнинг «харажатлар – ишлаб чиқариш» тишидаги ўзаро алоқалар тизими орқали янгиликлар самараси бутун иқтисодиётга тарқалади. Ишлаб чиқариш концепцияси жараёни ҳисобига, «пропульсив» тармоқлар аниқ бир нуқтада (районда) – «ўзини марказларида (кутбларида) тўпланади». Ж.Р. Будвиль В.Кристаллларнинг марказий ўйинлар назариясига асосланган ҳолда уларнинг иерархиясини таклиф этди. Ўзини кутблари орасида қуйидагилар ажратилади:

- учинчи сектор тармоқларида ихтисослашувчи ва яқинидаги қишлоқ жойларига хизмат кўрсатувчи кичик ва ўрта «классик» шаҳарлар;
- қайси ҳудудларнинг иқтисодий ривожланиши давлат томонидан рағбатлантирилиши керак ва нима учун? Ташқи таъсирлар ҳисобига ривожланаётган, диверсификацияланган иқтисодий тузилмага эга ўрта катталиқдаги саноат корхоналари;
- пропульсив тармоқларни ўз ичига олувчи, иқтисодиёт тузилмаси ривожланган йирик шаҳар агломерациялари;
- бир қанча шаҳар тизимларини қамраб олувчи ва ҳудудий тузилмалар эволюциясини аниқлаб берувчи интеграция кутблари.

Ҳудудларнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш (ёки ҳудудий сиёсат) назариялари қуйидаги иккита асосий саволга жавоб бериши керак:

- қайси ҳудудларнинг иқтисодий ривожланиши давлат томонидан рағбатлантирилиши керак ва нима учун? Бошқача қилиб айтганда, ҳудудий сиёсатнинг мақсадлари

ва объекtlари қандай бўлиши керак, ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солишнинг зарураги борми?

– таъланган ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишини рағбатлантириш усуллари қандай бўлиши керак?

Биринчи саволга жавоб ҳудудий ўсиш назарияларидан келиб чиқади. Неоклассик назариянинг асосий хулосаси шундан иборатки, вақт ўтishi билан минтақаларнинг иқтисодий ривожланиши даражаси тенглашади. Ҳудудий назариялар ривожланишининг дастлабки босқичда ушбу илмий мактаб тарафдорлари, ҳудудлар иқтисодий ривожланишига давлатнинг аралашуви мақсадга мувофиқ эмас, деган хулосага келишади. Бироқ шу билан бирга улар, табиийки, иқтисодий масалаларни ҳал этиш муаммолари ҳудудларга молиявий ёрдам кўрсатиш заруриятини инкор этишмаган.

Кумулятив ўсиш назарияси тарафдорлари эса, ҳудудларнинг иқтисодий ривожланиш даражасидаги фарқлар камайishi ёки кўнайishiни ҳисобга олиб, аксинча, фаол ҳудуд сиёсатини олиб боришни таклиф этишган. Ҳудудий сиёсатнинг ҳудудлар иқтисодий ривожланиши даражасидаги фарқларни камайитириш мақсадини улар шакллантирилган (ёки бошқача қилиб айтганда, ҳудудларнинг иқтисодий ривожланиш даражасини текислаш; бу ерда «текислаш» деганда, тенгликка эришиш эмас, балки фарқларни камайитириш тушунилади). Бундан келиб чиқадики, давлат анча оққада қолган ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишини рағбатлантириши керак.

Даставвал, ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш назариялари ушбу иккита ёндашув билан чегараланар эди. Бироқ буида неоклассик назария тарафдорларининг фикрлари амалий тасдиғини тоимас — қисқа муддатда ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишидаги фарқлар йўқолмас эди. Шунинг учун ҳам давлатни ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишига у ёки бу даражада аралашшига тўғри келар эди.

Г. Камеров уч оқимни ажратади: биринчиси — «пейнтервалистлар» бўлиб, улар ҳудудий ўсишга давлат томонидан аралашин заруриятини инкор этадилар; иккинчиси

«адапторлар» бўлиб, улар стихияли бозор кучларини камайитириш ва ишчи кучи миграцияси ҳамда инвестицияларни рағбатлантириш ҳисобига табиий жараёنларни тезлаштириш йўли билан ҳудудлар ривожланишига унча сезиларли бўлмаган тўғриланишлар киритиб туриш тарафдори; учинчиси – «радикал қайта қурувчилар» бўлиб, интенсив тартибга солишни амалга ошириш тарафдорлари бўлишган.

«Адапторлар» ғоясининг моҳияти давлатнинг тартибга солиш вазифаси сифатида табиий жараёнларни уларнинг йўналишини ўзгартирмасдан туриб тезлаштиришдан иборат. Янада аниқроқ айтганда, иқтисодий ўсишни рағбатлантириш хусусий компаниялар манфаатлари борхоналарни ривожлантириш ва жойлаштиришнинг умумий тенденцияларига мос тушганда самарали бўлади. Бу эса, саноати ривожланмаган ҳудудларда саноатни ривожлантириш учун шароитлар мавжуд ёки бундай шароитлар пайдо бўлаётганда юз беради. Улар эса давлатнинг мақсадли сиёсати билан мустаҳкамланади.

Худудий иқтисодий ривожланишни давлат томонидан тартибга солиш назарияларининг «пионерлари» С.Деннисон ва А.Леш ҳисобланади. Улар ривожланишни тартибга солишда бир-биридан тубдан фарқ қилувчи иккита концептуал ёндашувга асос солишган. С. Деннисонни «фаол қайта қурувчиларга» киритиш мумкин. А. Лешни эса, юқорида қайд этиб ўтилганидек «адапторлар»га. С.Деннисон урундан олдинги Буюк Британия учун жилдий муаммо бўлган депрессив ҳудудларни тартибга солишни кўриб чиққан. У асосий эътиборини саноат инвестициялари географиясига бевосита усуллар ёрдамида таъсир этишга қаратган. Бу усуллар саноатга янги капитал қўйилмаларини жойлаштириш устидан марказлашган назоратни ўрнатиш билан боғлиқ бўлган.

А. Леш ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солишни анча кенг соҳалар бўйича кўриб чиққан. Шу билан бирга у худудий иқтисодиётнинг ўзини ўзи тартибга солиш қобилиятларини юқори баҳолаган. У конкрет ҳудудларда табиий жараёнларнинг кечилиши енгилаштирувчи чора-тадбирлардан танлаб фойдаланишни таклиф этган; ишлаб чиқаришни кўчириш, рақобатни рағбатлантириш учун имтиёзли шароитлар яратилиш тарафдори бўлган ҳамда

инвестиция киритишнинг энг яхши йўналишлари ҳақида ахборот берувчи марказий бюро яратишни таклиф қилган. Буларнинг ҳаммаси, Лешнинг фикрига кўра, ҳудудий потенциалларни текислашнинг етарли шarti бўлган капитал мобиллигини оширишга олиб келади. Деннисондан фарқли равишда А. Леш қолоқ ҳудудларда инвестицияларни рағбатлантиришни мақсадга мувофиқ, деб ҳисобламаган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, 1940 йиллар охирида ҳудудлар иқтисодий ривожланишнинг тартибга солиш назариялари ривожланишига Э. Гүвер ҳам сезиларли ҳисса қўшган. У давлатнинг тартибга солиш мақсадларига ҳусусий корхоналарни муқаммал жойлаштириш, муаммоли ҳудудлар иқтисодиётига таъсир кўрсатиш, ишлаб чиқариш ўсишини рағбатлантириш ва ҳудуд иқтисодий тўзимасини яхшилашни киритган. Э. Гүвер тартибга солиш чора-тадбирларини икки гуруҳга ажратган. Биринчиси – қайтарувчи бўлиб, улар стихияли бозор кучлари фаолиятининг салбий оқибатларини юмшатишга; иккинчиси – олдини олувчи ҳисобланиб, улар ўзоқ истиқболда бандлигининг ҳолатини яхшилашга қаратилган. У шу билан бирга иқтисодий конъюнктура ҳолатига қараб, иқтисодиётнинг турли тармоқларига ишбатан селектив (таңлама) тартибга солишни амалга ошириш зарурлигини таъкидлаб ўтган.

Бироқ, Э. Гүвер ўзоқ муддатли тартибга солишнинг муҳимлиги ҳақида тўхтала туриб, ҳудудий чора-тадбирларини биринчи навбатда қисқа муддатли, антициклик тартибга солиш билан боғлаган.

Шундай қилиб, ҳудудий назарияларни ўрганиш мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган ва амалга оширилаётган ҳудудий тартибга солиш тадбирлари учун услубий восита бўлиб хизмат қилади. Бу албатта, ушбу йўналишга эътибор кучайган ҳозирги даврда муҳим аҳамият касб этади. Улардан самарали фойдаланиш мамлакатда амалга оширилаётган ислохотларнинг самарадорлигини белгилаб беради.

14-БОБ. МИНТАҚАЛАРНИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИ ИМКОНИЯТЛАРИ

14.1. Ўзбекистон хуудларининг ижтимоий- иқтисодий ривожланиши

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати қўшма мажлисидаги 2004 йилда республикаимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари, иқтисодий ислохотларнинг боришини баҳолаш ҳамда 2005 йилда иқтисодиётни ислох этиш ва модернизациялашнинг асосий устувор масалаларига бағишланди. Маърузада таъкидлаганидек, 2004 йилда иқтисодиётни эркинлаштириш изчил, аниқ мақсадга йўналтирилган ҳолда амалга оширилди. Натижада макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсишнинг барқарор суръатлари таъминланди: ички маҳсулот 7,7 %, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 6,2 %, пуллик хизматлар кўрсатиш эса 7,9 % га кўнайдди.

Қаъбий пул-кредит сиёсати юритилиши туфайли ўртача йиллик пул массаси ички маҳсулот ҳажмига нисбатан 10,9 % қисқарди. Инфляция даражаси 2002 йилдаги 21,6 % ўрнига 3,8 %ни ташкил этди. Аҳолининг реал даромадлари йил давомида 12,3 % кўнайдди. Алмаштириш курсларини бириктириш ва валюта сиёсатини эркинлаштириш борасида олиб борилган изчил чора-тадбирлар жорий операциялар бўйича миллий валюта конвергациясини таъминлаш ва халқаро валюта жамғармаси битимининг VIII моддасига қўшилш имконини берди. Узоқни кўзлаб сиёсат юритиш натижасида иқтисодий фаолият бирмунча фаолланди. Ҳумладан, ташқи савдо айланмаси ҳажми 17,3 %, экспорт ҳажми 24,6% бўлиб, ташқи савдо айланмасида 760 миллион АҚШ долларидан ортиқ миқдорда ижобий сальдога эришилди.

Мамлакат иқтисодиётига жалб этилган инвестициялар ҳажми қарийб 2 триллион сўмга етди, бу эса ўтган йилдагига қараганда 4,5 % кўп, демакдир.

2004 йили кичик бизнес ҳамда хусусий тадбиркорлик субъектлари тартибли ривожланди. Кичик бизнеснинг мамлакат ички маҳсулотидagi улуши 35,5 %га етди. Бугунги кунда бюджет корхоналарида ишлаётганлар иқтисодиётда банд бўлганларнинг 57 %дан кўпроғини ташкил этади.

2004 йилда жалб этилган сармоялар асосан мамлакат иқтисодиётида етакчи тармоқлар бўлган ижтимоий соҳаларга, таълим ва тиббиёт соҳаларини ривожлантиришга йўналтирилди. Айни вақтда корхоналарнинг ўз маблағлари, тижорат банклари кредитлари ва тўғридан-тўғри жалб этилаётган хорижий инвестицияларнинг бу борадаги улуши ортиб бормоқда. Масалан, капитал кўйилмалар таркибидagi бундай сармояларнинг ҳиссаси ўтган йилдагига нисбатан 57 фоиздан 63 фоизга ўсди. Хорижий инвестициялар ва кредитлар ўзлаштирилишининг умумий миқдори 602,3 миллион АҚШ долларини ташкил этади. Тўғридан-тўғри киритилаётган чет эл сармоялари ва кредитлари қарийб 1,6 марта кўпайди.

Ўзбекистонда ҳам бошқа давлатлар сиғари инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришининг ташқи манбалари билан бир қаторда, ички манбалардан ҳам оқилона фойдаланиш учун ушбу соҳанинг ҳуқуқий вақтисодий асосларини таъминлаш, унинг очилмаган, тадқиқ қилинмаган қирраларини ўрганиш ҳамда амалиётта татбиқ этиш лозим.

Худудларнинг ижтимо -иқтисодий ривожланиши ЯИМ ўсишини таъминлайди. Ўзбекистон Республикасида ички палатали парламентининг (Қонунчилик палатаси ва Сенат) шаклланиши эса худудлардаги иқтисодий-ижтимоий вазиятга уларнинг Сенатдаги вакиллари орқали таъсир этиш учун имконият яратади.

Биргина 2004 йил натижаларига кўра, республика худудлари (Қорақалпоғистон Республикаси, 12 вилоят ва Тошкент шаҳри) барқарор суръатларда ривожланди. Агарда республикада асосий кўрсаткич ҳисобланган ЯИМнинг ўсиш суръатлари 2003 йилдагига нисбатан 107,7% бўлган бўлса, бу кўрсаткич Қорақалпоғистон Республикасида 108,7%, Тошкент

вилоятида 109,0%, Сирдарё вилоятида 108,4%. Хоразм вилоятида 108,2%ни ташкил этди. Ёзиззах ва Наманган вилоятларида мазкур кўрсаткичлар ЯИМнинг республика даражасида бўлди. Тошкент шаҳри (104,0%), Фарғона вилояти (104,9%), Қашқадарё (105,7%) ва Сурхондарё вилоятлари (105,9%) ЯИМнинг юқори суръатларда ўсиши бўйича республика даражасидан паст кўрсаткичга эришди. ЯИМнинг юқори суръатларда ўсиши кўрсаткичлари иқтисодиётнинг реал сектори ривожланиши ва ижобий тенденциялар билан боғлиқ. 29.1 жадвалда Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулотида ҳудудларнинг улуши келтирилган.

Унда кўришиб турганидек, 2004 йил ва 2003 йилга ЯИМнинг улуши Тошкент шаҳрида (14,0%дан 13,8%гача), Фарғона (8,5%дан 8,3%гача), Тошкент (9,8%дан 9,7%гача), Сурхондарё (5,3%дан 4,8%гача), Самарқанд (7,3%дан 6,6%гача), Қашқадарё (7,1%дан 6,8%гача) ва Андижон вилоятларида (6,9% дан 6,7%гача) камайди, Бухоро (6,1%дан 6,3%гача), Ёзиззах (2,8%дан 3,1%гача), Наманган (4,3%дан 4,6%гача) вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида эса (2,4%дан 2,6%гача) ортди. Бошқа барча вилоятларда бу боралаги ҳудудий таркиб ўзгармади.

Аҳоли жон бошига ЯИМ ишлаб чиқариш индексида ҳам маълум ўзгаришлар содир бўлди (14.1. жадвал). Асосан мазкур ўзгаришлар иккинчи ва учинчи гуруҳларда кировчи ҳудудларга тааллуқли. Биринчи гуруҳга кировчи ҳудудлар 2003 йилдаги даражада қолдилар. Олдинги йиллардаги каби мазкур гуруҳга Навоий, Бухоро, Тошкент вилоятлари ва Тошкент шаҳри киради.

Иккинчи гуруҳда қуйидаги ўзгаришлар содир бўлди: индекслар Сирдарё (0,754дан 0,768гача) ва Ёзиззах вилоятларида (0,702дан 0,768гача) ўсиш, бу эса мазкур вилоятларга биринчи гуруҳга киришга имкон берди; Фарғона, Қашқадарё, Андижон, Сурхондарё ва бошқа вилоятларда индекслар 2003 йилдагига нисбатан сезиларли даражада пасайди.

Ўзбекистон Республикаси яши ячки маҳсулотид
хўдўларнинг улуши. Ҳоизда

№	Хўдўлар	2003 йил	2004 йил
1	Қорақалпоғистон Республикаси	2.4	2.6
2	Андижон	6.9	6.7
3	Бухоро	6.1	6.3
4	Ҷиззах	2.8	3.1
5	Қашқадарё	7.1	6.8
6	Навоий	5.3	5.3
7	Наманган	4.3	4.6
8	Самарқанд	7.3	6.6
9	Сурхондарё	5.3	4.8
10	Сирдарё	2.0	2.0
11	Тошкент	9.8	9.7
12	Фарғона	8.5	8.3
13	Хоразм	3.7	3.7
14	Тошкент шаҳри	14.0	13.8
	ЯИМнинг такомиллашмаган қисми	14.3	15.8

Мабуа: Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2004 йил № 8, СИСМ. Т.: 2005. 88-б.

Учинчи гуруҳда 2003 йил кўрсаткичларига нисбатан шидеке даражаси кўтарилган бўлса, Қорақалпоғистон Республикасида сақланиб қолди ва энг паст даражага (0.423) эга бўлди. Қорақалпоғистон Республикасида аҳоли жон бошига ЯИМ 199.2 минг сўмга тўғри келди. Бу Тошкент шаҳри кўрсаткичидан 4 марта, республиканинг ўртача кўрсаткичидан 2.5 мартаба кам.

2004 йилда кўнгина хўдўларда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш суръатлари юқори бўлди. Андижон вилояти (135.8%), Қорақалпоғистон Республикаси (123.5%), Самарқанд (113.4%), Ҷиззах (112.8%) ва Тошкент вилояти (109.6%) республиканинг ўртача кўрсаткичидан (109.4%)

юқори кўрсаткичларга эришди. Ушбу ҳудудлардаги ижобий натижаларга етакчи тармоқларда маълум даражада тайёр ва маҳаллий маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсishi ҳисобидан эришилди.

Саноат ишлаб чиқариши ривожланиш даражасининг индекси 2003 йилдагига нисбатан Қорақалпоғистон Республикасида (0.193дан 0.207гача), Андижон вилоятида (0.960дан 1.028гача), Қашқадарё (0.967дан 1.050гача), Тошкент (1.537дан 1.650гача) ва Сурхондарё вилоятларида (0.286дан 0.295гача) юқори бўлди. Қолган вилоятларда мазкур индекснинг пасайishi кўзатилди. Навоий (4.431), Тошкент (1.650), Қашқадарё (1.050) ва Андижон (1.028) вилоятлари мазкур кўрсаткичлар бўйича етакчилик қилиб келмоқда.

Саноат маҳсулотларини аҳоли жон бошига ишлаб чиқариши кўрсаткичларининг энг паст даражаси яъни (64,6 миң сўм) Қорақалпоғистон Республикасига тўғри келади. Бу ҳудудда ушбу кўрсаткич Навоий вилояти кўрсаткичидан 21 маротаба, Тошкент шаҳри кўрсаткичига нисбатан 7 маротаба кам бўлди. Буни Қорақалпоғистон Республикасининг саноат салоҳияти пастлиги билан изоҳлаш мумкин.

Халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқариш бўйича Навоий вилоятидан (97,3%) ташқари барча вилоятлар 2004 йилда юқори кўрсаткичларга эришилди. Республика даражасидан (113,4%)

юқори кўрсаткичларга эришган Андижон (145,3%), Фарғона (119,2%), Қашқадарё (117,1%), Ўзиззах ва Сурхондарё вилоятлари (ҳар бири 115,2%дан) шундай ҳудудлар қаторига киради.

Халқ истеъмоли товарлари (ХИТ) ишлаб чиқариш индекси (аҳоли жон бошига) Андижон (1.847дан 2.259гача), Бухоро (1.458дан 1.477гача), Ўзиззах (0.655дан 0.723гача), Сурхондарё (0.356дан 0.403гача), Сирдарё (0.669дан 0.677гача), Фарғона (0.844дан 0.903гача) ва Наманган вилоятларида (0.561дан 0.573гача) юқори бўлди. Қашқадарё, Тошкент, Хоразм вилоятлари ва Тошкент шаҳрида мазкур кўрсаткичининг пасайishi кўзатилди. Аҳоли жон бошига ХИТ ишлаб чиқаришда 10 та ҳудудда республиканинг ўртача даражасида паст кўрсаткич қайд этилди: энг паст кўрсаткич

(28.5 минг.сўм) Қорақалпоғистон Республикасида эди. Худудлардаги ХИТ ишлаб чиқариш кўрсаткичлари пастигига вилоятларда маҳаллий бозорларни маҳаллий ташкилотлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан таъминлаш бўйича чора-тадбирлар суёт амалга оширилиши, кичик бизнес тузилмасини қўллаб-қувватлаш ва узоқ муддат фойдаланиладиган товарларни сотиб олишга истисмоқ кредитлари бериш механизми еркинлик билан жорий қилиниши асосий сабаблардан ҳисобланади.

14.2-жадвал

Ўзбекистон худудларини аҳоли жон бошига ЯИМ
ишлаб чиқариш бўйича гуруҳлаш

2003 йил	Индекс	2004 йил	Индекс
I. Юқори даража	1,000 юқори	I. Юқори даража	1,000 юқори
Навоий вилояти	1,685	Навоий вилояти	1,705
Тошкент шаҳри	1,682	Тошкент шаҳри	1,678
Бухоро вилояти	1,053	Бухоро вилояти	1,085
Тошкент вилояти	1,041	Тошкент вилояти	1,032
II. Ўрта даража	0,500дан 1,000гача	II. Ўрта даража	0,500дан 1,000гача
Фарғона вилояти	0,785	Сирдарё вилояти	0,768
Қатқадарё вилояти	0,782	Жиззах вилояти	0,768
Андижон вилояти	0,764	Фарғона вилояти	0,759
Сирдарё вилояти	0,754	Қатқадарё вилояти	0,747
Сурхондарё вилояти	0,734	Андижон вилояти	0,744
Жиззах вилояти	0,702	Хоразм вилояти	0,669
Хоразм вилояти	0,681	Сурхондарё вилояти	0,657
Самарқанд вилояти	0,669	Самарқанд вилояти	0,601
Наманган вилояти	0,543	Наманган вилояти	0,572
III. Паст даража	0,500гача	III. Паст даража	0,500гача
Қорақалпоғистон Республикаси	0,400	Қорақалпоғистон Республикаси	0,423

Маъба: Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2004 йил № 8. С.СМ. Т. 1
2005 - 89 б

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш бўйича 2004 йилда барча ҳудудлар юқори кўрсаткичларга эришдилар. Хоразм (114.1%), Тошкент (112.8%), Наманган (112.7%), Сирдарё (111.8%), Ўзбекистон Республикаси (112.5%) бу борада республиканинг ўртача кўрсаткичларидан (110.1%) юқори даражага эришдилар. Бундай юқори суръатлар билан ривожланишга фермер ва деҳқон хўжаликлари самарали фаолият юритганликлари туфайли муваффақ бўлинди.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини аҳоли жон бошига етиштириш (индекс ҳисобида) 10 ҳудудда республиканинг ўртача кўрсаткичидан юқори бўлди. Бироқ, бу индекснинг кўпгина ҳудудларда пасайиши, Бухоро, Сирдарё, Хоразм ва Ўзбекистон Республикаси вилоятларида эса ўсиши кузатилди.

2004 йилда 5 та ҳудудда — Андижон (37.5%га), Қашқадарё (18.6%га), Навоий (12.2%га), Наманган (4.5%га) ва Фарғона вилоятлари (9.6%га) инвестициялар бўйича юқори суръатларга эришилди; Бундай вазият юқорида санаб ўтилган вилоятларда бир қанча объектлар қурилиши тугатилганлиги ва республика бюджети бўйича мослаш қисқариши туфайли юз беради.

2004 йилда Бухоро, Сирдарё, Тошкент вилоятлари ва Тошкент шаҳрига инвестицияларнинг салмоқли қисми йўналтирилди. Улар асосан янги корхоналарни қуриш ва қайта қуришга, янги sanoat қувватларини яратишга, ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш ва экин майдонлари ҳосилдорлигини оширишга сарфланади.

Бухоро вилоятида «Ўзюлчарм» ҚК, «Бухоро-гўшт» АЖ барпо этилди. Бундан ташқари инвестициялар ҳисобига вилоятда туризм соҳасини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратилди. Сирдарё вилоятида «Тола модель», «Мос-антеке», «Сайхунмебель» ва «Алтай» КЎлари ташкил этилди. Инвестициялар Тошкент вилоятида асосан ижтимоий инфратузилмани шакллантиришга, Ўзбекистон Республикаси вилоятида эса сув хўжалиги инфратузилмасини шакллантириш ва ер унумдорлигини оширишга сарфланади.

Аҳоли жон бошига инвестициялар индекси Бухоро (0.701дан 1.174га), Ўзбекистон Республикаси вилоятида (0.583дан 0.611га), Сурхондарё (0.600дан 0.641га), Сирдарё (0.592дан 0.819га), Тошкент

(0.827дан 1.085га), Хоразм (0.437дан 0.874га) вилоятлари ва Тошкент шаҳрида (2.864дан 3.088га) юқори бўлди. Қолган ҳудудларда уларнинг пасайиши кузатилди.

Чакана савдо товар айирбошлаш бўйича 2004 йилда Андижон вилоятидан ташқари (89,2%) барча вилоятларда, айниқса, Навоий (123,5%), Тошкент вилоятлари (111,5%) ва Тошкент шаҳрида (114,2%) юқори суръатлардаги ўсиш кузатилди. Мазкур кўрсаткич бўйича юқори даражадаги ўсиш суръатлари қишлоқ жойларда чакана савдо объектлари, маънавий хизмат ва умумий овқатланиш корхоналарини барпо этиш ва улгуржи бўғинни фаоллаштириш ҳисобига таъминланди. Андижон вилоятида эса мазкур кўрсаткичнинг паст даражадалиги бу борадаги иш жуда сўст ташкил этилганлиги ва аҳолининг харид қобилияти етарли эмаслиги билан боғлиқ.

Чакана савдо товар айирбошлаш индекси (аҳоли жон бошига ҳисоблаганда) кўнгина ҳудудларда ўсди, жумладан, Навоий, Тошкент вилоятларида ва Тошкент шаҳрида бу кўрсаткич юқори бўлди. Андижон, Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятларида мазкур кўрсаткич сезиларли даражада паст. 10 ҳудудда эса пуллик хизматлар кўрсатиш республиканинг ўртача кўрсаткичидан (184,1минг сўм) паст бўлди. Мазкур кўрсаткичнинг энг юқори даражаси Тошкент шаҳрида (518,5минг сўм), энг паст даражаси (92,5 минг сўм) Қорақалпоғистон Республикасида қайд этилди.

2004 йилда аҳолига пуллик хизматлар кўрсатиш бўйича барча ҳудудларда юқори кўрсаткичларга эришилди. Кўрсаткичлари республиканинг ўртача даражасидан (113,8%) юқори бўлган ҳудудлар Андижон (132,7%), Навоий (121,8%), Фарғона (119,6%), Хоразм (119,2%), Жиззах (118,5%), Наманган (117,4%) ва Бухоро вилоятлари ҳисобланади.

Аҳолига пуллик хизматлар кўрсатиш кўрсаткичининг юқори суръатларда ривожланишига таълим, соғлиқни сақлаш, шаҳар транспортда йўловчиларни ташини алоқа ҳамда интернет хизматларининг ўсиши сабаб бўлди.

Аҳоли жон бошига пуллик хизматлар кўрсатиш 2004 йилда кўнгина ҳудудларда юқори бўлди, фақат Қашқадарё, Самарқанд вилоятларида ва Тошкент шаҳрида пасайди.

Таҳлил қилинаётган вақт мобайнида ЯИМ (2003 йилдаги 4,2 мартадан 2004 йилда 4,0 мартага), саноат ишлаб чиқариши (мос равишда 23,3дан 21,4гача) ва пуллик хизматлар (11,1 тадан 10,6 га) тармоқлараро табақалашувнинг асосий кўрсаткичлари пасайиши, бошқа кўрсаткичлари ХИТ бўйича (7,2дан 7,4мартга), инвестициялар бўйича (6,5дан 8,2га), қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўйича (3,3дан 3,4га) ва чакана савдо товар айирбошлаш бўйича (5,0дан 5,6га) эса ўсиш кузатилади.

Худудлараро табақаланишнинг шаклланишига катта иқтисодий салоҳиятига эга бўлган Навоий вилояти (ЯИМ ва саноат) ва Тошкент шаҳри (товар айирбошлаш ва пуллик хизматлар) катта таъсир кўрсатди.

2004 йил якунларига асосланиб, тармоқлар ривожланиши бўйича худудлар рейтингини аниқлаш қуйидаги хулосаларга олиб келди. Бунда ҳисоб-китоблар асосий кўрсаткичлар бўйича балл тизимида олиб борилди (саноат, инвестиция, қишлоқ хўжалиги, чакана савдо товар айирбошлаш ва пуллик хизматлар).

Юқори кўрсаткичларга эга бўлган биринчи гуруҳга (7,5-10 балл) — Андижон, Бухоро, Ўзбиззах, Тошкент ва Хоразм вилоятлари кирди. Иккинчи гуруҳдан эса (6,5-7,5 балл) Наманган, Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Сурхондарё вилоятлари, Қорақандоғистон Республикаси ва учинчи гуруҳдан (5,3-6,5 балл) Навоий, Қашқадарё вилоятлари ва Тошкент шаҳри жой олишди.

2003 йил билан таққослаганда Фарғона, Сирдарё, Хоразм, Тошкент ва Ўзбиззах вилоятлари рейтингини кўтаришди, Навоий, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларининг рейтингини пасайди.

2004 йилда худудлар иқтисодий-ижтимоий ривожланишининг ижобий натижаларидан бири Қорақандоғистон Республикаси, Ўзбиззах, Қашқадарё, Сурхондарё ва Сирдарё вилоятлари каби кам ривожланган худудлар иқтисодий салоҳияти ошishi ва ЯИМ, саноат маҳсулотлари ва пуллик хизматлар бўйича табақалашув пасайиши ҳисобланади. Бироқ, саноат маҳсулотлари ва халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқариши бўйича юқори ва паст даражада ривожланган худудлар ўртасидаги фарқ бугунги

қунда ҳам сақланиб қолмоқда. Бу эса, давлат томонидан ҳудудларни иқтисодий - ижтимоий ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган ягона тадбирлар аниқ мақсадларга йўналтирилишини ва ҳудудлар табиий -иқтисодий салоҳиятидан келиб чиқиб иш юритишни талаб этади.

2005-2006 йилда иқтисодиётни ҳудудий тартибга солишни такомиллаштириш бўйича муҳим вазифаларга маъмурий ислохотларни чуқурлаштиришнинг номарказлаштириш йўналиши бўйича, амалга оширилаётган кам ривожланган ҳудудларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, шу жумладан, қишлоқ жойларни ривожлантириш, маҳаллий бошқарув ташкилотларининг моддий - техника ва молиявий базасини мустаҳкамлаш жараёнини такомиллаштириш киради.

14.2. Ҳудудларнинг иқтисодиётга инвестицияларни жалб қилиш хусусиятлари ва имкониятлари

Ҳудудлар ривожланганида ўзига хос ўрин тутувчи молиялантиришнинг турли хил манбалари мавжуд. Уларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: давлат бюджети маблағлари; корхоналарнинг ўз маблағлари; аҳоли маблағлари; чет эл инвестициялари; бюджетлардан ташқари фондларнинг маблағлари ва ҳоказолар.

Бозор иқтисодиёти шароитида миллий иқтисодиётимиз учун зарур бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи ҳудуд объектлари молиялантирилади, хусусий молиялантириш кенгайиб, хусусий сектор ривожланган сари давлат бюджети маблағлари ҳисобига инвестициялаш ортиб боради. Бундай ҳолларда бозор иқтисодиётига ўтиб бораётган давлатларда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам давлат бюджети томонидан тиббиёт, фан ва маданият, маориф ва бошқа ижтимоий соҳалар лойиҳалари молиялантирилади ҳамда бу мақсадга мувофиқдир. Бунга мисол қилиб кейинги йилларда мамлакатимиз ҳудудларида кенг миқёсда қурилиб, фойдаланишга топширилаётган тиббиёт муассасалари,

академик лицейлари ҳамда касб-хунар коллежлари ва бошқаларни келтириш мумкин.

29.3-жадвалда Ўзбекистон Республикаси вилоятларида киритилган инвестицияларнинг ҳажман ўсиши келтирилган. Ундан кўришиб турибдики, ЯИМнинг ўсиши саноат энг ривожланган Андижон вилоятида 25.5%, Фарғона вилоятида 18.6%, Наманган вилоятида атиги 9,9%ни ташкил этган. Фарғона водийси вилоятлари орасида саноат энг паст даражада ривожлангани Наманган вилоятидир.

Қишлоқ хўжалиги тармоғи бўйича энг юқори даражага Наманган (45,7%), Фарғона (38,1%), Андижон (37,2%) вилоятлари эришган, улар республикамизнинг ўртача кўрсаткичларидан анча юқорилагани қайд этилди. Савдо ва умумий овқатланиш тармоғи бўйича вилоятлар ва республика кўрсаткичлари бир-бирига яқинлиги кузатилди. Бунда вилоятларга ривожланиш мақсадлари учун давлат бюджети, маҳаллий бюджетлар ҳамда бошқа манбалар ҳисобидан маблағлар ажратилади.

Республикамизда корхоналар ривожланиб, молиявий жиҳатдан барқарорлашиб бормоқда. Шундан келиб чиқиб, корхоналарда ўз-ўзини молиялаштиришнинг янги манбалари шаклланимоқда. Корхоналарнинг ўз-ўзини молиялаштириш манбалари қуйидагилардан ташкил топган: корхонанинг тақсимланмаган фойдаси; амортизация ажратмалари фонди; акциялар чикариш ҳисобига шакллантирилган маблағлар; махусе фондлар.

Юқоридаги маблағлар манбадан корхоналар ўз ишлаб чикаришини йўлга қўйиш, модернизацияси ёки техник-технологик жиҳатдан янгиланиш, айланма маблағларини қўнайтириш учун фойдаланишлари мумкин.

Давлат томонидан олиб борилаётган қўллаб-қувватлаш сиёсатида корхоналарга, айниқса, эндигина иш бошлаётган субъектларга хорижий инвестиция ёки бошқа турдаги кичик ва ўрта корхоналарга солиқ имтиёзлари бериш ҳам алоҳида аҳамият касб этмоқда. Корхоналар муайян имтиёзли давр мобайнида солиқ туловларини амалга оширмайдилар ва шу ҳисобдан қоладиган суммаларни ҳам ўз ишлаб чикаришини кенгайтиришга йўналтирадилар. Бундан ташқари корхоналар ўзларига кераксиз бўлган асосий воситаларни сотиш ёки

ижарага бериш орқали ҳам кўйимча маблағларга эга бўлишлари мумкин.

Инвестиция лойиҳаларини турли хил манбалар ҳисобига молиялаштиришда банк кредитлари алоҳида аҳамият касб этади. Шунини ҳисобга олиб, мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ мамлакатимизда банк тизимини ривожлантиришга катта эътибор берилди. Бугунги кунда мамлакатимизда 40 га яқин тижорат банклари фаолият кўрсатмоқда. Ушбу банklar мамлакатимиздаги барча хўжалик юритувчи субъектларга ўз фаолиятларини ривожлантиришлари учун кредитлар ажратишмоқда.

Масалан, 2001 йил 1 январь ҳолатига кўра, республикамызда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга ажратилган умумий кредитлар ҳажми 138.9 миллиард сўмни, бундай кредитни олган тадбиркорлик субъектлари 10335 тани ташкил этди. Ажратилган бу кредитлар эвазига 45300 та янги ишчи ўринлари яратилди, 83.1 млрд. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилди ва хизматлар кўрсатилди. Шу жумладан, хорижий кредит лийнйалари орқали хорижий валютада ажратилган кредитлар миқдори 228.7 млн. АҚШ долларини ташкил этди.

Кичик ва ўрта бизнес субъектларига миллий ва хорижий валютада ажратилган кредитларнинг 83.4 млрд.сўми ёки 60%и саноатга, 25.4 млрд. сўми ёки 18%и айланма маблағларни тўлдиришга, 16.0 млрд. сўми ёки 12%и қишлоқ хўжалигига, 5.2 млрд. сўми ёки 4 %и қурилиши ҳамда маиший хизмат кўрсатишга ва 8.9 млрд. сўми ёки 6 %и бошқа тармоқларга йўналтирилган. Кейинги йилларда мамлакатимизнинг энг йирик ва ривожланган банклари ҳам инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда ижобий ишларни амалга оширишмоқда. Жумладан, асосий капитал ва қурилиш-мантаж ишларига киритилган инвестициялар республикамыз вилоятлари бўйича 2003 йилда қуйидагича тақсимланган: киритилган 1194,2 млрд. сўм инвестицияларининг Қашқадарё вилоятига 206.7 млрд. сўми ёки 17.3%и, Тошкент шаҳрига 230.6 млрд. сўми ёки 19.3%и ва Фарғона вилояти 103.1 млрд. сўми ёки 8.6%и берилган. Учта ҳудудга – киритилган инвестиция: Сирдарё (2%), Сўрхондарё (3.6%), Хоразм (3.8%) вилоятларига киритилган инвестиция жами

вилоятларга тўғри келган инвестиция ҳажмининг атиги 10 %ини ташкил этади.

Самарқанд, Бухоро, Наманган, Тошкент вилоятлари шароит ва имкониятлари юқори бўлса-да, инвестиция жалб этишида орқада қолишмоқда.

Умуман олганда эса, лойиҳаларни молиялаштиришда банк кредитларига талаб бозор иқтисодиёти шароитида ҳам оддий, ҳам мажбурий ҳолатдир. Ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида аҳоли маблағлари инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришнинг зарур манбалари ҳисобланади. Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда қимматли қоғозлар бозорининг тараққий этгани аҳоли маблағларини тўғридан-тўғри инвестицияларга йўналтириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Республикамизда ҳам қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш учун барча шарт-шароитлар яратилмоқда. Аҳолининг бўш маблағларини жамғариш тижорат банкларида амалга оширишмоқда ва ушбу жамғарма маблағлари кўпроқ қисқа муддатли кредитларга йўналтирилмоқда.

Ўзбекистон иқтисодиёти ҳудудларининг ривожланиши сифат жаҳатдан янги ҳолатга — барқарорликка ва иқтисодий ўсишга ўтишнинг муҳим шарти юқори даражада инвестицион фаоллик ҳамда капитал ҳосил қиладиган инвестициялар самарадорлиги оширилишини талаб этади. ЯИМнинг бор-йўғи 1 % га ўсириш учун ишлаб чиқаришга инвестициялар ҳажми 3 % дан кам бўлмаган миқдорда ортиши лозим.

Ўзбекистон ҳудудларида иқтисодий ўсиш ва тузилмавий қайта қурилиш учун ҳақиқий шарт-шароитни яратиш ҳам муҳим масалалардан биридир. Кейинги йилларда инвестиция соҳасига умумий трансформацион насаини кучли таъсир қилди. Шў билан бирга, инвестициялар ЯИМ динамикаси билан мослашган анча тезкор суръатларда қисқарди. Бивобарин, инвестицияларнинг 2004 йилги ўсиши ислоҳотлардан олдинги даражадаги тикланишнинг ижобий тенденцияси ҳамдир. Таҳминларга кўра, ЯИМ таркибидаги ялпи жамғарма удуши насаиинда давом этади.

Ислоҳотларнинг биринчи босқичида, инвестиция соҳасидан танглик салбий миқдорий ўзгаришлар асосидаги инвестицион модель тақомиллашмагани сабаб бўлган

трансформацияларнинг турли жиҳатлари билан ажралиб туради. Бу даврда инвестицияларни такрор чиқариш тузилмасида салбий силжишлар юз берди. Асосий фондларни тиклаш ва янгилашда инвестициялаш тенденцияси устун бўлиб келди. Бу эса, вужудга келган вазиятда молиявий таваккал нуқтан назаридан тушунарли. Аммо такрор чиқариш жараёнларининг стратегик ривожланиш мавқеидан қараганда истиқболга эга эмас. Технологик тузилма ҳам фаол элементар улушнинг пасайишига олиб келди. Ҳиҳозлар ва ускуналарнинг салмоғи 1990 йилдаги 34% дан 1995 йилда 1% гача пасайди, 2001 йилда эса 32%га ортди. Инвестициялар пасайиши оқибатида саноатнинг кўпгина тармоқларида ишлаб чиқариш асбоб-ускуналари таназулга учради. Умуман, саноат бўйича асосий фондларнинг емирилиши 2001 йил 1 январда 47.7%ни, шу жумладан, электр энергиясида 48.7%ни, рангли металлларда — 46.5%, кимё ва нефть саноатида 52.6%ни, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш тармоғида 4%ни ташкил этди.

Бугунги кунда мамлакатимиз ҳудудлари иқтисодиётида ижобий макроиқтисодий ҳаракатлар кўзга ташланмоқда. Ишлаб чиқаришда муайян силжишлар ва тикланиш, инвестиция жараёни бирмунча фаоллашгани кузатишмоқда. Эндиликда саноати ўрта ривожланган мамлакатлар йўлидан бориб, хом ашё, конверсия ва харбий саноат мажмуасини, юқори технологик корхоналарни бозор мақсадларига йўналтириш, самарадорлиги юқори бўлган қайта ишлаш саноатини шакллантириш бўйича технологик тафовутларни енгиш сингари глобал масалалар ҳал этилиши лозим.

Ўзбекистон иқтисодиётидаги тузилмавий ўзгаришлар ва маҳсулотларимизнинг насл рақобатбардошлиги уларга бўлган ишлаб чиқариш ва истеъмол талабини чеклайди. Бу эса, ўз навбатида, инвестициялар кўнайиши иқтисодий ўсишга кўрсатадиган таъсирнинг насл мультпликатив самарасини белгиламоқда. Иқтисодиёт реал секторининг инвестициялаш самарадорлигини, аввало, уларни давлат томонидан аниқ белгиланган устувор бўюлишларга фаол тарзда йўналтириш орқали ошириш мумкин. Ушбу йўналишдаги амалий қадамлар нафақат инвестициялар ҳажми оширилишини, балки уларнинг миллий ҳўжалик тузилмасини тақомиллаштиришга қаратилган ўсишини аниқлатади. Шу жиҳатдан давлат инвестиция

сифоатининг 1998 – 2004 йиллардаги йўналишлари ишлаб чиқариш инвестициялари ҳудудий тузилмаси ўзгаришининг таҳлили эътиборга лойиқдир. X 29.3-I жадвалда эҳс эътирилган.

Асосий капитал, ҳудуд ишлаб чиқариш инвестициялари киритилишининг тармоқ манзараси унинг динамикасидаги кўйидаги хусусиятларидан далолат беради:

- биринчидан, енгил саноат, ёқилғи саноати, нефтни қайта ишлаш, уй-жой қурилиши ва кўмир саноатидан ташқари иқтисодиётнинг деярли барча тармоқларида инвестиция захиралари кескин пасаймоқда;
- иккинчидан, чиқарилаётган маҳсулотга талаб чекланмаганлиги сезилмоқда ва шу боис катта модиявий барқарорликка эга бўлган, экспортга мўлжалланган ҳам аниқ тармоқларига инвестиция оқими кучайди. Инвестиция танглиги машинасозлик ва металлга ишлов бериш тармоқларига бирмунча сезиларли таъсир қилди. инвестиция кўйилмалари 19.9%дан 2.9%гача қисқарди.

Машинасозлик, қишлоқ хўжалиги, металлургия, қурилишга киритилган ишлаб чиқариш капитали камайганда ушбу жараёни, тараққиёт омилли, деб ҳисоблаш мумкин бўларди. Уй-жой қурилишига келтирилган инвестициялар бундан мустасно. Чунки, 2000 йилда уларнинг улуши 200%ни ташкил этди ва бу кўрсаткич ўсиб бормоқда. Бинобарин, уй-жойга маблағнинг узоқ вақтга кўйилиши нафақат инфляциядан ишончли ҳимоя, балки хусусий капитал учун катта даромад манбаи ҳамдир. Шу ўринда эслатиб ўтиш керакки, фақат машинасозлик иқтисодиётини қайта тузиш йўналишидаги инвестицион ёриб ўтишгина? мустаҳкам ижобий ўзгаришларга ривож бериши мумкин. Бу ҳолда акселераторнинг? ағъанавий моделининг механизми намойиш бўлади. Ундаги соф инвестициялар микдорига сабаб ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишидир.

Ўзбекистон Республикасига киритилган
инвестицияларнинг ўсиши, фоиз ҳисобида

Худудлар	2000 й	2001 й	2002 й	2003 й	2004 й
Қорақалпоғистон Республикаси	83,0	106,0	114,0	118,0	98,3
Андижон	101,0	118,0	105,0	106,9	62,5
Бухоро	108,0	119,0	103,0	100,6	168,2
Ўзғиззах	111,0	78,0	112,0	83,5	111,0
Башқадарё	93,0	130,0	94,0	111,7	81,4
Навоий	116,0	107,0	98,0	109,6	87,8
Наманган	103,0	96,0	100,1	101,7	95,5
Самарқанд	104	107,0	99,8	107,9	109,6
Сурхондарё	102,0	116,0	101,0	104,0	102,0
Сирдарё	106,0	104,0	84,0	105,5	150,9
Тошкент	107,0	112,0	102,0	108,3	122,0
Фарғона	102,0	109,0	108,0	95,9	90,4
Хоразм	107,0	96,0	103,0	91,6	22,0
Тошкент шаҳри	92,0	106,0	81,0	106,8	121,6
Ўзбекистон Республикаси	101,0	104,0	103,6	104,5	104,6

Маъба: Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2004. №3. 78-б.;
2004 йил № 8. СПСМ. Т.: 2005. 93-б.

Инвестиция фаоллиги, инвестиция танқидидан холос бўлиши, иқтисодий ўсишга замин яратishi муаммоси қуйидагича ҳал этилиши мумкин:

– маблағларни узоқ вақтга қўйиш учун барқарор мотивациялар механизмини яратиш;

– капитал қўйилмаларни мунтазам молиялаштириш учун маъбалар излаш ва уларни бошқариш, ички жамғармалардан фойдаланишда инвестиция йўналишини таъминлаш;

– инвестицияларни қабул қила оладиган ҳўжаатив юритувчи субъектларда шилаб чиқаришни йўлга қўйиш.

Ўзбекистон Республикасида инвестициялар умумий ҳажмида барча даражалардаги бюджет маблағлари улуши камайди ва чет эл инвестициялари ошиб бормоқда.

Масалан, Ўзбекистон киритилган инвестициялар таркибидаги ижобий ўзгаришлардан бири пахта толаси экспорти қисқариши эвазига олиндиган инвестициялар камайишидир. Унинг хорижий инвестициялар иштирокидаги қўшма корхоналар экспорти бўйича улуши 2004 йилда 1,9%га пасайди (14.4-жадвал).

14.4-жадвал

Ўзбекистонда хорижий инвестициялар иштирокидаги қўшма корхоналар экспортининг товар таркиби, фонда

	2004 йилда 2003 йилга нисбатан % да	2004 йилда 2005 йилга нисбатан % да	2003 й.	2004 й.	2005 й.
Жами	139,1	104,8	100	100	100
Пахта толаси	96,7	47,4	3,3	2,3	1,0
Озиқ-овқат маҳсулотлари	127,6	122,8	4,2	3,9	4,5
Кимё маҳсулотлари	156,0	170,6	2,3	2,6	4,2
Энергетика маҳсулотлари	149,0	103,4	3,3	3,6	3,6
Қора ва рангли металлар	137,4	172,8	0,8	0,7	1,2
Машина ва ускуналар	203,3	159,4	19,8	28,4	43,3
Хизматлар	157,7	102,3	4,4	5,	4,9
Бошқалар	119,6	73	62,3	53,5	37,3

Маنبа: Ўзбекистон илмий-таълимий шарҳ, 2004 йил № 8, СИСМ, Т.: 2005, 69-б. ва 2005 йил СИСМ, Т.: 6-45-б.

Республикада 2005 йилда машина ва ускуналар экспорти 2 баробар, хизматлар 1,6 қора ва рангли металлар

экспорти 1.7 баробарга ошди. Рангли металлар экспорти охишига асосан жаҳон бозоридаги қулай нархлар конъюнктураси сабаб бўлди.

Худудларга киритилган хорижий инвестициялар шитирокидаги корхоналар фаолиятида сингил автомобиллар, автобуслар, электротехника воситалари, мева-сабзавот маҳсулотлари, алоҳида хизматлар, тўқимачилик маҳсулотлари, нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари ва бошқалар катта ўрин эгаллади. Ишлаб чиқарилаётган ва экспорт қилинаётган маҳсулотлар бўйича «Ўзавтосаноат» АЖ, «Ўзбекенгилсаноат» ДАК, «Ёғмойтамаксаноат», «Озиқ-овқат», «Ўзэлтехсаноат» уюшма (ассоциация) ларининг улуши юқори бўлди.

14.5-жадвал

Ўзбекистонда хорижий инвестициялар шитирокидаги корхоналар (ХИК) экспортининг худудий таркиби, фонзда

Худудлар	ХИКларнинг худудлар экспорти хажмидаги улуши		2004 йилда 2003 йилдагига нисбатан, %да
	2003 й.	2004 й.	
Ўзбекистон Республикаси	15.2	16.2	139.1
Қорақалпоғистон Республикаси	2.3	2.6	164.4
Андижон	62.8	82.0	203.7
Бухоро	11.9	8.4	104.2
Ўзиззах	3.1	3.0	122.4
Қашқадарё	8.7	7.6	116.6
Навоий	63.7	57.9	137.9
Наманган	24.4	27.8	100.3
Самарқанд	19.0	18.7	130.2
Сурхондарё	5.7	1.4	135.9
Сирдарё	6.7	4.4	72.4
Тошкент	27.4	15.1	101.3
Фарғона	47.5	55.4	117.0
Хоразм	10.4	6.0	84.4
Тошкент	6.3	6.8	146.9

Маъба: Ўзбекистон илмий охиши, Таҳлилий шарҳ, 2004 йил, № 8, СИСМ, Т. 1, 2005, 70-6.

Хорижий инвестициялар иштирокидаги қўшма корхоналар экспортнинг ҳудудий таркибида Навоий (28,8%), Андижон (26,2%), Тошкент (11,5%), Фарғона (10,7%) вилоятлари ва Тошкент шаҳри (13,1%) етакчи ўрин тутди (14,5-жадвал).

Мазкур ҳудудлар улушига хорижий инвестициялар иштирокидаги қўшма корхоналар умумий экспортнинг 90,3%и тўғри келади. Бунга асосан машинасозлик, олтин қазиб чиқариш, кимё ва енгил саноат маҳсулотлари ҳисобига эришилган.

Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси, Қўшма Штатлари, Қирғизистон Республикаси, Қўшма Корхоналари ва Хоразм вилоятлари хорижий инвестициялар иштирокидаги қўшма корхоналарнинг экспортдаги улуши республикада мавжуд хорижий инвестициялар иштирокидаги бундай корхоналар экспорти ҳажмининг атиги 1% ини ташкил этди.

Таъкидлаш керакки, хорижий инвестициялар иштирокидаги қўшма корхоналарнинг экспортдаги улуши Андижон вилоятида 2, Қорақалпоғистон Республикасида 1,6 баробар ўсди. Сирдарё ва Хоразм вилоятларида эса экспорт ҳажми қисқарди.

Ҳудудлар экспортида Андижон (82,0%), Навоий (57,9%), Фарғона (55,4%), Наманган (27,8%), Самарқанд (18,7%) ва Тошкент (15,1%) ташкил этди. Вилоятларида хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар улуши айниқса катта бўлди. Мазкур ҳудудларда олтин қазиб олиш (Навоий вилоятида), автомобиль ва автобуслар (Андижон ва Самарқанд вилоятлари), кимё саноати (Тошкент вилояти), нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари (Фарғона вилояти) ишлаб чиқариш бўйича жорий инвестициялар иштирокидаги катта корхоналар жойлашган. Экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқаришида ҳудудий номутаносибликлар, шу жумлада, муҳим ҳисобланган бозор инфратузилмаси ривожига алоқадор тафовуслар Ўзбекистонда ҳудудий интисодиёт турли даражада ривожланганлиги билан изоҳланади.

Давлат капитал қўйилмалари улушининг қўнлиги давлатнинг фаол хўжалик юритиш, тармоқлар ва корхоналарини бюджет ҳисобидан молиявий таъминлашга болиқ. Халқ хўжалигини бюджет ҳисобидан молиялаштириш

бонка манбалардан олинган инвестициялардан кўра тезроқ камаймоқда. Натижада якунланмаган қурилиш объектлари кўнаймоқда, инвестицияларни ўзлаштириш муддатлари узаймоқда. Бу эса инвесторлар учун уларнинг самарадорлиги ва салоҳияти пасайишига сабаб бўлмоқда.

Корхона ва ташкилотларнинг хусусий маблағлари инвестиция захиралари шаклланишида асосий манбага айланиб қолмоқда. Аммо уларнинг молиявий ҳолати асосан кескин ёмонлашмоқда. Бу рентабелликнинг пасайиши ва зарар билан ишлаётган корхоналар улуши энергетика, қишлоқ хўжалиги соҳаларида кўпайишига олиб келмоқда.

Шунингдек, ҳозирга қадар амал қилган солиқ тизими ҳам корхоналарнинг инвестицион имкониятларига путур етказди.

Фойданинг камайиши, корхоналарнинг инвестицияларга йўналтириш мумкин бўлган хусусий маблағларини камайитирибгина қолмайди, балки рентабеллик даражаси ва ҳақиқий фойиз ставкаси ўртасидаги ўзаро нисбатни ёмонлаштириб, ишлаб чиқарувчиларнинг қарз маблағларини жалб этиш имкониятларига ҳам салбий таъсир ўтказди. Эслатиб ўтиш жоизки, ишлаб чиқаришда қўйилмалар самарадорлиги билан депозитлар бўйича ставкалар ўртасидаги охириги фойда айирмасининг ортинч салоҳияти инвесторларнинг ишлаб чиқаришга капиталлари қўйилмасини тўхтатиб турибди. Инвестициялар корхоналарнинг кучли манбаси бўлиши амортизация фойизига путур етказмоқда. Амортизацияга чиқарилган суммалар инвестиция жамғармаларига нисбатан ҳамма манбалар ҳисобига камаймоқда. Оқибатида улар нафақат асосий фондларни юқори техник даражада янгилаш, балки сарфланаётган фондларни шунчаки алмаштириш учун ҳам етарли бўлмаяпти.

Бунинг сабаби узоқ вақт мобайнида асосий фондлар қийматини қайта баҳолаш ва амортизациянинг эскириб қолган меъёри қўлланиб келинганлигидадир. Амортизация танлархини ошириш сабабли корхоналар фондлар қиймати билан қиёсланганда амортизацияга чиқарилган суммаларни ва маҳсулотлар нархини пасайтиради.

Капитал қўйилмаларини молиялаштириш учун давлат бюджети харажаглари тегишли объектларни давлат

тасарруфидаги чиқариш ва хусусийлаштириш ҳисобига камайтирилади. Аммо хусусийлаштирилган кўнгина корхоналарда ҳам худди давлат тасарруфидаги корхоналардаги каби молия маблағлари сурункали етишмайди. Шунинг учун улар жамғармаларни деярли тўнламайди ва капитал кўйилмаларнинг кескин қисқартиради. Нодавлат сектор маблағларининг молиялаштириш мабдалари бўйича имкониятлар таркибидagi удўши кўнайиши уларнинг мутлақ ҳажмларига тенг эмас.

Инвестиция таваккалчилигининг юқорилиги, қолаверса, янада самарали ва тез қўпланадиган пул кўйилмаси бўшлиғи тўлдирилмаганлиги туфайли ҳанузгача ишлаб чиқаришга пул маблағлари кўйилмаяпти.

Миллий банкларнинг барчаси ўз иш фаолиятини таъминлайдиган капитал айланиши муддатларига боғлиқ ҳолда фаолият юритмоқда. Фонд бозорига савдо ва банк иши жабҳаларидан келадиган спекулятив капитал ҳозирча асосан қисқа муддатли мақсадларни кўзлайпти. У нисбатан кам даромадлилик туфайли узок вақтга мўлжалланган йирик кўйилмаларни амалга оширишдан манфаатдор эмас.

Давлат корхона ва ташкилотларининг бюджет капитал кўйилмалари ва инвестициялари қисқараётган шароитда мамлакат инвестициялари фаоллиги фарқлари хусусий сектордагина ривожланади. Россия ва Ўзбекистоннинг кўнгина иқтисодчиллари ва таҳлилчилари (Абдулкин, А.Мартинов, В.Дзасаров)нинг фикрича, иқтисодийни барқарорлаштириш ва мустаҳкам ўсишга эришини мақсадида инвестициялаш учун мамлакатда вужудга келган шароитда аралаш иқтисодийга хос бўлган барча эҳтимолли молия захираларини аниқлаш ва уларни инвестиция мақсадларига ўтказиш усуларини топиш муҳимдир. Таҳлиллар республика худудларининг ижтимоий - иқтисодий ривожланиш имкониятлари бўйича қуйидаги хулосаларни беради:

-- капитал кўйилмалар умумий ҳажмининг пасайиши ва инвестиция соҳаларидаги вазиятнинг оғирлашуви, худудларда ишлаб чиқариш моддий-техник баъзасининг емирилиши билан бирга кечадиган, узок давом этадиган инвестиция танглиги Ўзбекистоннинг айрим худудлари иқтисодийи учун хосдир:

- ички инвестицияларнинг асосий ички баланси корхонанинг хусусий манбалари маблағлари бўлиб қолмоқда;
- макроиктисодий нобарқарор шароитда амортизация фонди ҳажмлари камайишига уларнинг такрор ишлаб чиқариш қobiliятининг йўқолиши сабаб бўлади;
- ёқилғи-энергетика мажмуи, кон-металлурги, тўқмачилик тармоқларида ва транспорт тизимида энг катта инвестиция фаолияти кузатишмоқда.

Собиқ иттифоқ ўрнида вужудга келган бошқа мамлакатлардаги каби Ўзбекистонда ҳам инвестициялаш жараёни трансформацияси юз бермоқда. Лекин, бунда бозор иқтисодиётининг барча имкониятларидан тўлақонли фойдаланилмаяпти. Иқтисодиётнинг реал секторини инвестициялашда хусусий капитал ҳозирча муҳим ўрин тутмаяпти. Иқонланиш даврида ўтиш сўст кечмоқда, реал секторга инвестиция киритишнинг бозор институти ҳанузгача ўта секин ривожланмоқда. Суғурта, нодавлат фондлари ва бошқа инвестиция тузилмалари ҳам бошланғич ҳолатда эканлиги миллий жамғармалар зарур даражада катталаштирилишига ва келгусида инвестиция кўйилmalarига айланттирилишига ёрдам бермаслигига сабаб бўлмоқда.

Банк секторида фаолият ишлаб чиқаришда фойдаланиш учун маблағларни катта кўламда йўналиштириш мақсадида истиқболли кредит линиялари очишга тўлиқ қаратилмаган.

Кўпчилик ҳудудларда банкларнинг капиталлаштириш даражаси ҳам, хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестиция кредитларига бўлган талабига нисбатан тўлов қobiliяти ҳам паст бўлганлиги сабабли ўз ишларида етарлича инвестицион йўналишларни тополмаётганликларини кўрсатмоқда. Ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш имкониятлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорида аниқ кўрсатилган. Бу қарор ижроси республикада банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш, унинг барқарор ривожланишига эришиш, тиждорат банклари иш самарадорлигини ошириш, ҳудудлардаги инвестиция жараёнлари ва иқтисодиётни таркибан ўзгартиради, чет эл инвестициялари тўғридан-тўғри кириб келишида кенг иштирок

этиб Ўзбекистон ҳудудларининг ривожланиш суръатлари ошишини таъминлайди.

14.3. Кичик тадбиркорликни кенг ривожлантириш йўллари

Ривожланган хорижий давлатлар амалиётига кўра кичик ва ўрта бизнес корхоналари иқтисодий конъюнктура ўзгаришларига тез мослаша оладиган, янги техника ва технологияларни доимий талаб қиладиган, механик унвумдорлиги юқори бўлган хўжалик субъектларидир. Бу хусусият кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг иқтисодий ўсини, аҳоли бандлигини таъминлашдаги мавқеи ошишига олиб келди. Масалан, АҚШнинг «Миллиторс» корпорацияси хом ашё ва бутловчи қисмларни 30 мингтагини кичик ва ўрта бизнесдан сотиб олади.

Ўзбекистон ҳудудларида иқтисодий ислохотларни чуқурлантиришининг устувор йўналишлари қаторига хусусий тармоқ ва кичик тадбиркорликни (КТ) ривожлантириш киради. Шу нуқтаи назардан ҳам уларни ривожлантиришти жадаллаштириш ва ЯИМдаги улущини кўпайтириш, бозор иқтисодиётига мос товар ва хизматлар бозорини шакллантириш ҳамда маҳсулот экспортини оширишда асосий вазифалар қўйидагилар ҳисобланади: давлат ташкилотларининг хусусий тадбиркорлик фаолиятига аралашувини чеклаш, хусусий тадбиркорларни ресурслар ва сотини бозоридаги иштироки доирасини кенгайтириш, молиявий қўллаб-қувватлаш ва қўшимча солиқ имтиёзларини жорий этиши.

Тадбиркорлик эркин фаолият юритиши учун бафолатларнинг таъминланганлиги, уларни давлат томонидан рўйхатга олишининг ихчам механизми жорий этилиши, кредит маблағларидан фойдаланиш доирасининг кенгайиши. Ҳудудларда кичик тадбиркорликни рабатлантириш бўйича амалга оширилган кенг қамравли чора-тадбирлар, сирасига киради. Ўтган давр мобайнида ушбу вазифалар мувоффақиятли амалга оширилишти. Масалан, биргина 2004 йилда тижорат банклари томонидан КТ субъектларига 353.6 млрд. сўм ёки 2003 йилдагига нисбатан 71.4 млрд. сўм кўп

кредит берилди. Шунинг ҳам эслатиб ўтиш керакки, кўйлаб ҳудудларда макроектисодий муҳит шаклланимаган, инфляция нарх даражада – 3,7%, миллий валюта курси барқарорлиги. ЎТнинг ЯИМ улуши – 35,6%гача ўсган ёки 2003 йилдагига нисбатан 0.6% юқори бўлиши таъминланган.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 1 январдаги Фармониغا мувофиқ кичик тадбиркорлик субъектлари тоифасига қўйиладиганлар қиради:

- янға тартибда фаоллият кўрсатувчи тадбиркорлар;
- микрофирмалар, ишлаб чиқариш тадбиркорлари ўртача йиллик банд бўлган ишловчилари сони 20 нафардан кам бўлмаган, хизматлар ва бошқа ноишлаб чиқариш соҳаларида 10 нафардан кам бўлмаган, улғуржи чакана ва умумий оьқатланишида 5 нафардан кам бўлмаган;
- кичик корхоналар, тармоқда банд бўлган ўртача йиллик ишловчилар сони: енгил саноат, озиқ оьқат, металлни қайта ишлаш, мебель ва қурилиш материаллари тармоғида 100 нафардан кам бўлмаган, машинасозлик, металлургия, ёқилғи-энергетика ва кимё саноати, қишлоқ хўжалиғи маҳсулотларини ишлаб чиқариши ва қайта ишлаш, қурилиш ва бошқа саноат ишлаб чиқариши соҳаларида 50 нафар: фан, транспорт, алоқа, хизматлар соҳаси (суғурта компанияларидан ташқари), умумий оьқатланиш корхоналари ва бошқа ноишлаб чиқариш соҳаларида 25 нафар.

Ўзбекистон ҳудудларида тадбиркорлик йил сайини ривожланиб бормоқда. ЎТнинг ЯИМдаги улуши барқарор ўсиши кўп жиҳатдан кичик корхоналар томонидан ишлаб чиқариш ҳажми оширилиши билан боғлиқ. Хусусан, бу борадаги кўрсаткич микрофирмаларда 6 % ўсган. ЎТ улушининг органини барча вилоятларда яъни ҳудудий маҳсулот кўпайиши ва унинг ўсишига таъсир кўрсати. Ўзбекистон ҳудудларида яъни ички маҳсулот ва яъни ички маҳсулоти (ЯИМ)да кичик тадбиркорликнинг улуши 14.6 жадвалда акс эттирилган.

**Ўзбекистон Республикаси ЯИМ ва ЯХМда кичик
тадбиркорликнинг улуши, фоизда**

Худудлар	Жами		Ўзумидан					
	2004 й.	2005 й.	кичик корхоналар		микрофирма- лар		якка таърибдаги тадбиркорлар	
			2004 й.	2005 й.	2004 й.	2005 й.	2004 й.	2005 й.
Ўзбекистон Республикаси	35.6	38.2	5.3	6.5	13.3	13.0	17.0	16.7
Қорақалпоғ вистон Республикаси	42.9	48.9	3.6	9.4	23.1	25.6	16.2	13.9
Андижон	38.6	38.7	3.5	5.2	9.2	9.5	25.9	24.0
Бухоро	39.7	44.4	4.9	8.3	13.6	16.2	18.2	19.9
Ўқиззах	57.2	64.4	1.2	2.5	32.0	35.8	24.0	26.1
Башқалар	40.6	38.4	2.7	2.8	20.8	18.8	17.1	16.8
Навоий	21.2	20.9	2.3	1.5	8.5	9.0	10.4	10.4
Наманган	47.7	51.4	6.7	8.6	17.3	16.7	23.7	26.1
Самарқанд	52.6	54.5	8.6	5.3	12.9	17.7	31.1	31.5
Сурхондар ё	46.9	45.9	4.0	6.3	19.3	16.5	23.4	23.1
Сурдарё	61.3	58.8	2.8	7.0	36.3	33.3	22.2	18.2
Тошкент	36.1	36.3	8.7	7.9	8.8	10.9	18.6	17.5
Фарғона	41.5	43.9	4.9	5.5	16.4	19.5	20.2	18.9
Хоразм	45.3	54.2	2.8	6.7	18.7	23.0	23.7	24.5
Тошкент шаҳри	43.5	54.2	15.4	19.3	12.5	19.6	15.6	15.4

Маъба: Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2004 йил. № 8. СИСМ. Т.: 2005. 70-б. ва СИСМ. Т.: 2006. 158-б.

14.6-жадвалда кўрсатишганидек, КТнинг ортиши барча вилоятлар ялпи худудий маҳсулоти кўпайиши ва унинг ўсишига таъсир кўрсатган. Фермер хўжаликлари сон кўпайиши эъазига КТнинг ЯХМдаги улуши юқорилиги, хусусан, Сурдарё 61.3%, Ўқиззах вилоятида 57.2%лиги қайд этилди. Шунингдек, бу хўжаликлар улуши қишлоқ хўжалигида кичик корхоналар ва микрофирмалар фаолияти турлари ўсиши эъазига Самарқанд (52.6%), Наманган (47.7%), Сурхондарё

(46,9%) ва Хоразм (45,6%) вилоятларда ҳам оlingан. Бу борадаги кўрсаткич Қорақалпоғистон Республикаси, Фарғона, Қашқадарё ва Бухоро вилоятларида республиканинг ўртача даражасидан юқори бўлган.

Республикамиз ҳудудларида кичик бизнес корхоналари фаолиятини ривожлантириш иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Мамлакатимизда чет эл инвестицияси киритилган корхоналар сони 2004 йил бошида 3539 тагача етди.

Ўзбекистон ҳукуматининг инвестиция дастурида кичик бизнес корхоналарини ривожлантиришга, уларни кредит линиялари ҳисобидан молиялаштиришни кенгайтиришга алоҳида эътибор берилган.

Бозорда рақобатда ютиб чиқиб энг асосий мақсадлардан бири ҳисобланади. Бунинг учун ишчи кучи эгасидан бир қанча фазилатлар, жумладан, ўз касбининг билимдонлиги бўлиши ҳамда дунёқарашининг кенлиги, компьютер технологиялари ва хорижий тиллардан камда биттасини муқаммал билиши ва амалда улардан оқилона фойдалана олиши, замонавий фан-техника ютуқларидан хабардор бўлиши ва уларни амалиётда қўллай билиши, инновация, янгиликка интилувчан бўлиши, меҳнат иштиромига қатъий роя эътиши ҳамда уни бузмаслик ва ҳовозлар талаб этилади.

Меҳнат бозорида рақобатнинг юзага келиши кўйидаги объектив шарт-шароитларни тақазо этади:

– биринчидан, эркин бозор иқтисодиётининг мавжудлиги ва амалда бўлиши. Бунда ишчи кучига бўлган талаб ва таклиф эркин ҳолда ўзгаради, малакасига қараб ишчи кучини мустақил танлаш имкони туғилади, меҳнат бозорида ставкачи ўрини эгалловчи меҳнат бижалари эркин фаолият кўрсатади. Бу меҳнат бижалари истеъмолчиларга малакали ишчи кучини таклиф эта оладилар;

– иккинчидан, рақобатга киришувчиларнинг кўчилиги. Қачонки, меҳнат бозорида ўз товари билан қатнашуви субъектлар кўнчилигини ташкил этса, рақобат ўз моҳиятига эга бўлади. Худди шу ҳолатда улар орасида рақобатга интилиши кучаяди. Ҳар бир иштирокчи янгилик ажорий этишига, меҳнат унвуддорлигини оширишининг энг арзон, энг мақбул йўллариини излаб толишига ҳаракат қилади;

– учинчидан, меҳнат бозори фаолиятини эркинлаштирувчи қону ва меъсрий ҳужжатларини мавжудлиги ва амалиётда улардан муқаммал фойдаланиши. Бундай қонулар мавжуд қонубузарликларга чек қўяди ва меҳнат бозорини ошқора равишда юзага чиқаришни таъминлайди.

Республикамиз иқтисодиётидаги туб ижобий ўзгаришлар меҳнат бозорида рақобатчилик муҳитини шакллантириш учун зарур шарт-шароитларни яратади. Чунончи, бошқариладиган бозор иқтисодиётидан эркин бозор иқтисодиётига ўтиш барча субъектларнинг мустақил фаолият кўрсатиши таъминлади, барча соҳалар фаолиятини эркинлаштирувчи конституцион, ҳуқуқий асослар эса, субъектларнинг меҳнат ҳуқуқини мустаҳкамлади. Республикада рақобатлашувчи меҳнат ресурслари етарли ва бу кўрсаткич аҳолининг табиий ўсишига тўғри мутаносиб (пропорционал) тарзда ўзгармоқда. Ҳозирги кунда республикамиз аҳолиси сони 25 миллиондан ортиқ бўлиб, шундан 45 фоизга яқинини меҳнатга қобилиятли ёшдагилар ташкил этади. Меҳнатга қобилиятли ёшдаги аҳоли ўсишининг тўртдан уч қисмидан кўпроғи қишлоқ жойларига тўғри келади. Республика миқёсида аҳолининг табиий ўсиш кўрсаткичи йил сайин пасайиб бормоқда ва бу иқтисодиётимиз учун ижобий ҳолат ҳисобланади. Аммо шунга қарамай, республикамизда ишсизлар ва иш жойини излаётганлар бор. Расмий статистик маълумотларга қараганда, 2004 йилда иш изловчи сифатида рўйхатга олинганлар сони 425 минг кишини ташкил этган. Буларнинг 73.6 фоизи қишлоқ жойларида яшовчилардир.

Қишлоқ жойларидаги меҳнат бозорининг асосий муаммоси ишчи кучи тақлифийнинг ишчи кучи талабига нисбатан ортиқчалиғидир. Бунга сабаб бу жойларда қишлоқ ҳўжалигидан бошқа соҳаларнинг етарли даражада ривожланмаганлиғидир. Шу сабабли қишлоқ жойлардан шаҳарларга иш излаб келганлар сони ортмоқда. Ҳозир қишлоқ жойларда тахминан 2 миллионга атрофида ортиқча ишчи кучи захираси мавжуд, ишсизларнинг ҳам асосий қисми қишлоқ жойларга тўғри келади.

Кейинги йилларда республикамизда ишсизлар сонининг ўзгариб туриши кузатилган. Маълумотларга

қараганда, бу кўрсаткич 2002 йилнинг охирида 34.8 минг кишини, 2003 йилнинг охирида 32.2 минг кишини, 2004 йилнинг охирида эса 34.9 минг кишини ташкил этган. Шунга мос равишда бандлик ҳам ортган. Меҳнат билан банд аҳолининг ўртача йиллик сони 2003 йилда 9589 минг кишини ташкил этган бўлса, 2004 йилда бу кўрсаткич 9910.6 минг кишига етган, яъни 103.4 фоизга кўнайди. Шунини таъкидлаш жоизки, булар республика иқтисодиётида ишсизлик муаммоси йўқ, дегани эмас. Демак, ўтти давридаги энг долзарб муаммолардан бири ишчи кучига бўлган талабнинг шакллантирилишидир. Албатта, бу муаммони ҳал этиш асосан янги ишчи ўринларини ташкил этишга боғлиқ бўлиб, қишлоқ жойларда эса қишлоқ хўжалигидан бошқа соҳалар: тадбиркорлик ва ноишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантириш муҳим. Лекин, ҳозирги шароитда барча ишсизлар учун янги ишчи ўринларини яратиш жуда қийин. Шу сабабли уларнинг бир қисmini экспорт қилиш лозим.

Ишчи кучи экспорти – ишчи кучининг бирор мамлакатга маълум муддатга шартнома асосида фойдаланиш шarti билан сотилишидир. У бошқа экспорт товарларидан маълум муддатга фойдаланилиши билан фарқ қилади. Ишчи кучи экспорти талайгина фойдали жиҳатларга эга. Чунончи:

– мамлакатимизда ишчи кучи таклифига талаб етарли даражада эмас. Ишчи кучи экспорти эса, бу муаммони ҳал этишга ёрдам беради. Экспорт натижасида ишсизлар маълум иш билан таъминланадилар:

– ишчи кучини жаҳон бозорига чиқариш рақобатчилик муҳитининг анча сифатлилик, мукаммаллик, ишончлилик каби бир қанча талабаларини кўяди. Бозордаги мавжуд муддатли рақобатга бардош берган ҳар қандай товар, табиийки, ички бозорда ҳам юқори сифатга ва юқори қимматга эга бўлади. Шу билан бирга жаҳон меҳнат бозорига товарлар – ишчи кучи экспорти илғор мамлакатлар тажрибасини, замонавий мукаммал технологиялар сирини янада нухтароқ эгаллашда юқори сифатга эришиш, ўз касби бўйича зарур ахборотлар ҳажминини кенгайтириб, малакавий самарадорлик даражасини мустаҳкамлаш имконини беради:

– хорижий мамлакатда малака ошираётган ишчи кучида тил ўрганиш имконияти пайдо бўлади:

- ишчи кучи экспортдан келган тушум ЯММнинг таркибий қисми бўлгани миллий даромад ўсишига олиб келади:

- ишчи кучи экспорти, ўз навбатида, малакали ишчи кучи импортининг камайишига олиб келади. Натижада республикамизнинг малакали ишчи кучига бўлган талаби ўз ишчи кучи ҳисобига қондирилади ва ортиқча харажатга ҳожат қолмайди;

- экспорт қилинган ишчи кучи мамлакатга чет эл валютаси тушумини қўнайтиради.

Ўзбекистоннинг энг муҳим муаммоларидан бири – аҳолини меҳнат билан банд қилиш ҳудудий дастурлари ишлаб чиқилиб, амалга оширилмоқда. Ҳар йили ўртача 350 минг янги иш жойлари, асосан аҳолининг қўлайиши ва яширин ишсизлик даражаси юқори бўлган қишлоқ жойларда яратилмоқда. Статистик маълумотларга кўра, мамлакатимизда ишсизлик кўрсаткичлари юқори эмас яъни 0.4 фоизни ташкил этади.

Аҳоли бандлигининг тармоқлар бўйича ўзгаришини таҳлил қилиш шунини кўрсатмоқдаки, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида ортиқча ишчи кучларининг бонқа соҳаларга ўтиши натижасида бу соҳаларда бандлар деярли 10 фоизга камайди. Аҳоли бандлигининг умумий миқдори қурилиш, уй-жой, коммунал ва маиший хизматнинг ноишлаб чиқариш турларида, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, ижтимоий таъминот соҳаларида, шунингдек, бозор инфратузилмаси соҳаларида яъни молия, кредит, суғурта муассасаларида, бошқарув идораларида ўсди.

Халқ хўжалиги тармоқлари бўйича аҳолининг иш билан бандлиги ҳақидаги маълумотларни таҳлил қилиш шунини кўрсатадики, меҳнат билан банд бўлган аҳолининг саноатдаги, қишлоқ хўжалигидаги узунни камайиб бормоқда. Ўзбекистонда меҳнат органлари томонидан ишга жойлантирилганлар сони 2004 йилда 2000 йилдагига nisбатан 131,3 фоизга oшигани 14.7-жадвалда келтирилган.

Ўзбекистонда меҳнат органлари томонидан ишга
жойлаштирилганлар сони (минг нафар)

Вилоятлар	Ишсизларнинг жамоат ишларига жалб қилиниши				2004 йилда 2000 йилдагига нисбатан, %	
	2000 й	2001 й	2002 й	2004 й	6	7
Ўзбекистон Республикаси	246.4	280.6	318.1	323.6	77.2	131.3
Қорақалпоғистон республикаси	20.1	22.3	23.7	19.0	4.1	94.53
Андижон	21.5	22.7	24.8	25.7	4.2	119.5
Бухоро	12.8	12.3	13.1	15.6	2.8	121.9
Ўзбекистон	11.3	12.2	13.3	13.5	2.2	119.5
Қашқадарё	18.1	17.9	19.5	21.3	3.2	117.7
Навоий	6.8	12.4	11.4	15.7	8.9	230.9
Наманган	33.6	35.8	37.7	38.3	4.7	114
Самарқанд	26.9	35.1	40.6	41.2	14.3	153.2
Сурхондарё	11.3	12.3	13.6	19.1	7.8	169
Сирдарё	4.7	5.1	6.0	10.0	5.3	212.8
Тошкент	14.9	16.3	17.3	15.1	0.2	101.3
Фарғона	33.1	44	61.9	54.7	21.6	165.3
Хоразм	15.3	15.3	14.6	18.8	3.5	122.9
Тошкент шаҳри	16.0	16.9	17.6	15.6	0.4	97.5

Маъна: Меҳнат ва аҳолини яқинлаштириш бўлими вазирининг маълумотлари. Т., 2004й.

Улардан маълум бўлишича, ишсизлар Қорақалпоғистон Республикасида 2004 йилда 2000 йилдагига нисбатан атиги 94.5%ни ташкил этди. Бу ҳудудда ишсизларни жамоат ишларига жалб қилиш суст бормоқда.

Республикада бандалик муаммосининг ечими хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш иштиқболлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, шу нуқтан назардан, ушбу соҳанинг ривожлантирилиши учта асосий мақсадни кўзлайди, мавжуд бўлган кичик корхоналарни кўллаб-қувватлаш; кичик бизнеснинг янги субъектлари яратилиши, расмий асосда ишлаётган кичик корхоналарни аста-секинлик билан расмий секторга бириктириши.

Қорақалпоғистон Республикасида кичик бизнес рағбатлантирилганда қуйидагилар таъминланиши зарур:

Кичик корхоналарга бевосита молиявий ёрдам кўрсатиш.

Республикада ижтимоий бозор инфратузилмаси ривожланганлиги нафақат чет эл сармоясин фаолиятига, балки унинг оқиб келишига имкон ҳам тўғдирмаслиги мумкин. Шунинг учун унинг меъёрларини сақлаш ва ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Шу муносабат билан телсалоқа, автомагистрал, бирика тармоқлари, лизинг, воситачилик тузилмаларини такомиллаштириш ва шакллантириш тузилмаларини сармоя билан таъминлаш мақсадга мувофиқдир. Бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар тажрибаси шунини кўрсатадики, шу каби фаол тадбиркорлар учун қўлланилган мультипликация таъсирида моддий ишлаб чиқаришнинг турли хил тармоқларида ва хизмат соҳаларида янги иш жойлари яратиш имкониятлари кўпаяди. Ишчи кучининг меҳнат бозорида давомли тақлифи демографик ривожланишга боғлиқ бўлади. Шу билан таълим, соғлиқни сақлаш, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш соҳаларидаги бевосита давлат сиёсати таъсирига, солиқ, пул-кредит, ҳудудий сиёсатга ҳам тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади.

Бу бандлик таъминланишида меҳнатни тартибга солиш миллий сиёсати асосида мажмуали ёндашув тушунилади. Шунга мувофиқ, ушбу сиёсатнинг мақсадлари стратегияси (қисқа, ўрта ва узоқ муддатли) аниқланади. Яқин келажакдаги тадбирлар дастури ишсизларга вақтинча моддий ёрдам кўрсатиш билан уларга қўмақ бериш ва ишсизликнинг олдини олиш масаларини ўз ичига олиши керак. Ишчи кучига талабни рағбатлантириш, янги иш жойларини яратиш ва сармоя фаолиятини жонлантириш, иш ҳақи ва даромадларни тартибга солиш ўрта муддатли режада бош бўғин ҳисобланади.

Узоқ муддатли давомли меҳнат қилишни хоҳлаганларнинг ҳаммасига эркин, унумдор (даромад) бандлик учун керакли бўлган шароитлар яратиш бўзда тутилади. Бутун иқтисодиётнинг ривожланишини таъминлаш, аввало, замонавий технологияларни кенг жорий қилишга яъни талабга кўра, заруриятни ҳисобга олган ҳолда, ишчи кучининг малакаси, касбий билими маҳорати ва савиясига боғлиқ бўлади.

Биринчидан, меҳнат бозорига чиқадиган, айниқса, аввал уй хўжалигида ва норасмий секторларда банд бўлган барча тоифадаги ишчи кучининг замонавий махсус касб-ҳунар билан қамраб олиншини таъминлаш зарур.

Иккинчидан, меҳнат бозоридagi ишчиларнинг рақобатбардошлигини ва мослашувчанлигини ошириш, керак бўлганда касбий ёки меҳнат фаолиятини алмаштириш учун шарт-шароит яратини мақсадда тор доирадаги мутахассисликдан комплекс касбларга тайёрлаш ва янги технология бўйича ўқитишга ўтиш лозим. Бу, биринчи навбатда, бўйлатилган ишчиларга тегишли бўлса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Учинчидан, касб таълимининг миллий тизими меҳнат бозори кўрсаткичлари ва талабларига жавоб бериши ва унда маълум касб ёки мутахассисликка оид ишчи кучига бўлган талаб тўлиқ ҳисобга олинishi керак.

Ишсизликда, таваккалчи ёки мажбурий бандсизлик ҳам мавжуд бўлиб, унга ногиронлар, ёш болалари оналар, малакасиз ишчилар, касбий тайёргарликка эга бўлмаган ёшлар дучор бўладилар.

Ногиронларни унумли банд қилиш мақсадда уларнинг имконияти чекланганини ва меҳнатга лойиқлик даражасини баҳолаб, ишга жойлаштиришга кўмаклашиш лозим. Бунда иш берувчиларнинг қизиқишларини ошириш учун мажбурлаш чораларига nisбатан молиявий ва бошқа рағбатлантиришлар самаралироқ ҳисобланади. Буларга риоя қилмаган корхоналар ногиронларни реабилитациялаш жамғармасига жарима тўлайдилар. Тўшган маблағлар ногиронларни касбий реабилитациялаш бўйича хизматларни молиялаштиришга, квотадан орттиқ жойларни яратадиган иш берувчиларни рағбатлантиришга, махсус устахоналарни жиҳозлашга ва пул билан таъминлашга сарфланади.

Ёш болалари аёлларни муваффақиятли ва оқилона ишга жойлаштиришнинг ўта муҳим жиҳатлари мавжуд:

– хизматлари арзон баҳоли мактабгача тарбия муассасаларининг мавжудлиги;

– меҳнат бозори томонида талаб қилинадиган таълим ва малакани ошириш;

– ишлаб чиқаришдаги меҳнат билан болага қараш ва уй хўжалигини олиб боришга имкон берадиган тартибли ишлар уйғунлашувини ташкил этиш.

Ёшларни малакали ўқитиш билан уларнинг шахсий корхоналари яратилишини уйғунлаштирадиган дастурларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Бу самарали усул бўлиб, унга ёшларни меҳнат бозорига киришидан олдин касбий йўналишда тайёрлаш йўли билан асосий ижтимоий ҳаётга ҳозирлаш орқали эришилди.

Меҳнат ресурслари билан қўп таъминланган республикамиз меҳнат бозори ривожланиш концепциясининг асосий мақсади – меҳнатга лаёқатли аҳоли бандлигининг камайиши, ишсизликнинг ўсиши, янги иш жойлари яратилишининг сўстлиги меҳнат унумдорлигининг пасайиши, инфляция мавжудлиги, мулкчиликнинг турли шакллари секциялик билан амалга оширилиши, ҳақиқий меҳнат даромадлари камайиши каби шароитларда ишчи кучига талабни ошириш ва унинг тақлифини камайтириш бўйича комплекс тадбирлар ишлаб чиқишдан иборат. Улар ўтиш даврида Ўзбекистон миллий иқтисодиётини чуқур таркибий ўзгартириш ва эркинлаштириш ҳамда, ислоҳ қилишнинг стратегик мақсадларига асосланиб ишлаб чиқилади.

Буни ҳисобга олган ҳолда мазкур концепциянинг стратегик мақсадлари қилиб қуйидагиларни белгилаш мумкин:

– ижтимоий йўналтирилган меҳнат бозорини босқичма босқич шакллантириш;

– иш билан банд бўлмаган меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминловчи ҳамда ишчи кучига бўлган талаб ва тақлифини тартибга соловчи мустаҳкам ривожланган маҳаллий ҳамда хорижий бандлик хизмати ташкилотлари тизimini такомиллаштириш;

– янги иш жойларини ташкил этишга, аҳолининг бандлик даражасини оширишга ва ишлаб чиқариш салоҳиятидан унумли фойдаланишга асос бўлувчи чуқур иқтисодий таркибий ислохотларни шакллантириш;

– аҳолининг иш билан оқилона бандлигини шакллантириш;

– қайта ишлаш саноати, хизмат кўрсатиши ва шахсий меҳнат тармоқларида янги иш жойларини яратин, ўсмирлар, кўп болали аёллар, нафақахўрлар ва ногиронлар учун меҳнатнинг кафолатлангирилган минтақаларини ташкил қилиш;

– ишчи кучига талабни оширини ва ишсизликнинг камайишини таъминловчи кичик ва ўрта бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш;

– мулкчиликнинг ижара, жамоа, ҳиссадорлик ва хусусий шакллари ва шахсий ёрдамчи хўжаликларни ривожлантирини;

– ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишини маҳаллий ва хорижий самарали технология ва техника билан таъминлаш;

– саноат корхоналари ва ишлаб чиқариш ижтимоий инфратузилмаси объектларини вужудга келтириш;

– маҳаллий ходимларнинг малакасини, рақобатбардошлигини ва чет элга юборилишни кўламини ошириш, уларда янги иқтисодий, маънавий ва мафкуравий тафаккурни шакллантириш;

– ҳар бир банд бўлмаган кишига ихтиёрий ва мустақил иш жойини тақдир ҳамда меҳнат қилиш имкониятларини яратини;

– меҳнат бозори, ишсизлик ва аҳоли бандлигидаги жараёнларни тартибга солувчи иқтисодий, ташкилий ҳамда хусусий механизмларни такомиллаштириш.

Мазкур мақсадларга узлуксиз эришиш учун Қорақалноғистон Республикаси меҳнат бозори ривожланишининг асосий босқичлари ва вазифаларини аниқ белгилаш зарур.

14.4 Кичик бизнеснинг мамлакат ривожланишидаги аҳамияти

Ўзбекистонда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш борасида амалга оширилаётган кенг миқёсдаги ислохотларнинг асосий йўналиши кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш, эркин рақобат муҳитини вужудга келтириш, мулкдорлар қатламини барно этиш каби сифат

Ўзгаришларига қаратилган. Бу мақсадларга эришни мамлакат миқёсида бир қатор таъсирчан воситаларнинг, чоратадбирларнинг ишлаб чиқишсини ва ҳаётга татбиқ этилишини тақозо этади. Бу борада кичик ва ўрта бизнесни кенг ривожлантириш алоҳида муҳим йўналишлардан бири эканлиги Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Каримовнинг Олий Мажлисининг XIV сессиясида сўзлаган маърузасидаги ушбу фикрларда ўз ифодасини топди: "Энг муҳими эса, биз иқтисодиёт таркибида кичик, ўрта ва хусусий бизнес муносиб ўрин эгаллашига, яқин икки-уч йил ичида кичик ва хусусий корхоналар сонини икки барабар кўнайтириб, яъни миллий маҳсулотда уларнинг улушини камидан 25 фоизга етказишга эришмоғимиз лозим".

Шундай қилиб, ўз иқтисодиётининг ривожланиш даражаси ва таркибига кўра турлича бўлган жаҳон мамлакатларида ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг янги босқичига кўтариллиш зарурати ва бир қатор объектив сабаблар кичик бизнес соҳасининг кенг ривожланиши учун имкон яратди.

Кичик бизнеснинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги ўрни ва аҳамияти бу соҳа томонидан амалга оширилувчи вазифалар орқали намоён бўлади. Бундай вазифаларнинг турли-туманлиги эса кичик бизнес соҳасининг ҳам жаҳондаги барча мамлакатлар учун, ҳам ўз хусусиятлари билан ажралиб турувчи ҳар бир алоҳида мамлакат учун қандайдир даражада аҳамият касб этишидан дарак беради.

Кичик бизнеснинг иқтисодиётдаги аҳамияти тўғрисида сўз юритилганда, энг аввало, унинг истеъмол бозоридаги мувозанатни таъминлаш вазифасини таъкидлаш лозим. Ҳозор йиллик ҳўжалик юритиш тажрибасидан маълумки, ўта даражада йириклашган ишлаб чиқариш эҳтиёжлар ва талаб тузилишидаги ўзгаришларга қийин мослашувчан ҳаракатчанлик борасида ўта суёт ҳисобланади. Бундан фарқли ўлароқ, кичик бизнес иқтисодиётнинг энг мослашувчан, ўзгариб турувчи талабга тез жавоб берувчи соҳа ҳисобланиб, турли эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда, истеъмолчи учун зарур бўлган маҳсулот ва хизматни етказиб бериш муаммосини зудлик билан ҳал этади. Шу билан бирга, улар аҳоли эҳтиёжларининг ўзгариши натижасида маҳсулот турларининг

ўзгартириш ва ишлаб чиқаришга жорий этишни йирик ишлаб чиқаришга нисбатан кам харажат қилган ҳолда амалга ошира оладилар.

Маълумки, йирик корхоналарнинг муайян турдаги маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқаришидаги етакчилик мавқеи иқтисодийда яққаҳукмронлик ҳолатининг пайдо бўлиши ва авж олишига олиб келади. Мисол тариқасида келтирини ўринлики, 90-йилларнинг бошида (собик Иттифокда) маиший аҳамиятдаги маҳсулотларнинг 239 та муҳим туридан 82 турини ишлаб чиқариш битта корхонада ва деярли 90 турини ишлаб чиқариш иккита корхонада амалга оширилар эди. Ўта яққаҳукмронлашган ишлаб чиқаришнинг бу рўйхатини яна давом эттириш мумкин. Натижада товарлар ва хизматлар бозорида ўз таъсирини ва ҳукмини ўтказа олиш имконияти мазкур корхоналарни маҳсулотининг сифати, сотиш нархлари ҳамда улар бўйича қўшимча хизматлар кўрсатиш ва кафолатлар яратиш борасидаги изланишларни сусайтиради. Бундай шароитда кичик бизнес корхоналари иқтисодийда харакатчанлик бахш этиш вазифасини бажариш воситаси сифатида майдонга тушини мумкин. Бу маҳсулотларга бўлган эҳтиёжларни истеъмолчи учун йирик ишлаб чиқаришдагига ва нисбатан афзалроқ хусусиятлар билан қондиришга харажат қилади ва кичик бизнес йирик корхоналарнинг иқтисодий рақибига айланади. Ўз навбатида, яққаҳукмрон ишлаб чиқарувчи ҳам у билан “ҳисоблашишга”, маҳсулот ва хизматларнинг нархи, сифати устида изланишлар олиб боришга мажбур бўлади, бир сўз билан айтганда рақобат муҳити вужудга келади.

14.5. Кичик корхоналар ривожланишидаги хорижий тажрибалар

Кичик корхоналар учун айнан йирик ишлаб чиқариш маҳсули бўлган товар ва хизмат турларини ишлаб чиқариб, рақобатда ғолиб чиқиш ўта мураккаб бўлган ҳолдир. Одатда кичик корхоналар янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уларнинг янги технологияларини яратиш орқали рақобатда енгилб чиқишга эришадилар. Чунки айнан кичик корхоналарда

янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга татбиқ этилиши, илмий-техникавий янгиликлар, янги технологияларнинг жорий этилиши жараёни жуда тез амалга олади. Хусусан, XX асрнинг 61 та йирик кашфиётларидан 48 таси майда ва ўрта корхоналарда очилган. Антибиотиклар, инсулин, автоматик ўзагмалар, вертолётлар, кинескоплар, целлофан, ксерокопия, шарикли ручкалар, “Polaroid” фотокамераси, микрокомпьютерлар каби ҳақиқий инқилобий янгиликлар кичик фирмалар томонидан яратилган ва биринчи бўлиб ўзлаштирилган (24, 3-б). Мутахассисларнинг берган баҳосига кўра, Япониядаги кичик фирмаларда тажрибавий ишлаб чиқаришни бир ҳафта мобайнида йўлга қўйиш мумкин экан. Холбуки, йирик корхоналарда бир ҳафта тажрибавий ишлаб чиқаришни ташкил этиш тўғрисидаги таклифни кўриб чиқиб ва уни корхонанинг турли бўлимларида тасдиқдан ўтказишнинг ўзига ҳам етмайди.

Замонавий асбоб-ускуналар билан жиҳозланган кичик корхоналар жаҳон андозаларига мос сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқара оладилар. Ҳозирда ишлаб чиқаришнинг у ёки бу тармоқларида ставчилик қилаётган барча йирик кооперациялар ўз фаолиятини янги маҳсулотлар яратиш ва ишлаб чиқариш бўйича кичик фирмалар тариқасида бошлаган.

Японияда кичик корхоналар негизда “Хонда”, “Санио”, “Ниссан” ва бошқа шу каби энг замонавий илмий йўналишдаги ишлаб чиқаришга ихтисослашган ва жаҳонга донг таратган фирмалар етишиб чиқди.

Кичик бизнеснинг аҳамиятли томонларидан яна бири шундаки, у йирик компаниялар ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни билвосита рағбатлантирувчиси ҳисобланади. Кўпинча кичик корхоналарнинг йирик яккаҳукмрон ишлаб чиқаришга боғлиқлиги таъкидланади. Бироқ, бу боғлиқлик бир томонлама бўлмай, балки ўз навбатида йирик корхоналарнинг фаолиятини кичик бизнес ёрдамсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Кўплаб майда ва ўрта компаниялар йирик корхоналар учун турли ишларни бажариб, бутловчи детал ва қисملарни етказиб бериб, уларнинг ички пудратчисига айланадилар. Ички пудрат тизими яккаҳукмрон ишлаб чиқарувчилар учун ўта фойдалидир. Бошқарув харажатларини қисқартириш, маҳсулот таннархини

пасайтириш ва сифатини ошириш, кам натижа берадиган турли ишларни майда тадбиркорларга юклаш йирик корхоналарнинг капитал тежашларига имкон яратади.

14.6. Кичик корхоналар самарадорлиги

Кичик корхоналарда маҳсулот бирлиши қийматига тўғри устама харажатлар (бошиқарув харажатлари) йирик корхоналарга қараганда анча past. Буларнинг барчаси халқ хўжалиги миқёсида сезиларли тежамкорликка олиб келиши мумкин. Польшалик иқтисодчиларнинг ҳисоб-китобларига кўра, майда ишлаб чиқаришга инвестиция қилинган ҳар бир элотиий йирик саноатга қўйилган маблағга нисбатан 4.5 барабар кўпроқ ўсиши таъминлаган.

Ишлаб чиқариш харажатларининг нисбатан тежамли бўлиши натижасида, табиийки, даромад ҳам юқори бўлади. Кичик фирмаларнинг ишлаб чиқариш миқёслари жиҳатидан йирик ишлаб чиқариш олдидagi имкониятлари анча чекланган бўлади. Шунга қарамай, АҚШлик мутахассисларнинг маълумотларига кўра, кичик фирмага қўйилган бир доллар йирик фирмага нисбатан 17 барабар кўпроқ даромад келтиради.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, кичик ва ўрта бизнес мазкур мамлакатларнинг таниқ иқтисодий алоқаларини кенгайтиришда муҳим роль ўйнайди. Масалан, Германияда (500 кишигача ишловчилар мавжуд бўлган) кичик ва ўрта фирмалар ҳиссасига экспортнинг 40%, Францияда деярли 36%и Японияда 39%и тўғри келади.

Кичик корхоналарнинг аҳамияти, айниқса, нисбатан кичик кўламдаги янги бозорларни ўзлаштиришда яққол намоён бўлади. Мавсумий, миллий, маҳаллий тавенфдаги баъзи маҳсулот ва хизматлар талаб ҳажмига кўра йирик ишлаб чиқариш учун кам салоҳиятли ҳисобланади. Шунинг учун қундалик турмушда керак бўладиган уй-рўзгор буюмларини ишлаб чиқариш ва маиший хизматлар кўрсатиш кўпроқ кичик корхоналар зиммасида бўлади.

Кичик бизнеснинг ижтимоий соҳадаги хизматларидан бири - бу аҳолининг иш билан бандлик даражасини оширишдир. Ўз навбатида у мазкур вазифани бажаришга икки йўл орқали ёндашиши мумкин. Биринчиси, янги иш ўринларини барпо этиш.

Иккинчиси, вақтинча бўлиб бўлган ёки иш билан қисман банд бўлган аҳолини ишга ажалб этиш, ёки бошқача айтганда иккиламчи бандликни таъминлаш. Аҳолининг иш билан бандлиги ва кўшимча даромад олиш имконини яратиш орқали жамиятдаги ижтимоий мувозанатни сақлашга катта ҳисса қўйиши мумкин. Жумладан, бугунги кунда АҚШ, Германия, Буюк Британия, Италия, Японияда жами иш жойларининг 2/3 қисми кичик бизнес ҳисобига ташкил этилган. Ўзбекистонда бу соҳада банд бўлганлар сонининг яқин келишини (халқ хўжалигида банд бўлганларнинг тахминан 7 фоизини) ташкил этади. Бу соҳада бир қанча ҳудудий тафовутлар мавжуд. Хусусан, кичик ва ўрта корхоналарда фаолият кўрсатаётганларнинг халқ хўжалигида банд бўлган барча аҳолига нисбатан улуши Сирдарё ва Жиззах вилоятларида 14 фоиздан, Андижон ва Тошкент вилоятларида эса мос равишда 4 ва 5 фоизни ташкил этмоқда.

Бугунги кунда энг долзарб муаммоларидан бири - атроф-муҳитнинг муҳофазаси муаммосидир. Бир неча ўн йиллар давомида экстенсив хўжалик юритиш орқали табиатга ўтказилган тазийқ, ер ости ва ер усти бойликларидан перофгардик билан фойдаланиш ҳозирда ўз оқибатини кўрсатмоқда. Эндиликда атроф-муҳитни инфлантиривчи, ўздан зарарли чиқиндиларини чиқарувчи, тирик организмларни захарловчи йирик корхоналар фаолиятига мутлоқ барҳам бериш зарур. Бу муаммо маҳаллий хом ашёлар, йирик саноат корхоналарининг чиқиндиларини қайта ишлаш қобилиятига эга бўлган, ишлаб чиқаришда чиқитиш технологиялардан самарали фойдаланувчи ҳамда, энг муҳими, атроф-муҳитга зарарли таъсир кўрсатмайдиган технологиялар асосида ишловчи кичик корхоналарни ташкил этиш орқали ҳал этилиши мумкин.

Кичик корхоналар иқтисодийнинг ривожланишидаги муҳим вазифалардан бири шундаки, у аҳолининг ишбилармонлик фаолигини оширишнинг самарали воситаси ҳисобланади. Натияжада, марказлашган тарзда

фойдаланишнинг иложи бўлмаган ички захиралар - аҳолининг пул маблағлари, моддий ва меҳнат ресурсларини ҳаракатта тушириш имкони вужудга келади. Шунингдек, кичик бизнестга кенг йўл очиб орқали халқнинг маънавий кадриятларини - миллий хунармандчиликни янада ривожлантиришига, унутилган соҳаларни қайта тиклашига имкон яратилади.

14.7. Кичик корхоналар чегараларини аниқлаш мезонларини белгилаш

Кичик ва ўрта корхоналар чегараларини аниқлаш мезонларини белгилаш долзарб муаммолардан ҳисобланади. Мезонлар - бу ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг муайян тарихий чегарасида сифат ва миқдор жиҳатидан ўзига хос мақсадли дастурдир. Ўзбекистоннинг 75 мамлакатига кичик ва ўрта корхоналарни тавсифлашда мезон ролини бажарувчи 50 дан ортиқ турли статистик кўрсаткичлар мавжуд. Кўрсаткичларнинг бу қадар кўп ва хилма-хиллиги кичик бизнес соҳасини белгилашнинг хилма-хиллигидан келиб чиқади.

Шунга қарамай, мезонларнинг ўзини ҳам умумий хусусиятларига кўра бир неча гуруҳга ажратиб мумкин. Миқдорий мезонлар гуруҳи бу муаммога нисбатан кўпроқ даражада аниқлик кирита олади. Бу гуруҳдаги кўрсаткичларнинг умумий белгиси иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни белгилаб, унинг қайсибир бир жиҳатига миқдорий аҳамият бахш этиш ҳисобланади.

Миқдорий мезонлар орасида корхона кўлами энг асосий ўрин эгаллайди. Корхона кўлами (ҳажми) - бу маҳсулот ишлаб чиқариш учун фойдаланилувчи корхонада тўпланган меҳнат воситалари ва иш кучининг миқдорини аниқ эттиради.

Корхона кўламини белгилашда унда банд бўлган ходимлар сони асосий кўрсаткич бўлиб, умумий халқаро мезон ҳисобланади. Бу кўрсаткич амалётда қўллаш учун жуда қулайдир.

Таҳлил қилиш осон амалга ошувчи кўрсаткичлар: асосан иш билан банд бўлганлар сони, сотини ҳажми (айланма) ва баланс қийматидан ҳорижий мамлакатларда кичик бизнестга,

одатда, ишловчиларнинг сони 1 дан то 500 кишигача бўлган корхоналар куйидагича чегаралар асосида тақсимланади. яъни: 1 дан 20 кишигача - хунармандчилик корхонаси, 20 дан 100 гача - кичик, 100 дан 500 кишигача - ўрта корхона. Турли мамлакатларда кўлам жиҳатидан тузилиш чегаралари ўзаро фарқ қилади. Масалан, кичик тадбиркорликнинг аҳамияти жуда катта бўлган Японияда бу соҳадаги корхоналар 7та гуруҳга ажратиб кўрсатилади: 1 дан 4 кишигача, 5 дан 9 гача, 10 дан 29 гача, 30 дан 49 гача, 50 дан 99 гача, 100 дан 299 гача ва 300 дан 499 кишигача.

Бироқ, ишловчилар сони корхона ҳажмини тавсифловчи асосий кўрсаткич ҳисоблансада, унинг ўзини алоҳида ҳолда қўллаш ҳеч қачон қўтилган натижани бермайди. Чунки халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун мутлоқ мезон бўлган ягона статистик кўрсаткич мавжуд эмас. Мазкур кўрсаткичларни белгиланишиг мураккаблиги аввало шунда намоён бўладики, улар халқ хўжалигининг барча соҳа ва тармоқлари учун бир хилда аҳамият касб этмайди. Масалан, хизмат кўрсатиши ёки савдо соҳасида йирик ҳисобланувчи корхоналар қайта ишлаш саноатида ўрта, ҳаттоки майда корхона ҳисобланиши. шунингдек, озиқ-овқат саноатидаги ўрта корхона ўзининг миқёсига кўра кўмир қазини саноатида майда корхона ҳисобланиши мумкин.

Бу нарса корхона миқёсини белгилашда ходимлар сонининг ўзи етарли эмаслигини кўрсатади. Меҳнатни механизациялаш ва автоматлаштиришининг ҳозирги даражасида айниқса янги, яхши жиҳозланган корхоналарда ходимлар сони доим ҳам ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий миқёсларини акс эттира олмайди. Шунинг учун бир қатор Европа мамлакатларида корхона ўлчамини тавсифлаш учун ходимлар сони кўрсаткичи билан бир қаторда, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳамда ишлаб чиқариш фондлари ҳажми кўрсаткичларидан ҳам фойдаланилади.

Жўмладан, Германияда кичик ва ўрта корхоналарни тавсифловчи миқдор мезонлари негизта кўрсаткичга асосланади: йиллик айланма ҳажми ва иш билан банд бўлганлар сони (шунингдек, мазкур корхонанинг капиталда бошқа фирма ва ташкилотларнинг иштироки даражаси IЕЗ дан

ортмаслиги лозим). Бу услубга мувофиқ, халқ хўжалигининг мазкур соҳасига қуйидагилар киритилади:

1.Ўзига хос фирма сифатидаги барча эркин касб эгалари (врачлар, нотариуслар, солиқ, реклама ва бошқа йўналишлар бўйича маслаҳатчилар, аудиторлар, педагоглар, матбуот ва санъат ходимлари, мустақил фаолият юритувчи муҳандислар ва ҳ.к.).

2.Ишловчилар сони 1 дан 49 кишигача ҳамда йиллик айланмаси 1 млн. маркагача бўлган кичик корхоналар.

3.Ишловчилар сони 50 дан 499 кишигача ҳамда йиллик айланмаси 1 млн.дан 100 млн. маркагача бўлган ўрта корхоналар.

Шунингдек, АҚШда йиллик айланма миллион доллардан ошмаса кичик бизнес ҳисобланади. Япониянинг кичик ва ўрта корхоналар бўйича Оқ китоби капитали 10 дан 100 млн. иенгача бўлган компанияларни кичик ва ўрта, 100 млн. иендан юқорисини эса йirik корхоналар таркибига киритади.

Кичик бизнес иши бўйича маъмурият ходимлари кичик фирмаларнинг мулк қўламларини ишловчилар сони, савдо айланмаси ҳажми бўйича ҳамда тармоқ ва географик мансублигига кўра нисбатан тўла турқумланишини ишлаб чиқишга уриниб кўрдилар. Уларнинг турқумлашига мувофиқ, статистик ҳисоботларда фирмалар қўламининг мезони бўлиб сотишдан олинган йиллик даромад ҳисобланади. Агар улгуржи савдода сотишдан йиллик даромад 5 дан то 22 млн. долларгача бўлиши кўзда тутилса, чабана савдо ва алоқа соҳасида бу кўрсаткич тегишлича 2 ва 3 млн. долларни ташкил этади. курилшда эса 7,5 дан то 12 млн. доллар чегарасида бўлади.

Шундай қилиб, миқдорий мезон кўрсаткичлари ҳам турлича бўлиб, уларни 2 гуруҳга ажратиш мумкин: асосий кўрсаткич - иш билан банд ходимлар сони, ва ёрдамчи кўрсаткичлар: товар ва хизматлар сотишнинг йиллик ҳажми, капитал миқдори, йиллик айланма, товар айланмаси ва ҳ.к.

Кичик бизнес соҳасини белгилашда миқдор мезонларидан ташқари сифат ҳамда комбинацияланган мезонлардан ҳам фойдаланилади. В.Шепелев кичик корхоналарни белгилашнинг субъектив мушоҳадаларга асосланган сифат мезонлари таркибини қуйидагича белгилайди:

- ❖ ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг нисбатан катта бўлмаган миқдори;
- ❖ чекланган ресурс ва қувватлар;
- ❖ бошқаруving кам ривожланган тизимлари;
- ❖ менежментнинг доимий тавсиф касб этмаслиги;
- ❖ асосий бошқарув лавозимларини корхонанинг ташкилотчилари (мулкдорлар) ёки уларнинг қариндошлари эгаллашлари ва ҳ.к

Шу билан бирга у мезонларга сифат жиҳатдан ёндошуving асосий камчилиги - фирманинг ички маълумотларига эришиш ҳамда мезонларнинг ўзини кенг спектр билан боғлиқ бўлган амалий қўлланишининг мушкуллиги деб таъкидлайди.

Сифат мезонларининг аҳамияти шу билан белгиланадики, улар кичик бизнес соҳасига киритилувчи корхоналарни бошқа йирик ишлаб чиқариш соҳасидан фарқловчи ўзига хос хусусиятларини, ички табиатини ўзида мужассамлаштирадидлар ва акс эттирадидлар. Шундай экан, бундай мазмундаги кўрсаткичларсиз ҳеч қачон кичик бизнес тўғрисида тўла тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмас.

14.8. Кейс стадии «Аҳоли даромадлари ва турмуш даражасини ошириш йўллари»

Давлат ижтимоий сиёсатининг мақсади – жамиятда аҳолининг асосий ҳаётий эҳтиёжларини қондиришни таъминлайдиган қудай ижтимоий муҳит ва шарт-шароитларни яратишдир.

Ижтимоий сиёсат асослари:

- иқтисодий фаолият эркинлиги;
  - аҳолининг меҳнат фаолигини ошириш;
  - аҳолини адресли ижтимоий ҳимоялаш;
  - аҳолига ижтимоий хизматлар қўрсатиш соҳасини ривожлантириш.
- Аҳоли турмуш даражасини белгилайдиган омиллар**
- макроеқтисодий омиллар – инфляция, соғиқ ва пул-кредит сиёсати;

- демографик ўсшш;
- иш билан бандлик даражаси, меҳнат бозори, иш вақти;
- уй-жой ва коммунал хизматлар билан таъминланганлик;
- аҳоли саломатлиги;
- таълим даражаси;
- ижтимоий таъминот тизими.

Ялпи даромад (ЯД) – инсоннинг жисмоний, ақлий ва моддий ҳолатини сақлаб боришга йўналтириладиган пул ва натурал воситалар жамулжамси. ЯД куйидагилардан таркиб топади:

- Меҳнат ҳақи;
- Пулли шавлдаги ижтимоий трансфертлар;
- Мулкдан келадиган даромадлар;
- Тадбиркорлик фаолиятидан келадиган даромадлар;
- Уй хўжалигида (деҳқон хўжалигида) етиштирилган маҳсулотни сотишдан келадиган даромад;
- Деҳқон хўжалигидан келадиган натурал тушумлар қиймати;
- Текни хизматлар (имтиёзлар) қиймати;
- Уй хўжалигига келадиган бошқа тушумлар.

Аҳолининг даромадларига таъсир этадиган омиллар

- Ташқи

- иқтисодий ва жўғрофий ҳолат;
- табиий-иқлимий шароитлар;
- табиий ресурслар;
- аҳоли таркиби ва демографик салоҳият;
- молжиявий таъминланганлик;
- минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши;

- Ички

- аҳолининг истеъмол ва сарф - харажатлари даражаси;
- пул жамгармалари;
- вўчмас мулк ва уй хўжалиги активлари;

- таълим ва саломатлик;
- иш билан бандлик;

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Аҳоли даромадлари ва турмуш даражасини ошириш борасида, жойларда давлат ҳокимияти органларига қўйилган устувор вазифалари:

- бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий ва янада эркинлаштириш;
- хусусий секторнинг илдам ривожланишини таъминлаш, унинг мамлакат иқтисодиётидаги улушини кўпайтириш;
- кичик бизнес ва деҳқон хўжаликларини ривожлантириш борасидаги ишни чуқурлаштириш ва миқёсини кенгайтириш;
- банк ва молия тизимлари ислохотини чуқурлаштириш;
- уй-жой-коммунал хўжаликни ислох қилиш;
- соғлиқ сиёсатини такомиллаштириш.

Минтақанинг иқтисодий ва ижтимоий салоҳияти.

Иқтисодий салоҳият — яъни минтақа маҳсулотини ишлаб чиқариш учун хўжалик комплекси тармоқларининг жами қобилияти

Иқтисодий салоҳиятнинг таркибий қисмлари:

- ишлаб чиқариш салоҳияти;
- инсон ресурслари;
- табиат ресурслари.

Ижтимоий салоҳият — аҳоли ихтиёжларини таъминлаш бўйича ижтимоий соҳани жами қобилиятлари.

Ижтимоий салоҳиятнинг таркибий қисмлари :

- меҳнат салоҳияти;
- ижтимоий хизмат кўрсатишни молиялаштириш;
- таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ташкилотларининг қуввати.

Аҳоли даромадлари ва турмуш даражасини оширишни таъминлаш борасида маҳаллий даражада амалга оширилиши лозим бўлган чора-тадбирлар.

- янги қурилиш, реконструкция амалга оширилиши ва ишлаб чиқаришнинг модернизациялашиши, кичик бизнес илдам ривожлантирилиши ҳисобига янги иш ўринлари яратилишини рағбатлантириш

- деҳқон хўжаликларини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш;
- минтақа миқёсида бозор инфратузилмасини ривожлантириш; (транспорт, алоқа, муҳандислик коммуникациялари ва молиявий инфратузилма);
- уй-жой-коммунал мажмуини ривожлантириш;
- ижтимоий инфратузилма объектларини сақлаш ва ривожлантириш;
- аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг адреслилигини таъминлаш;
- иш ҳақи, пенсиялар ва нафақалар тўлиқ ва ўз вақтида тўланишини таъминлаш;

15-БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА МИНТАҚАЛАРНИ ИЖТИМОЙ- ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

15.1. Худудларни инновацион стратегиясини аниқлаш услуги

Худудий инновацион стратегия макро ва микроинновацион стратегиялар оралиғидаги стратегия ҳисобланади. Унинг роли ҳар қандай ишлаб чиқариш ва инновацион жараён ўзининг худудий жойлашувига эгаллигида бўлади. Давлат даражасидаги макростратегия марказлашган ресурсларни аниқ худуддаги корхона ва ташкилотларга жойлаштириш йўли билан амалга оширилади.

Бу корхона ва ташкилотларда маҳаллий хом ашёлар, ишлаб чиқариш ва меҳнат ресурслари ҳамда инфратузилмалардан фойдаланилади. Агар кўрсатилган элементлардан бирортаси старли даражада ривожланмаган бўлса, бунда мазкур худудда макроинновация стратегиясини амалга ошириш чегараланиб қолади. Макро даражадаги худудий муаммоларни ҳисобга олишнинг зарурий қирраларидан бири ҳар қандай давлатнинг алоҳида худудларини ривожлантиришга аҳамият беришдир. Аве ҳолда, алоҳида худудларни ижтимоий-иқтисодий чегаралаш худудий муаммоларининг кескинлашувига олиб келади. Собиқ СССР, Югославия, Хиндистон, Бразилия, Канада ва бошқа мамлакатлардаги ҳолат бунинг мисолидир.

Агар макродаражалар ва микродаражалар инновацияга ишбатаи кўриб чиқилса, унда худудий ривожланиш бу ҳолатда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ҳар бир худуд ўзининг шахсий манфаатларига эга бўлади. Шундай қилиб, худудий стратегиянинг қўлланиш ва амалга ошириш зарурлиги

жиҳатидан мувофиқлаштирувчи тўрт асосий омилни ажратиб
мумкин:

- макроинновация ҳудудий стратегияларининг нуқтани назарлари;
- ҳудудий ривожлантиришнинг давлат сиёсати;
- ҳудудлар ривожланишининг ижтимоий-иқтисодий ва илмий мақсадлари;
- корхоналарнинг микро-инновация стратегияси.

Ҳудудий инновация стратегиясининг ташкилий таъминотидан фойдаланиши.

Ҳудудий инновация стратегияси макро ва микро даражада шаклланганлиги муносабати билан ташкилий тузилмалар томонидан бу стратегияларни шакллантириш жараёнининг бошқарилиши ҳам шу даражаларда бўлиши лозим.

Ҳозирги макродаражада мавжуд бўлган ташкилий шакллантириш илмий-техника тараққиётининг бошқарилишида бироз бўлсада шу моделлаштиришнинг ҳудудий жиҳатлари билан боғлиқ. Айрим мамлакатларда ҳудудий инновация жараёnlари бошқарув бўйича махсус давлат органлари тузилган. Масалан, Канада илмий-техника федерал ва провинциал кўмитаси.

Бу стратегияни танлаган ташкилот турли тармоқларда радикал инновацияни амалга ошириш ҳисобига рақобатли имтиёзни шакллантиришга ҳаракат қилади. Радикал инновацияни амалга оширган ташкилотлар янги сегмент яратиб ҳисобига юқори даромадни яратиш имконини қўлга киритади. Бу борада янги технологияни қизиққан ташкилотларга сотиш муқобил ҳисобланади.

Статистика шуни кўрсатадики, инновацияни яратиш ва татбиқ қилиш бир томондан, юқори даражадаги таваккалчилик ҳисобланса, бошқа томондан, иқтисодий ривожланган мамлакатларда инвестиция ўртача даражада 3 баробардан зиёд даромад келтиради.

Ривожланган капиталистик мамлакатларда инвестиция билан инновацион фирмада шуғулланиш катталик фойда келтиришини аниқлашчи билганлар.

Худудий инновацион стратегия

Худудий стратегиянинг номланishi	Стратегия тартиби
Худудий стратегия	
Ўз-ўзини таъминлаш	Бошқа худудлардан товар келтириш билан боғлиқлигини камайтириш
Мобилизация	Ўзининг интеллектуал имлаб чиқариши ва хом ашё ресурсларини шунга солиши ҳисобига ривожланиши таъминлаш
Танқи ресурсларни жалб қилиш	Ривожланиши интеллектуал ҳамда бошқа тур ресурслар ёрдамида ва бошқа худудлардан ресурслар ҳисобига таъминлашга иштироки
Мавжуд имкониятлардан фойдаланиш	Ривожланиши ўз худудидаги мавжуд ҳолат ва ресурслардан фойдаланиш ҳисобига таъминлаш
Худудий ривожлантиришининг давлат макростратегияси	
Танланган ривожланиш устувор	Айрим устувор худудларда азалдан юксак ривожланиш даражасига эга бўлган давлат ресурсларининг концентрацияланганлиги
Бир меъёрдаги ривожланиш	Худудларнинг даражаларини зарурий ресурсларни йўналтириш ҳисобига тенглаштириш
Ресурсларни мутаносиб тақсимлаш	Ресурсларни алоҳида худудлар орасида мутаносиб шикланган параметрлар бўйича тақсимлаш
Макроинновацион стратегиянинг худудий жиҳатлари	
Концентрация	Макроинновация стратегиясининг юқори ривожланган худудларнинг чегараланган доирадаги потенциалдан фойдаланилган ҳолда амалга оширишга иштироки
Локализация	Макроинновация стратегиясининг имкон бўйича худудларнинг потенциалини жалб қилиш ва ривожланиш ҳисобига амалга ошириш

Бу одатда венчур инвестициялаш ҳолида амалга оширилади. Унинг фояси шундан иборатки, венчур капиталистнинг инвестицион портфелида мавжуд турли-туман лойиҳалар орасига таваккаллик тақсимланади ва инновациядан келиб тушадиган юқори даромадлар орқали қопланади. Масалан, венчур капитал ҳисобига ташкил топган Digital Equipment Америка инновацион компаниясининг акциялари 10 йил ичида 750 мартадан зиёдга қимматлашди.

Венчур инвестициялаш таваккалчилигини пасайтиришнинг асосий усули — олдинги босқичнинг натижаларига қараб, босқичма-босқич молиялаштиришдир. Шу билан биргаликда ҳар бир «қўпориш» олдингига нисбатан кўп бўлиши керак. Инновация бизнеси давлат қўллаши технологик порк шаклини олмоқда. Бу биринчи марта АҚШда пайдо бўлган ва у билан бирга инфратузилмада инновацион ташкилотлар томонидан маъқул шартлар асосида керакли ускуналар, лабораториялар, хоналар, ихтисослаштирилган ахборотлар маибалари мавжуд бўлган. Радикал технология ёки маҳсулот яратишда муваффақиятга эришган инновацион фирмаларнинг катта муаммоларидан бири ишлаб туриш, яъни «тирик қолиш» ҳисобланади. Электроника ва компьютерлар соҳасида АҚШдаги юзлаб инновацион фирмалардан фақат бир неча ўнтаси аҳамиятли натижага эришди ва фақат «Apple» компанияси кучли халқаро ташкилотга айланишга муваффақ бўла олди.

Шу далил аҳамиятлики, 70% дан кам бўлмаган тадқиқотлар бақувват (мустаҳкам) йирик ташкилотлар лабораториясида ўтказилади, радикал инновациялар эса тadbиркор-инноваторлар томонидан кичик фирмаларда амалга ошади. Бунга кўплаб изоҳ кўрсатиш мумкин. Чунинчи: биринчидан, тadbиркор кучли ички мотивацияга эга ва унда 2 та муқобиллик мавжуд: ютиш ёки ютқизиш; иккинчидан, автоном ва йирик ташкилотларда ташкил топган маданият унга таъсир қилмайди; учинчидан, кичик фирма катта таваккалчиликка йўл қўйиши мумкин, чунки у ҳеч нарсани йўқотмайди. Бироқ, қатор катта ташкилотлар бунга йўл қўя олмайдилар, чунки бунинг хатари «онгли» даражада юқори.

15.2. Худудлар иқтисодиётини ривожлантиришдаги инновацион шарт- шароитлар

Ўзбекистон ва унинг минтақаларида вужудга келган иқтисодий шароитларнинг инновацион жараёнилари ўз-ўзини фаоллаштириш учун тўлиқ заминга эга эмас. Ишлаб чиқариш салоҳиятини ривожлантириш учун иқтисодий механизм яратилмаган, ишлаб чиқариш сектори учун инвестиция захираларини тўллаш механизми ҳам mavjud эмас, шунингдек капиталнинг тармоқлараро айланишини ташкил қила оладиган инвестиция институтлари шаклланмаган. Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистондаги инновацион жараёнини жонлаштиришга қодир инвестиция сиёсатини амалга ошириш механизминини яратишни заруратини келтириб чиқаради.

Иқтисодиётни жадаллаштириш шароитларида мазкур механизм бир неча блокни ўз ичига олиши керак:

– марказлаштирилган капитал кўйилмаларни (давлат ва маҳаллий бюджетлардан) оқилона тақсимлашга ва улардан самарали фойдаланишга ёрдам берадиган иқтисодий воситалар ва ташкилий чоралар;

– инвестиция фаолиятининг молиявий базасини минтақавий даражада мустаҳкамлашнинг иқтисодий механизми;

– корхона ва ташкилотларнинг хусусий жамғармалари ўсишига кўмаклашадиган иқтисодий усуллар;

– хусусий тадбиркорлар инвестицион фаоллигини рағбатлантиришнинг иқтисодий механизми;

– аҳоли жамғармаларини иқтисодиётни инвестициялаш мақсадларига жалб этиш қуроллари;

– тўғридан-тўғри ва заёмли чет эл инвестицияларини жалб қилиш бўйича чоралар.

Инвестиция сиёсатини амалга ошириш механизми ўз йўналишидаги турли каналларни ҳаракатга келтиради ва рағбатлантириб, бир вақтнинг ўзида бир неча йўналишда амал қилади. Бунда авваламбор, капитал ҳаракатини тўғридан-тўғри бошқариш тизимини ўзлаштириш зарур.

Масалан, марказлаштирилган капитал қўйилмаларнинг тақдим этилиши қонладан кўра кўпроқ иqtисоё бўлиб қолиши керак. Шунингдек, инвестиция лойиҳаларининг самарадорлиги ва уларнинг тузилмавий сиёсатга мувофиқлиги марказлаштирилган капитал қўйилмалар ажратишнинг асосий мезони бўлиб қолиши зарур.

Бозор муносабатлари шароитида капитал ва айниқса унинг марказлашган манбалари учун энг муҳим иqtисодий дастак — кредит тизимидир. Кредит тизими механизми кредит активлари дифорсацияси, кредит ҳажмлари ва фоизларининг пасайиш томон ўзгариши, уларни танлов асосида тақдим этиш тизими орқали ҳаракатга келади. Суда фоизи ставкалари ва шарт бўлган банк резервлари меъёрийнинг бошқарилиши инфляция даражасига, нархлар динамикасига, миллий валюта курсига, капитал ва маҳсулот экспорти ҳамда импортига таъсир этади. Узоқ муддатли кредитлашни ривожлантириш учун унинг янги инқлими — гаров асосида кредитлашни жорий қилиш ва ундан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ҳам миллий, ҳам хорижий хусусий тадбиркорлик капиталининг давлат томонидан бошқарилиши ва иqtисодий рағбатлантириш тизими инвестиция сиёсатини амалга ошириш бўйича бутун иqtисодий механизмда муҳим қисмга айланиши зарур. Масалан, Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларида иqtисодиётнинг тезкор суръатларда ривожланиши, хусусий тадбиркорликнинг инқиллати ўсишига хусусий сектор учун имтиёзли иқлим мавжудлиги бўлмоқда. Сабаб айнан қулай инвестиция иқлими хусусий бизнес инчанлигининг юксак даражасини қўллаб-қувватлайди. Имтиёзли инвестиция режимининг бир қанча устуликлари бор: миллийлаштириш кафолат ёки капиталнинг тўлиқ қайтарилиши; фойданинг ренатриацияси кафолати; божхона пратекционизми; либерал солиққа тортиш ва бошқалар.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда “Чет эл инвестициялари тўғрисида” ги қонун амал қилмоқда. Маълумки, хусусий капитални маъмурий усуллар ёрдамида иqtисодиёти ривожлантирилиши зарур бўлган ҳудудлар, тармоқлар ва ишлаб чиқаришга йўналтириб бўлмайдиган. Хусусий капитал иqtисодиётнинг катта бошланғич қўйилмаларни талаб қилмайдиган, сармоянинг тез қопланишини таъминлайдиган,

иншончи сотув бозорига эга бўлган энг даромадли соҳаларига интилади. Бундай соҳаларга савдо-воситачилик фаолияти, уй-жой қурилиши, қишлоқ хўжалиги ҳам ашёсини қайта ишлаш ва бошқалар киради. Бу борада шунини ҳам назарда тутиш керакки, “Галта” пуллар бозори тўйиниб бўлди ва йирик моддий ишлаб чиқаришга тобора кўпроқ маблағлар киритишни мўъжаллаяпти. Хусусий капитал иқтисодиёт эҳтиёжлари ва фойда олиш имкониятига анча аниқроқ жавоб беради. Шунинг учун хусусий капитал давлат амалдорларидан кўра, “ўсини нуқталарини” ёзи инвестициялаш устуворликларини анча аниқроқ тонади. Демак, хусусий капитални инвестициялаш жараёнидаги устувор йўналишлардан бири эркин айланишни таъминлайдиган рухта ташкилий иқтисодий механизмдир. Ҳаҳон тажрибасини, шу жумладан ривожланаётган мамлакатлар тажрибасини ўрганиш кўрсатмоқдаки, фискал имтиёзлар тизимининг шаклланиши давлатнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнида тутган ўрни, саноатлаштириш, тузилмавий қайта қуриш, иқтисодиётни замонавийлаштириш, бандлик ва ҳ.к. муаммоларни ҳал қилиш хусусий капиталдан фойдаланиш билан боғлиқ.

Солиқ сиёсати кўп жиҳатдан умуммиллий масалалар ва минтақавий тараққиётнинг устувор йўналишлари билан ўзаро боғланиши зарур. Шу билан бирга солиқ рағбатлантирилишини фақат давлат стратегияси тараққиёти йўлида кўздан кечириш ярамайди. Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларида солиқ сиёсати ва хусусий инвестицияларни рағбатлантириш амалиётининг фоявий асоси солиқ бўлиб, у инвестицияларга йўналтирилмаган даромадларни камайтиради. Шунинг учун хусусий секторга катта солиқ солиши қонунга айланган. Солиқ преференциаллари ҳисобида инвестицион товарларнинг нархлари пасаяди, солиқ тўланганидан кейин эса хусусий капиталнинг фойда меъёри натижасида капитал қўйилмалар ҳам ўсади.

Солиқнинг рағбатлантириш тизими Ўзбекистонда ҳам ривожланиши муқаррар. Бунга энг катта фойдаларга даъво қилаётган хорижий капитал босими ҳам сабаб бўлади. Хусусий миллий капиталнинг инвестицион фаоллигини рағбатлантиришга қаратилган солиқ имтиёзлари тизимининг ривожланишида қўйидагиларни кўзда тутиш керак:

– берилган имтиёзлардан қатъий тарзда самарали фойдаланган ҳолда юридик шахслар даромадларининг ишлаб чиқаринини инвестициялашга қаратилган қисмига солиқ солиш бўйича имтиёзлар;

– улардан баъзиларини кучайтириш, яъни яратиладиган шарт-шароитларни яхшилаш;

- солиққа тортиладиган объектлар сонининг кўпайишига ёрдам берадиган тадбирлар доирасини кенгайтириш.

Солиқ имтиёзларининг энг муҳим шакллари қуйидагилар: даромад солиғидан озод қилиш, инвестициялар ёки инвестицион солиқ кредити учун солиқ чегирмалари, тезлаштирилган амортизация, келгуси йиллардаги фойдалар ҳисобига зарарларни қоплаш, бир қатор бевосита солиқлардан озод этиш.

Ривожланаётган мамлакатларда инвестицияларни солиқ бўйича рағбатлантиришнинг кенг тарқалган чораси – даромад солиғидан вақтинча озод қилинидир. Эркин солиқ режими ўз капиталини ишлаб чиқаринга инвестициялайдиган компанияларга имтиёзлар доирасини бирмунча кенгайтиришга аҳамият бериш зарур.

Масалан, Сингапурнинг экспорт йўналишидаги корхоналарида маълум муддатга экспортдан тушган даромаднинг ўстирилган суммаси солиққа тортилишдан 10 йилдан 15 йилгача озод қилиниши мумкин. Тайландда эса солиқнинг имтиёзи миқдори корхона қайси тармоққа мансублигига кўра белгиланади ва уч йилдан саккиз йилгача муддатга ўрнатилади, кейинги беш йилга эса тегишли корxonани даромад солиғи тўлашдан қисман (50%) озод қилиш кўзда тутилади.

Қимматбаҳо техника воситалари нархи бўйича ҳақни бир неча йиллик муддатда тўлаш ҳисобига сотиб олинishiга имкон берадиган лизинг ривожланишини рағбатлантириш, бунда солиқ ҳам ўзига хослик касб этади. Ривожланган мамлакатлар тажрибасининг кўрсатишича, лизинг операциялари учун махсус солиқ имтиёзларини белгилаш мақсадга мувофиқдир. Қуйидаги маълумотлар инвестициялар муаммосини ҳал этишда лизингнинг аҳамияти ҳақида муайян тасаввур беради: АҚШда машина ва жиҳозларга қўйилган маблағларнинг 25 – 30 %и лизинг асосида сарфланади. Австралияда бу борадаги

кўрсаткич 33%ни ташкил этади. Англия, Францияда инвестиция кафолатлари муаммоси ишлаб чиқаришни техник қайта қуролантириш учун корхоналар томонидан лизинг шартномалари тузилган вақтдаёқ муваффақиятини, амалий сижимини топади. Кафолатлар механизми асосидаги инвестицион молиялаштиришнинг бундай схемасидан фойдаланилганда корхона жиҳозларини бир неча йил мобайнида сотиб олиш ҳисобига харажатларини камайтириш имкониятига эга бўлади.

Лизинг операциялари нафақат жиҳозлар ижрасини, балки капитал қўйилмалар истикболини молиялаштиришнинг ўзига хос янги тузилмасини ҳам ўз ичига олади. Бунда ижара муносабатлари, гаров остида кредитли молиялаштириш элементлари, қарз мажбуриятлари бўйича ҳисоб-китоблар амал қилади.

Молиявий лизинг одатдаги кредитлар билан қиёсланганда анча самарали. Негаки молиявий лизингда маблағ қадрсизланишдан кафолатланади. Молия таваккаллари лизинг тўловларини кафолатлайдиган жиҳозлар билан таъминловчилар, сўғурта компаниялари ҳамда гаров депозитига пул киритадиган банклар ўртасида тақсимланиши мумкин.

У мазмунан капитал қўйилмаларининг давлат томонидан молиялаштирилиши, шаклан эса солиққа тортиладиган даромадни камайтирадиган солиқ чегирмасидир. Фарқи шундаки, бунда корхоналарга қолдирилган солиқ кредити миқдори муайян вақт ўтганидан кейин давлатга қайтарилади. Одатда, инвестицион солиқ кредити жиҳозлар баҳосига нисбатан фоизларда белгиланади ва бевосита солиқ ёки солиққа тортилган даромад суммасидан чегирилиб ташланади. Масалан, АҚШда хизмат муддати 3 йилдан камроқ объектларга капитал қўйилмалардан 6%ли солиқ чегирмасига ва унинг бошқа кўринишларига киритилган капиталга 10% ли чегирма қилишга рўхсат берилган. Бундай усулдан фойдаланиш корхона учун ҳам фойдали, келгусида сарфни органи билан бемалол қайтариб оладиган давлат ҳам манфаатдор.

Кўрсаткичларига кўра, имтиёзлар мақомига эга бўлмаган компанияларга инвестициялар киритилишини рағбатлантириш учун жанубий-шарқий Осиё мамлакатларида

кенг қўлланаётган инвестициялар учун солиқ чегирмалари имтиёзларнинг муқобил шаклидир. Мазкур имтиёзнинг моҳияти шундаки, унга кўра корхоналар даромадининг бир қисми солиққа тортилмайди, бир қисмига қўйилган каштал миқдори ҳамда тақдим этиладиган чегирма ставкалари асосида белгиланади.

Республикамиз солиқ қонунчилигида асосий фаолиятни инвестициялашда янги техника ва технологияларни жорий этишга йўналтириладиган даромадининг бир қисmini солиқдан озод этиш кўзда тутилган. Бизнингча, бу жараёнда инвестицион солиқ кредитидан фойдаланиш анча кўпроқ самара берган бўларди. Бунда корхонани реконструкция қилиш вақтида ҳосил бўлган зарарларни келгуси фойдалардан чегириш каби рағбатлантириш усулидан ҳам фойдаланиш мумкин. Бу ҳолда даромадининг солиққа тортиладиган қисми камаяди. Мазкур имтиёзни бирдамчилик мақомига эга бўлган корхоналарга тақдим этиш мақсадга мувофиқдир. Мадомики, инвестицияларни молиялаштиришда корхона ва ташкилотларнинг хусусий маблағлари муҳим ўрнни тутар экан, бунда корхоналар даражасида капитал жамғаришни ҳаракатга келтирадиган механизми ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга.

Асосий фондларни қайта баҳолаш индексининг ортиши инфляциядан ва капитал қўйилмалари нархлари индексидан орқада қоляпти. Ишлаб чиқаришга киритиладиган инвестицияларни кўнайитиришнинг илғор усули — чет элда кенг қўлланилаётган жиҳозларнинг асосий турларини тезкор амортизация қилишдир. Тезкор амортизациянинг иқтисодий мазмуни эксплуатациянинг биринчи йилларида емирилиш суммасини фойдадан солиққа тортилишдан олдин чегириш имконияти билан изоҳланади. Тезкор амортизация вақтида солиқ ва иқтисодий амортизациялар миқдори ўртасида катта фарқ ҳосил бўлади ва бу фарқдан мақсадли фойдаланиш вақтида солиққа тортиладиган фойда камаяди. Асосий капитал айланишини тезлаштиради, ишлаб чиқаришни янгилаш ва техник жиҳатдан такомиллаштириш учун янги харажатларни рағбатлантиради. Ўзбекистонда тезкор амортизация усулларини айниқса, юқори технологик ишлаб чиқаришлар учун қўллаш мақсадга мувофиқдир. Тезкор амортизация нормативларидан фойдаланиш эксплуатациянинг биринчи

йилларидаёқ жиҳозлар қийматининг қарийб 60% ини ҳисобдан чиқариши ва жиҳозларни жадал янгилаш ҳамда инвестиция маблағларини таъминлашга имкон яратади.

Бошланғич ва инвестицион солиқ чегирмалари рабатлангирувчи восита бўлган амортизация сиёсати ҳам тавсия этилади.

Сотиб олинган жиҳозлар эксплуатациясининг биринчи йилида тақдим этилган бошланғич чегирмаларни оддий амортизацияга чиқарилган суммалар тўлдирди. Инвестицион чегирмалар тизими шароитида киритилган қиймат устида муайян қолдиқ вуқудга келади. Саноатнинг бирламчи тармоқларига техника ва жиҳозлар учун бошланғич чегирма эса 30% ҳолларда янги машина ва жиҳозлар харид қилинган ёки ишга киритилган йилдаги 100%ли чегирма қўлланиши мумкин.

Амортизация ҳисобига асосий фондларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёنларини бошқариш ва маблағларни амортизация ҳисобида ишга солмай, тўхтатиб қўйишнинг олдини олиш учун солиққа тортишдан тўла озод қилган. мақсадли фойдаланилиши устидан назорат ўрнатиш шарти билан маблағларни махсус фондларга тўйлаган маъқул. Шунингдек, амортизация фондлари маблағлари ортиқча жамғарилса ёки банкротлик таҳдид солса, сотиш ҳам мумкин.

Нухта амортизация сиёсати, амортизацияга чиқарилган суммалар ҳақидаги қонунлар, меъёрий ҳужжатлар, йўриқномалар ва бошқалар нақет билан мустаҳкамланган бўлиши керак. Бу суммалар 5 – 7 йилдан сўнг тузатилиш ва жиҳозларни жадал амортизациялаш орқали ишлаб чиқариш ашаратини янгилаш, фан-техника тараққиёти ютуқларини таъбиқ этиш қонунини кучга кирганида кейинги 3 – 5 йиллик муддатда машина ва жиҳозларнинг асосий турларини рўйхатдан чиқариш амортизациянинг интер ва меъёрига ўтилиши (базавий меъёرنинг 20%и да) учун қулай имкониятларни яратиш керак.

Инвестиция фаолигига таъсир қилишнинг юқорида тақлиф этилган тўғридан-тўғри ва биливосита усулларидан фойдаланиши капитал реал секторга оқиб келишига, инвестиция фаолияти жонланишига ва шу орқали барқарор иқтисодий ўсишга ёрдам беради.

Хусусийлаштирилган корхоналарга ишлаб чиқариш қувватларини техник қайта жиҳозлашга, янги технологияларни татбиқ этишга йўналтирилган тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб қилиш мақсадида бир қатор корхоналар акциялар пакетлари сармоядор томонидан объектининг қийматига киритиладиган ёки қўшимча қабул қилинадиган инвестицион мажбуриятларни қабул қилиш билан амалга оширилади.

Иқтисодий ислоҳотлар амалга оширилган йиллар мобайнида ҳудудлардаги ёқилғи-энергия таркибида ҳам ашё тармоғининг улуши юқори бўлди. Бу ЯИМ ишлаб чиқариш таркибининг шаклланиши билан изоҳланади. Республика ҳудудларидаги энергия ресурслари истеъмоли таркибида энергия сифими юқори бўлган тармоқлар улуши 53%ни, электроэнергия истеъмоли умумий ҳажмида саноат ишлаб чиқариши улуши 50%ни ташкил этади. Энергия истеъмоли таркибида энергия сифими юқори бўлган тармоқлар улуши 1991 йилдаги 49%дан 2004 йилда 68%га ортди. ЯИМга nisbatan энергия сарфини камайтириш, бу борада ривожланаётган мамлакатлар даражасига эришишга ишлаб чиқариш таркибида nisbatan кам энергия талаб қиладиган инновацион ва қайта ишлаш тармоқлари улушини орттиришга қаратилган чора-тадбирлар фойда берди. Биргина иқтисодиётда юз берган таркибий ўзгаришлар ҳисобига 1976 – 1985 йилларда ривожланган мамлакатлар миллий даромадининг энергия сифими ўртача 17 – 27%га пасайди.

Бундан ташқари, пўлат, цемент, минерал ўғит, мис, қора металларни қайта ишлаш кабиларда энергия сифими юқори бўлган маҳсулотларга энергия сарфи тахлили саноати ривожланган мамлакатлар ишлаб чиқариш жараёниларида энергия сарфи пасайганлигини кўрсатади. Халқаро Энергия Агентлиги (ХЭА) экспертлари томонидан амалга оширилган тадқиқотлар натижаси кўрсатишича, саноати ривожланган мамлакатларда пўлат ишлаб чиқаришга энергия сарфи 1980 – 2000 йилларда 2 баробар, бир тонна цемент ишлаб чиқаришга 20 – 30 % камайган.

Ўзбекистонда инновацион лойиҳаларни жорий этиш натижасида бу борадаги кўрсаткичлар самарадорлиги сезиларли даражада ёмонлашди ёки ислоҳотларгача бўлган даврдаги даражасида қолди. Натижада ҳам ашё ва қазиб олин

тармоқларида энергия сифими кўрсаткичи жаҳон кўрсаткичидан 30 – 45% юқори бўлмоқда.

Қайта ишлаш тармоқларидаги ишлаб чиқариш қувватларидан тўла фойдаланмаслик сабабли энергия сифими ислохотлар даврида 9 – 10% ортди. Бу эса, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ички ва жаҳон бозорида рақобатбардошлик даражасининг пасайишга олиб келди.

Иқтисодийни жадаллаштириш ва инновацион лойиҳаларни асосий соҳаларда жорий қилишга қарамасдан хизматлар соҳасида энергия сифими ошиб бормоқда. Бугунги кунда республикамиз ҳудудлари уй-хўжаликлари ва коммунал хўжалик хизматлари ўлушига мамлакат умумий энергия истеъмолининг 36%и тўғри келмоқда. Энергия хизматларининг янги харажатлари ривожланган мамлакатлар кўрсаткичига қараганда 2 баробар кўп.

Ҳисоб-китоблар натижалари кўрсатишича, энергия сифимини камайтиришга йўналтирилган инновацион ўзгаришларни амалга ошириш ва қайта ишлаш тармоқларини ривожлантириш ЯИМ энергия сарфини 33-35%га камайтириш имконини яратди.

Инновацион лойиҳалари асосида ёқилғи ва иссиқликни тежаш борасида таркибий омиллар билан бир қаторда ташкилий ва техник чора-тадбирларни ҳам амалга ошириш назарда тутилди, яъни аниқ мақсадли энергия тежамкорлиги бўйича сиёсат олиб борилади. Бунинг учун Ўзбекистон жуда катта – 8 – 10 млн.т.э. энергия захираси бўлган ташкилий ва техник салоҳиятга эга. Бу салоҳиятнинг 30%и ҳам ашё ва қайта ишлаш саноати, 45%и уй-жой коммунал хизматлари, 25%и иқтисодийнинг бошқа соҳалари ва тармоқларига тўғри келиди⁵. Шу билан ҳам иқтисодийни жадаллаштиришнинг устувор йўналишларида асосий эътибор республикада уй-жой ва коммунал хўжалигини ислох қилиш ва инновацион технологиялари иқтисодий рақобатбардошлигини оширишга йўналтирилган қўшимча инвестицияларни шакллантириш асоси

---

⁵ Иқтисодийда таркибий ўзгаришлар шариғида ёқилғи энергия ресурслари истеъмоли. Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2004 йил №8, СНСМ, Т.: 2005. 123 б

бўлган тариф бўйича тартибга солиш орқали инновация фаолиятини рағбатлантириш кўзда тутилган.

15.3. Тадбиркорликни ривожлантириш йўллари

Ривожланган хорижий давлатлар амалиёти шунинг кўрсатадики, кичик ва ўрта бизнес корхоналари иқтисодий конъюнктуранинг ўзгаришларига тез мослаш оладиган, инновацион техника ва технологияларни доимий талаб қиладиган, меҳнат унумдорлиги юқори бўлган хўжалик субъектлари ҳисобланади. Уларга хос бўлган ушбу хусусиятлар кичик ва ўрта бизнес корхоналари иқтисодий ўсишига, уларнинг аҳоли бандлигини таъминлашдаги маъқул оқишга олиб келиши. Масалан, АҚШнинг “Генералмоторс” корпорацияси ҳам ашё ва бутловчи қисملарни 30 минггача мол етказиб берувчидан сотиб олади. Уларнинг асосий қисми кичик ва ўрта бизнес корхоналаридир. Япониянинг “Митсубиси” ва “Надидзима” корпорацияларини олайлик. Биринчи корпорацияга 32%, иккинчи корпорацияси эса 42% маҳсулот субпудратчилар, яъни кичик корхоналар томонидан етказиб бериллади.

Мамлакатимизда ҳам кичик ва ўрта бизнес корхоналари фаолиятини ривожлантириш ҳукуматмиз иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Республикаимизда чет эл инвестицияси киритилган корхоналар сони 2005 йил бошида 2412 тага етди. Хорижий инвестициялар иштирокидаги кўшма корхоналар ҳудудий таркиби 15.2-жадвалда келтирилган.

Ўзбекистон ҳукуматининг инвестиция дастурида кичик ва ўрта бизнес корхоналарини ривожлантиришга, уларни кредит линиялари ҳисобидан молиялаштиришни кенгайтиришга алоҳида эътибор берилган. Хусусий тармоқ ва кичик тадбиркорликни ривожлантиришни жадаллаштириш ва унинг ЯИМдаги улушини кўпайтириш, бозор иқтисодиётига мос товар ва хизматлар бозорини шакллантиришда асосий вазифалар қўйидагилар ҳисобланади: давлат ташкилотларининг хусусий тадбиркорлик фаолиятига аралашувини чеклаш, хусусий тадбиркорликни ресурслар ва сотиш бозорларидаги

интироқини кенгайтириш, молиявий қўллаб-қувватлаш ва қўшимча солиқ имтиёзларини жорий этиш.

15.2-жадвал

Ўзбекистон ҳудудларида чет эл инвестицияси киритилган
корхоналар сони
(2004 йил 1 январь ҳолатига)

Ҳудудлар	Рўйхатга олинганлари	Шу жумладан, фаолият кўрсатаётганлари
Ўзбекистон Республикаси	3539	2209
Қорақалпоғистон Республикаси	45	34
Вилоятлар:		
Андижон	108	95
Бухоро	59	51
Ғиззах	34	23
Қашқадарё	49	42
Навоий	39	35
Наманган	73	58
Самарқанд	138	115
Сўрхондарё	44	35
Сирдарё	39	34
Тошкент	209	162
Фарғона	89	73
Хоразм	37	29
Тошкент ш.	2576	1423

Маъба: Ўзбекистоннинг статистик ахборотномаси. – Т.2005., 76-б.

Кичик тадбиркорликни рағбатлантириш бўйича амалга оширилган кенг қамрабди чора-тадбирлар, хусусан, тадбиркорлик эркин фаолият юритиш учун кафолатлар таъминланганлиги, уларни давлат томонидан рўйхатга олишнинг ихчам механизми жорий этилиши, кредит маблағларидан фойдаланиш доираси кенгайтириш ижобий натижалар бермоқда. Биргина 2004 йилда тиждорат банклари томонидан ҚТ субъектларига 353.6 млрд.сўм ёки 2003

йилдагига nisbatan 71.4 млрд.сўм кўп кредитлар берилган. 2005 – 2006 йилларда давлат тассарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш бўйича ишлаб чиқилган дастурнинг амалга оширилиши янги мулкдорлар шаклланиши ва хусусий секторни ривожлантиришга туртки бўлди. 2007 йилга кичик бизнеснинг ЯИМдаги улуғини 45% етказиш вазифаси қўйилган.

Кичик ва ўрта бизнес корхоналарида инвестиция жараёнларини чуқурлаштириш борасида қуйидаги жиддий муаммолар mavjud:

Кичик ва ўрта бизнес корхоналарида экспорт-импорт хорижий капитал ва кредитлар билан боғлиқ операцияларни ташкил қилувчи ва амалга оширувчи менежер ва ходимларнинг малакаси пастлиги.

Бу ўринда элатиб ўтиш керакки, Н.Сирополиснинг АҚШдаги кичик ва ўрта бизнес корхоналари фаолиятини таҳлил қилиш натижалари улар муваффақиятсизлигининг 92%ни бошқарув сифати пастлиги билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Р.Нек ҳам кичик ва ўрта корхоналар бошқарувида тажриба ва малака етишмаслигини улар фаолиятидаги муваффақиятсизликларнинг асосий сабабларидан бири деб ҳисоблайди.

Ушбу муаммонинг нозик жиҳати шундаки, халқаро операцияларни амалга ошириш ўзига хос мураккабликларга эга. Масалан, кичик тижорат банклари томонидан кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг тўлов мажбуриятлари юзасидан қўйиладиган, ҳужжатлаштирилган аккредитивлар йирик тижорат банклари томонидан тан олинмаслиги мумкин.

Кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг аксариятида умумий пул оқими заифлиги натижасида уларнинг тўловга қобиллик даражаси паст бўлади. Бу, корхоналарнинг тижорат банклари кредитларидан, хорижий ташкилотлар кредит линияларидан фойдаланишларига, экспорт-импорт операцияларини амалга оширишларига тўсқинлик қилмоқда.

Кичик ва ўрта бизнес корхоналарига тижорат банклари томонидан халқаро ҳисоб-китоб хизмати кўрсатишда жиддий муаммолар mavjudлиги.

Ушбу муаммонинг моҳияти шундаки, корхоналар импорт тўловини амалга оширишда таъминланган аккредитивлардан кенг қўламда фойдаланишмоқда. Бунда,

фаолияти бўйича харажатлари кескин камайиши ва уларнинг рақобатбардошлиги ошишига олиб келади.

Кичик ва ўрта бизнес корхоналари инвестиция фаолиятини ривожлантириш объектив зарурат бўлиб, умуммиллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Халқаро ҳамкорлик асосида тадбиркорлик учун 2003 йилда 71.94 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит ажратилган ва 2003 йилнинг охиригача шундан 389.3 млн. АҚШ доллари жалб этилган ва ундан фойдаланилган. 2005 йилда эса тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг ҳажми ошиши кутилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси учун инвестиция захираларининг чет эл манбаларига мурожаат этилиши ўтти давридаги ҳам стратегик, ҳам жорий масалаларни ҳал этиш заруриятига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Бу вазифалардан энг муҳимлари:

- миллий иқтисодиётни қайта тузиш;
- минтақаларнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётидаги номутаносибликларни йўқотиш;
- мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ошириш;
- импорт ўрнини босадиган ишлаб чиқаришларни ривожлантириш;
- иқтисодиётнинг рақобат муҳитини ривожлантиришга ёрдам берадиган хусусий ва аралаш секторларини шакллантириш;
- бозор инфратузилмасини яратиш;
- илғор чет эл технологияси, ноу-хау ва бошқарувчилик тажрибасини жалб қилиш.

Бу соҳадаги ҳамма нуқтан назарларни ҳамда сўнгги йиллардаги амалиётни умумлаштириш, чет эл инвестицияларини жалб қилиш сиёсатида айрим хатолар мавжуд бўлганда чет эл капитали қўйилмаларини рағбатлантириш бўйича иқтисодиётнинг бозор трансформацияси эҳтиёжлари ва вазифаларига ўхшаш таъсирчан механизм йўқ, деган хулосага келишга имкон берди.

Чет эл капитални Ўзбекистон иқтисодиётига тўғридан-тўғри киритиш боника устунликларга ҳам эга. Дарвоқе, бу устунликлар чет эл кредитлари билан қиёсланганда жуда катта. Чет эл тадбиркорлик капиталининг жалб қилиниши ҳам янги бозордаги монополизм билан курашишнинг фаол воситасидир.

Бундай капитал нафақат мамлакатнинг етишмаётган инвестиция захиралари ошишига хизмат қилади, балки унинг ёрдамида миллий ишлаб чиқариш кучларидан фойдаланиш самарадорлигини жонлантириш, кўтариш ҳам мумкин. У шунинддек, чет эл кредитлари билан қиёсанганда мамлакат қарздорлигини оширмайди, шу орқали валютанинг чет элга оқимини камайтиради.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётнинг ривожланмаган инфратузилмасига, фойдаланилмаган қонунчилик ва инвестициялаш учун шаклланмаган иқлимга қарамай, бозор ислохотлари йиллари (1991 – 2004 йиллар) давомида бу ҳудудларда чет эл инвестициялари кўринишида 13 млрд. доллардан ортиқ маблағ ўзлаштирилган эди.

Бизнинг баҳоларимизга кўра, агар тўғридан-тўғри чет эл инвестицияларининг бутун ҳажми давлат учун бирламчи бўлган дастурлар бўйича ишлаб чиқаришни инвестициялашга сарфлаганда эди, Ўзбекистонда аллақачон ЯИМнинг барқарор ўсишига эришилган бўларди. Лекин 2004 йилда хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар фаолиятининг натижалари ижобий бўлди. Экспорт импортга нисбатан ўсганлиги ва экспорт импортни қоплаш коэффициентининг 2003 йилдаги 0.66%дан 2004 йилда 0.67%га ошганлиги қузатилди. Республика ҳудудларида хорижий капиталлар иштирокидаги «СурхонТекс», «Ядемтекстиль», «Эмтекс», «Балиқчи», «Исковуттекс», «Elektron hisoblash» каби қўшма корхоналар фойдаланишга тоширилди.

Шунга қарамасдан, истеъмол товарларини ишлаб чиқариш таркиби деярли ўзгаришсиз қолди. Иқтисодиёт ва саноат ишлаб чиқаришининг ислох қилиш натижасида озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши давом этди. Истеъмол товарлари ишлаб чиқаришнинг юқори суръатлари Навоий вилоятидан ташқари барча вилоятларда таъминланди. Нисбатан юқори кўрсаткичлар қуйидаги ҳудудларда қузатилди: Андияжон (45.6%), Фарғона (19.2%), Қашқадарё (17.1%) вилоятларда (15.4-жадвал). Мамлакат ҳудудларида истеъмол товарлари ишлаб чиқаришнинг ўсишига кўп жиҳатдан кичик тадбиркорлик субъектлари, жумладан, нон ва нон маҳсулотлари, мева ва сабзавот консервалари, вино, алкогольсиз ичимликлар ишлаб чиқарувчи кичик

корхоналар фаолиятининг фаоллашганлиги ижобий таъсир кўрсатди.

Озиқ-овқат товарлари ишлаб чиқариш кўрсаткичлари Тошкент шаҳридан ташқари барча ҳудудларида юқори бўлди. Тошкент шаҳрида товар ишлаб чиқариш кўрсаткичлари пастлигига шаҳарда жойлашган «Кока-Кола» ва «Шакар инвестменте» қўнма корхоналарида ҳам ашё этишмаслиги натижасида ишлаб чиқариш ҳажми камайиб кетиши сабаб бўлди.

Ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотларининг асосий қисми пахта ва шак маҳсулотлари, трикатаж, тўқмачилик, гилам маҳсулотлари ва пайабзал ишлаб чиқарувчи ҳудудлар ҳиссасига тўғри келмоқда. Бундай ҳудудларга Бухоро (20,5%), Фарғона (14,1%), Андижон (11,5%) вилоятлари ва Тошкент шаҳри (12,3%) қиради. Навоий вилоятидаги кимё мажмуи корхоналарида енгил саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми пасайиши вилоят ва республиканинг бу борадаги кўрсаткичларига салбий таъсир этди.

Хоразм вилоятида гилам ва гилам маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг 2004 йилда 40,2% ўсиши 2003 йилда вилоятда «Хива Карпет» корхонаси фойдаланишига топирилганлиги натижасидадир.

Аммо амалиёт кўрсатмоқдаки, иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичида тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари савдо-вочитачилик фаолияти соҳасида қўнма корхоналар барпо этишга, консалтинг хизматларини кўрсатишга, консалтинг банк секторига, кейинчалик эса чет эл фирмалари бошқарувига ўтказилган саноат объектларининг қарзларини тўлашга ва муомиладаги маблағларни тўлдирishга йўналтириллар эди. Иқтисодиёт эркинлашуви чет эл инвесторлари Ўзбекистон иқтисодиётининг асосий тармоқларига инвестицияларини йўналтирилишига йўл очиб берди: қора ва рангли металлургияга чет эл қўйилмалари 63,5%ни, нефть-газ комплексига тўғридан-тўғри чет эл инвестицияларининг умумий оқими 19,8%ни ташкил қилди ва капиталнинг умумий ҳажмида чет эл инвестициялари ошди.

Назаримизда, чет эл капиталини жалб қилиш ва ундан фойдаланишининг энг муҳим муаммоларидан бири инвестиция қўйилмалари шаклини тўғри танлашдир. Бунда қўйидаги

асосий мезонларни эътиборда тутиш лозим: фаолият соҳаси ва маҳсулот тури (технология; мураккаб); лойиҳа қўйилмалари (майда, ўрта, йирик); чет эл капиталини жалб қилишнинг стратегик мақсади (жиҳозлар), импортидан то ишлаб чиқаришнинг бошқарувчилик тажрибасидан фойдаланишига қадар.

Худуднинг инвестиция имкониятлари старли, аммо ишлаб чиқариши замонавийлаштириши зарур бўлган йирик лойиҳаларни амалга оширадиган (масалан, нефть-кимёда) шартномавий КҲ ташкил қилиш мақсадга мувофиқ.

15.4-жадвал

Ўзбекистон худудларида истеъмол товарлари ишлаб чиқариш динамикаси (ўтган даврга нисбатан %да)

Худудлар	2000й.	2001й.	2002й.	2003й.	2004й.	2005й.
Ўзбекистон Республикаси	106,2	107,6	108,4	108,4	113,4	117,7
<i>Қорақалпоғистон Республикаси</i>	105,9	113,5	104,3	104,7	110,3	112,9
Андижон	92,6	123,7	97,8	120,3	145,3	147,3
<i>Бухоро</i>	105,9	107,4	103,3	106,0	107,8	107,8
<i>Ўйизлах</i>	123,6	119,3	159,3	129,0	115,2	119,0
<i>Қашқадарё</i>	113,1	112,7	108,5	108,8	117,1	111,4
<i>Навоий</i>	115,5	99,98	114,5	105,3	97,3	103,9
<i>Наманган</i>	124,3	111,8	118,1	114,0	110,4	107,7
<i>Самарқанд</i>	92,4	102,6	102,5	106,8	109,9	105,5
<i>Сурхондарё</i>	111,9	100,9	114,8	106,2	115,2	94,7
<i>Сурдарё</i>	110,1	120,2	103,0	104,2	107,5	100,2
<i>Тошкент</i>	112,5	114,1	106,6	107,1	117,1	109,9
<i>Фарғона</i>	111,3	98,1	106,4	101,6	119,2	108,9
<i>Хорғизм</i>	107,8	94,0	95,0	114,5	101,4	104,1
<i>Тошкент ш.</i>	111,3	101,3	120,2	102,7	103,4	115,1

Манба: Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2005 йил.
Т.: 2006. 101-б

Хом аниё тармоқлари, биринчи навбатда тоғ-кон саноати ва ёқилғи-энергетика комплекслари чет эл инвесторларида энг катта қизиқиш уйғотмоқда. Бу ерда ҚҚ билан қиёслаганда, айниқса, разведка ва углеводородлар қазиб чиқариш соҳасида маҳсулотни тақсимлаш учун тузилган шартномалар анча фойдалидир. Бу турдаги шартноманинг устуңлиги даромадлар хусусий удуни оширишнинг оддий ва таъсирчан механизми, шартномаларнинг солиқ ва ҳуқуқий режими автономлигидир.

Узоқ муддатли ижара шартларига кўра, концессиялар, яъни янгиладиган ва янгиладмайдиған табиат захираларидан фойдаланиш ҳуқуқининг хорижий тадбиркорларга тақдим этилиши, хўжалиқ фаолиятининг бошқа турларини амалга ошириш. Республика экспорт салоҳиятини орттиришнинг энг самарали усулларидан биридир.

Ички жамғармалардан фойдаланишнинг кучез шакллари ҳам мамлакат ичида-самарали ва самараси ҳам корхона ҳамда тармоқлар ўртасида, ҳам қатор мамлакатларнинг тармоқ ва соҳалари ўртасида капитал айланишнинг икки тарафлама механизми йўқлиги иқтисодиёт мустаҳкамлигига салбий таъсир этади, унинг ўсиш имкониятларини камайтиради.

Шу сабабли Ўзбекистоннинг узоқ муддатли ривожлантириш стратегияси чет эл капитали ва ички инвестициялар жалб қилинишини, аввало, капитални оммавий инвестордан ҳақиқий мулкдорлар қўлига ўтказиш механизми бўлган тўлақонли фонд бозори ташкил этилишини талаб қилади. Мамлакатимизда фонд бозори ва фонд маданиятининг мавжудлиги капиталга эркин талаб ва таклифни таъминлайди. Бу эса, асл бозор иқтисодиётининг реал сектори тикланиши ва уни ривожлантиришга янги инвестициялар жалб этилишига имконият яратади. Инвестицион институтлар эса, ўз навбатида, нафақат йирик корхоналар, балки ўрта ва ҳатто майда корхоналар бўйича портфелларини диверсификация қилади. Бошқача айтилганда, хусусийлаштириш жараёни стратегик инвестор монополистлар излаш йўлидан эмас, балки оддийроқ схемаси бўйича бориши керак.

Ишлаб чиқаришга инвестициялар олиш ва қўйилmalarни кўнлаб интироқчилар орасида тақсимлаш ҳисобига шу қўйилmalar (ҳатто, унча самарали бўлмаған тармоқларга ҳам)

таваккал камойишининг хақиқий имконияти — таклиф этилаётган схеманинг асосий афзаллигида.

Ўзбекистонга чет эл инвесторларини жалб этаётган бундай секторларга қўйидагилар киради: минерал хом ашё захираларини, айниқса, нефть ва газни қазиб чиқариш, энергетика, қора ва рангли металлургия, транспорт, коммуникация, банк секторлари ва бошқалар.

Давоғарлар йўқлиги туфайли лойиҳани тўхтатиб қўйиш хавфи ҳам бўлмайди. Давлат ўз тасарруфида акцияларнинг назорат накетини ёки "Тилла акцияларини" қолдириши ва корхона устидан назоратини сақлаб қолиши мумкин. Кўздан кечирилаётган ёндашув амалга оширилганда ҳолда, корхонани бошқариш, қайта тиклаш, банк хизмати ва бошқаларни йўлга қўйишга зарурият тузилганда хорижий фирмаларни жалб қилиш юртимиз тузилмалари томонидан амалга оширилади. Бу эса, ўз навбатида, ўзбек иқтисодиёти тараққиётига туртки беради.

Албатта, портфелли инвестициялаш корхонани халқаро стандартлар бўйича аудит баҳолашни, чет элларда реклама қилишни, акциялар яқохон фонд бозорлари лизингларига киритилишини, бошқа ишларини ўтказишни, қўшимча харажатлар ва вақтни талаб қилади. Аммо пировардида бу жараёндаги харажатларнинг ҳаммаси ўзини оқлайди ва ишлаб чиқаришга самарали инвестициялар оқими кучайишига, ишлаб чиқариш ўсишига олиб келади.

Иқтисодий ўсишга стратегик жиҳатдан урғу берилиши ҳам чет эл капиталини қўн миқдорда жалб қилиш, ҳам ички жамғармалар ҳисобига иқтисодиётнинг реал секторига инвестициялар жалб қилишни талаб этади. Кўпчилик иқтисодчилар мамлакатда инвестицияларни молиялаштиришнинг ички манбаларини кўздан кечириб, давлатнинг бюджет маблағларидан ташқари, асосан барча мулк шаклларидаги корхона ва ташкилотлар, фермер хўжаликларининг хусусий маблағларини кўзда тутган эдилар. Масаланинг бундай қўйилиши бозор муносабатлари шаклланишининг бошланғич даврига мос тушган эди. Бу бошланғич давр эса, ижтимоий-иқтисодий танглик, ишлаб чиқариш пасайиши, инфляциянинг юқори даражаси ва аҳоли даромадларининг паст даражаси билан ажралиб турарди. Бозор ислохотлари чуқурлашгани, иқтисодиёт жонланishi даврига ўтгани, нул даромадлари ўсгани сайин ҳамда

узок муддатли истиқболда иқтисодий номаълумлик йўқотилиши билан аҳоли жамғармаларининг, инвестицияларнинг салоҳиятли манбаи сифатидаги ўрни ва аҳамияти ортиб боради. Ушбу манбалар социалистик тузумда инвестицияларни молиялантиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Аҳоли жамғармалари табиатини кўриб чиқамиз. Аҳоли жамғармалари фақат даромадлар харажатлардан ошган шароитда йиғиладиган ва даромад билан унинг истеъмол қилинган қисми ўртасидаги айирма аниқланадиган тўпаланган пул захиралари суммасидир.

Худуд аҳоли жамғармалари банклар ва бошқа молиявий институтлар томонидан тўпланиб, капитал қўйилмаларни молиявий таъминлашда қатнашади. Банк ва молиявий институтлар бса, ўз навбатида, эркин пул маблағларини молиявий ва моддий бойликнинг турли шаклларига қўяди, уларни хўжалик юритувчи субъектларга инвестициялар учун қарзга беради.

16-БОБ. МИНТАҚАЛАРДА АТРОФ МУҲИТНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛИШ ВА УЛАРДАН ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ БЎЙИЧА ҲАМКОРЛИК

16.1. Атмосфера ҳавосининг ифлосланиши

Ҳами чиқиндиларнинг 51,9% углерод оксид, 16,0% - олтингугурт диоксиди, 17,9% - углеводородлар, 8,9% - окидли азоти, 6,1% - қаттиқ чиқиндилар ва 0,2% - бошқа турли зарарли чиқиндилар ҳисобига тўғри келади.

Стационар манбалар чиқиндилари орасида олтингугурт диоксиди, углеводородлар, қаттиқ чиқиндилар, ҳаракатланувчи манбалар орасида эса углерод оксиди ва углеводородларининг улуши катта.

Саноат марказларидаги атмосфера ифлосланиш индекси (АИИ) нинг ўзгариш динамикаси атмосфера ҳавоси сифатининг яхшиланиш тенденцияси мавжудлигини кўрсатади. Республиканинг кўпгина шаҳарлари ва саноат марказларида АИИ меъёр даражасида, 2000 йилда атмосфера ҳавосининг ифлосланиш даражаси (АИИ - 5-6) Нукус, Олмалик, Тошкент, Фарғона шаҳарларида кузатилди. Атмосфера ҳавоси энг ифлос шаҳар - Навоий (АИИ - 7,62).

Шу билан бирга, айрим шаҳарларда санитар-гигиена меъёрининг ўртача 1 дан 3,5 НДК ўк (ўк - ўртача кунлик) мартагача ортиб кетish ҳоллари учрайди: чағи - Олмалик, Бухоро, Гушестон, қарши, кўкон, Навоий, Нукус, Самарқанд, Тошкент; олтингугурт диоксиди - Олмалик; азот диоксиди - Олмалик, Навоий, Тошкент, Фарғона, Марғилон, Термез; фенол - Ангрен, Навоий, Фарғона; аммиак - Андижон, Навоий, Чирчиқ, Тошкент; тропосфера озони - Олмалик, Ангрен, Бекобод, Навоий, Тошкент, Фарғона, Чирчиқ.

Навоий - республикадаги энг ифлос шаҳар бўлиб ҳисобланади.

16.2. Стационар манбалардан чиқадиган чиқиндилар

Стационар манбалардан атмосферага 150 дан кўри турдаги ифлослантирувчи чиқиндилар, шу жумладан, юқори даражали хавфли - оғир металллар, нятриковий ванадий, бенз(а)пирен, озон, мишьяк и бошқалар чиқади. Худудий жиҳатдан уларнинг тахминан 90 фоизи Тошкент, қашқадарё, Фарғона, Бухоро, Навоий ва Сирдарё вилоятлари ҳиссасига тўғри келади. Айнан ушбу минтақаларда экологик «ифлос» маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган республиканинг асосий саноат салоҳияти тўпланган. Булар қора ва рангли металлургия, химия нефт химияси, газ ва нефт қазиб чиқариш ҳамда уни қайта ишлаш, энергетика ва қурилиш материаллари саноати корхоналарини ташкил этади.

Статистика маълумотларига кўра, 2000-йил Ўзбекистонда 81 мингдан ортиқ атмосферани ифлослантирувчи стационар манбаларга эга бўлган 1971 та корхона рўйхатга олинган. Улар умумий қуввати 192822,1 минг m^3 бўлган 11756 та газ ва чангдан тозалаш ускуналари (ГЧТУ) билан жиҳозланган. 2000 дан ортиқ корхоналар чанг ушлагич ва газ тозалагич воситалар етарли даражада таъминланмаган. Зарарли чиқиндиларни тозалаш самарадорлиги 70,1 фоизни ташкил этади, чунки 77% асбоб-ускуналар жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскирган.

Стационар манбалар томонидан чиқарилаётган зарарли моддаларнинг 34,1%и энергетика корхоналари, 31,9% «Ўзбекнефтегаз» МК, 16,5% металлургия, 3,8% қурилиш индустрияси, 3,6% коммунал хизмат кўрсатиш, 2,6% химия саноати ҳиссасига тўғри келади. Бошқа корхоналарнинг улуши 7,4% дан ортмайди. Чиқиндилар асосан Тошкент, қашқадарё, Фарғона, Бухоро ва Навоий вилоятлари ҳиссасига тўғри келади.

Нефт ва газ саноати, нефт ва газ транспортировкаси тизими. Нефт ва газ қазиб чиқариш ва уни қайта ишлаш тармоғи стационар манбалардан чиқиндилар чиқариши бўйича энг етакчи ўринни эгаллайди. 2000 йилда улар 241,3 минг т ни ташкил этди, шундан 100,9 минг тоннаси (44%) - углеводородлар. Тармоқ корхоналарида ҳар йили 100 млн. m^3 дан ортиқ табиий газ ёниб ётади, уларни татиши чоғида рўй берадиган авариялар ва қувурлар тешилиши ҳисобига яна 12 млн. m^3 йўқотилади. Бу эса

Ўз навбатида ниҳоятда қimmatли бўлган ресурсларнинг ҳайф кетишига ва атмосферанинг қўшимча ифлосланишига олиб келади.

Энергетика мажмуаси. Энергетика - атмосфера ҳавосини булғаловчи энг йирик манба бўлиб ҳисобланади. Республикадаги жами электр энергиянинг 87% иссиқлик электр станцияларида ишлаб чиқарилади. Иссиқлик энергияси йирик иссиқлик электр станцияларида ҳам (50,2%), маҳаллий қозонхоналарда ҳам (49,8%) ишлаб чиқарилади ва республиканинг ушбу маҳсулотга исбатан талабини 35% га қондиради.

Станцияларда эски ва иқтисодий жиҳатдан ўзини оқламайдиган ускуналардан фойдаланилмоқда, иссиқликдан фойдаланиш самарадорлиги жуда паст (29,8%дан 35,1%гача). Иссиқликдан фойдаланиш самарадорлигининг пастлиги ўз навбатида атмосферага чиқарилаётган ифлослантирувчи моддалар ҳажмининг ортишига олиб келади. Ҳумладан, 1 кВтҒсоат электр энергияси ишлаб чиқарини жараёнида 6 тонна миқдорида ифлослантирувчи модда чиқарилмоқда.

Қора ва рангли металлургия. қора ва рангли металлургия корхоналари асосан Тошкент ва Навоий вилоятларида жойлашган. Тармоқ корхоналари томонидан атмосферага чиқарилаётган ифлослантирувчи моддаларнинг яши ҳажми 123,6 минг тоннани ташкил этади. Шундан 95 минг тоннадан кўпроғи (77%) олтингутурт диоксиди ҳиссасига тўғри келади. Рангли металлургия корхоналари оғир металллар аэрозолли, олтингутурт кислотаси, цианид, фторид каби энг ифлос моддаларни чиқаради.

Республикада атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи энг йирик манбаларидан бири - Олмалиқ тоғ-кон металлургия комбинати ҳисобланади. Корхона олтингутурт диоксиди, фторли водород каби моддалар ёрдамида Олмалиқ шаҳри ҳавосининг ифлосланишига катта таъсир кўрсатмоқда.

Қурилиш мажмуаси. Мажмуа корхоналари томонидан атмосферага чиқарилаётган ифлослантирувчи чиқиндилар миқдори 27,6 минг тоннани ташкил этиб, уларнинг аксарият қисми чанг ва углевод оксиди ҳиссасига тўғри келади. қурилиш саноати ва цемент ишлаб чиқариш Охангарон, Бекобод, қарши, Навоий, Нукус шаҳарларидан атмосферага чиқаётган захарли чангларнинг асосий манбаи бўлиб қолмоқда.

Кимё мажмуаси. Атмосферага чиқарилаётган зарарли моддаларнинг 3%и ушбу тармоқ ҳиссасига тўғри келиб, унинг асосий корхоналари Олмалиқ, кўқон, Фарғона, Самарқанд, Навоий, Чирчиқ шаҳарларида жойлашган. Кимё саноати корхоналари жойлашган ҳудудларда ҳавонинг ифлосланиши асосан нитрат аммоний, аммиак, азот диоксиди, ацетон, фторли водород каби моддалар ҳисобига рўй бермоқда. Бунинг сабаби технологик ва газ тозалаш ускуналарининг жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскирганлиги билан боғлиқ.

16.3. Атмосфера ҳавосининг ифлосланишига харакатланувчи манбаларнинг таъсири.

Автотранспорт мажмуаси (автомобиль транспорти, кичик ҳўжалик машиналари, йўл-қурилиш техникаси, ёқилган кўйиш шаҳобчалари) - атмосфера ҳавосининг ифлослантирувчи асосий харакатланувчи манба бўлиб, унинг салмоғи яши саноат ва

энергетика чиқиндиларига нисбатан икки марта кўндир. Автотранспорт чиқиндилари ҳавони утар газ, окисли азоти, углеводородлар, бенз(а)пирен, альдегидлар, ҳамда кўрғошин билан ифлослантиради.

2000 йилда автотранспорт чиқиндилари атмосферага чиқарилаётган зарарли моддаларнинг 67, 8 фоизини ташкил этди. Ҳаракатланувчи манбалардан чиқадиган чиқиндиларнинг асосий қисми Тошкент, Фарғона, Самарқанд, қарши, Андижон шаҳарлари ва Тошкент вилоятлари ҳиссасига тўғри келди. Айрим шаҳарларда, хусусан, Тошкент, Самарқанд, Андижон ва Бухорода автотранспорт чиқиндилари ҳавога чиқадиган ялпи зарарли моддаларнинг 80 фоиздан кўпроғини ташкил этди.

Автотранспортдан атмосфера ҳавосига чиқадиган зарарли моддалар бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради.

- мотор ёқилғиси сифат талабларига жавоб бермайди, таркибида кўп миқдорда олтингугурт моддаси бўлган этилли бензин ва дизель ёқилғисидан кенг фойдаланилмоқда;

- автотранспортдан кўп миқдорда зарарли чиқиндилар чиқишига асосий сабаблардан бири уларнинг эскирганлиги билан боғлиқ. Давлат секторида 50 фоиз, хусусий секторда 40 фоиз автотранспорт воситаларидан 10 йилдан кўп вақт давомида фойдаланиб келинмоқда.

- корхоналарнинг диагностика базалари жуда заиф бўлиб, уларда ёқилғи сифатини назорат қилувчи асбоблар етишмайди. Наттижада, ҳар қуни давлат секторига қарашли 150 мингдан ортиқ автотранспорт воситалари экологик назоратдан ўтказилмасдан рейсларга чиқарилмоқда;

- автотранспортларнинг сиқилган табиий ва ёқилган нефтли газларга ўтиш жараёни ниҳоятда секинлик билан амалга оширилмоқда. Ҳозирги пайтда республика бўйича 10 мингдан камроқ автомобил газ ёқилғиси ёрдамида ишлатилмоқда. (жамми автомобиль паркиннинг 1%дан камроғи).

16.4. Чегарабўйи ҳудудларида атмосфера ҳавосининг ифлосланиши

80-йиллардан бошлаб, атмосферага фторли водород ва бошқа зарарли моддаларни чиқарувчи Тожикистон алюминий

заводининг ишга туширилиши билан Сурхондарё вилояти ишмодий ҳудудларининг экологик ҳолати кескин ёмонлашди. 1982-1989 йиллар давомида ушбу корхона қувватларини ошира бориб, лойиҳада белгиланган даражага етказди. Хар йили атмосферага 40 минг тоннагача ифлослантирувчи моддалар, жумладан 300-400 тонна фторли водород чиқарди. Тожикистон алюминий заводидан чиқадиган ифлос моддалар Хисор водийси бўйлаб нисбатан тор йўналишда тарқалади ва Сарнсийё тумани ҳудудининг 80% ини қамраб олади.

Бошгидромет маълумотларига кўра, фторли водороднинг ўртача концентрацияси 1983-1990 йиллар давомида 1.5-2 ПДК дан камайгани йўқ. Баъзи йиллари айниқса, ёз фаслида Сарнсийё туманида фторли водороднинг ўртача ойлик концентрацияси 3 мартадан ҳам ортиб кетди. Олтингугурт диоксиди ва азот диоксиди, фторли водород ва олтингугурт диоксиди кўпилиши натижасида атмосфера ҳавосининг ифлосланиши янада кучайди.

Сарнсийё тумани атмосфера ҳавосининг фторли водород ва бошқа зарарли моддалар ҳисобига ифлосланиши бу ерда яшовчи аҳолининг саломатлигига ёмон таъсир кўрсатди. Туман қишлоқ хўжалигига (айниқса, тут ипак қурти, узум, цитрус ўсимликлари, йирик шохли қoramолларга) сезиларли даражада зиён етказилди.

Ушбу салбий ҳолатларга барҳам бериш мақсадида Ўзбекистон ва Тожикистон давлат ва ҳукумат раҳбарлари иштирокида бир қанча учрашувлар ўтказилди ва тегишли қарорлар қабул қилинди.

16.5. Сув ресурсларининг ҳолати ва улардан фойдаланиш

Орол денгизи ҳавзасидаги деярли барча дарёлар чегарабўйи ҳудудлар ҳисобланади. Амударё ҳавзасида Амударё, қашқадарё, Сурхондарё, Зарафшон, Шерободдарё жойлашган бўлиб, улардан қашқадарё ва Шерободдарё Ўзбекистон ҳудудидадир.

Амударё сувининг кимёвий таркиби Туркменистондаги экин майдонларидан чиққан сувлар ва Термиз шаҳри корхоналарининг оқова сувларидан шаклланган.

1997-2000 йилларда Термиз, Амударёнинг минераллашув даражаси 600 мг/лни, ХПК эса 3.9-4.4 мг/лни ташкил этди. Дарёнинг қуйилишига келиб, тузлар ва органик моддалар

миқдори мос равишда 1476,3 (1.5 ПДК) и 29,6 мг/лни ташкил этди. Дарёнинг энг ифлос қисми қизилжар аҳоли пункти яқинида бўлиб, у ерда фенол - 2-6 ПДК, нефт маҳсулотлари - 5.2-1.8 ПДК, азот аммоний - 0.1-0.3 ПДК, нитрит - 0.7 -3.7 ПДКни ташкил этади.

Амударё сувишнинг ИЗВ бўйича сифати Термез 1996 йил даражасида сақланмоқда, яъни II класс - тоза сув, бошқа створларда 1997 йилда III класс - нисбатан ифлосланган сув, 1998-2000 йилларда мос равишда яна II класс - тоза сув кўринишига қайтди.

Изоҳли луғат

Акселератор (accelerator) – иқтисодиётда истеъмолчилик сарф-харажатлар ҳажми ўзгариши билан юзага келадиган башқал қўйилмалар ҳажми ўзгаришини тавсиф этувчи кўрсаткич. Акселерация принципининг моҳияти шундан иборатки, иқтисодиётда истеъмолчилик харажатлари динамикаси инвестициялар ҳажми динамикасига ўз таъсирини кўрсатади: истеъмолчилик харажатларининг сезирарли ўсиши инвестицион фаолликни юзага келтиради, рағбатлантиради ва аксинча.

Активлар (assets) – иқтисодий фаолият субъектларининг пул ва молиявий маблағлари, асосий ва айланма фондлари қиймати.

Амортизация (depreciation) – фойдаланиш жараёнида асбоб-усқунлар қийматининг эскиргани сайин маҳсулот ҳисобига ўтказиш жараёни. Асосий жамғармалар истеъмол нархини тўла ёки қисман тиклаш учун амортизация орқали амалга ошириладиган нархини тўлатиши зарур. Асосий жамғармалар сарфини қоплаш учун уларга кетган сарфларни тайёрланаётган маҳсулотга синдириб бордин асосий жамғармаларнинг амортизациясини ташкил этади. Асосий жамғармаларнинг амортизацияси маҳсулот таннархини ўз ичига олади.

Бу корхона ташкилотларга асосий жамғармаларнинг моддий ва маънавий сарфини қоплаш учун маҳсулотларни сотиш орқали маблағ тулаш имконини беради.

Альтернатив вариантлардан танлов (tradeoff) – танлаб олинган вариант альтернатив вариантдан воз кечиш эвазига амалга оширилишини тақозо этувчи қарор қабул қилиш зарурати. Макроиқтисодий атамалар доирасида иқтисодий атамалар сиёсатнинг чора-тадбирлар ишлаб чиқиш жараёнида у ёки бу ғояларнинг танлов-муаммоларини белгилаш учун ишлатилади. Масалан, ишсизликнинг ўсиши ва инфляция жадаллиги, фойданинг ўсиши ёки иш ҳақининг ошиши орасидаги танлов муаммоси.

Асосий фондлар ва уларнинг баҳоси (capital stock) – турли хўжалик субъектлари ва фуқароларнинг пул маблағлариши аниқ бир мақсад йўлида бирлаштириш ва ишлатиш.

Асосий нарх (base price) – халқ хўжалигини ривожлантириш ва статистик ҳисоб олиб боришда индексларни ҳисоблаш ва тўлашгача ҳисобланган нарх.

Бюджет тақчиллиги (budget deficit) – давлат бюджетида харажатларнинг даромадлардан устун бўлиши.

Банд аҳоли (employees) – ижтимоий ишлаб чиқаришнинг фуқаролик секторида банд бўлган ва мамлакат қонунчилиги томонидан белгиланган нормаларга мос равишда ҳисобга олиннадиган меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли.

Бандлик даражаси (rate of employees) – бандлар умумий сонининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳолига нисбати.

Бартараф этилган инфляция – иқтисодиёт доирасида бошқариладиган ёки табиий, қўйилган нархларни бошқариш давомидаги инфляциянон жараёнларнинг ўзига ҳос кўриниши. Директив тарзда белгиланган нархлар даражаси сақланган ҳолда инфляция муомаладаги пул миқдорининг кўнайиши ва унинг сотиб олиш салоҳияти пасайиши. Буларнинг таъсирида талаб кескин ошиб, товар ва хизматлар таҳчиллиги ўсади ва бу аҳолининг вақтинчалик қондирилган талаби ортиши орқали намоён бўлади.

Банк кредити (banking credit) – даромад (%) кўринишида фойда олиш учун банк томонидан қарзга пул бериш.

Белгиланган алмашув курси (fixed exchange rate) – миллий валютанинг чет эл валюталарига нисбатан аяъанавий тарзда белгиланадиган қиймати ва ўзгармас тизим.

Бюджет солиқ сиёсати (fiscal policy) – бюджет сиёсатида давлат ўз истаги билан бюджет харажатлари ва даромадларини шакллантирган ҳолда 3 хил бюджет сиёсати юритади. Бюджет харажатлари, трансфер харажатлари шаклидаги харажатлар. Даромадлар эса уч манбадан келиши мумкин: солиқлардан, хазина томонидан, чиқарилган қимматбаҳо қоғозлар соғилишидан ва бюджет томонидан маълум қисми марказ томонидан банк эмиссияси ҳисобига ёпилишидан. Шунга кўра, давлат харажатлар ва даромадларни бошқарини орқали бюджет сиёсатини юритади.

Бозор муносабати (market clearing) – бозордаги талаб ва таклифларнинг миқдоран ва таркибий жиҳатдан бир-бирига мувофиқ келиши. Агар шундай мувофиқлик бўлмаса, бозор мувозанати издан чиқади.

Банк резервлари (reservers) – банкда сақланаётган нақд пуллар, марказий банкда сақланаётган фойсиз депозитлар.

Баҳо, нарх (price) – товар қийматининг пулдаги ифодаси. Маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларни ва фойдани кўрсатади.

Бозор нархи (market price) – иқтисодиётда жами талабларга кўра ўзгармас ҳолда қолувчи нархлар.

Валюта курси – мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигида ифодаланган баҳоси.

Гиперинфляция (hyper-inflation) – ҳаддан ташқари инфляция, нархнинг шиддат билан ўсиши, пул қадрининг ғоят тез пасайиши, пул топишга интилишнинг минимал даражага келиши билан характерланади.

Давлат бюджети (state budget, local budget) – асосан давлат (вилоят, шаҳар, туман, муассаса, ташкилот ва бошқалар) нинг маълум муддатдаги (йил, квартал, ой) даромадлари ва харажатларининг пул ҳисоби.

Девальвация (devaluation) – мамлакат савдо ва тўлов балансининг кескин ёмонлашуви, валюта курсининг пасайиши билан боғлиқ ҳолда миллий пул бирлиги қийматининг расмий тартибда пасайтирилиши.

Дефляция (deflation) – инфляция даврида муомаладаги қоғоз пулни камаййтириш; давлат томонидан муомаладаги пул миқдорини камаййтиришга қаратилган молия ва пул-кредит тадбирларини қўллаш билан амалга оширилади.

Депозитлар (deposits) – омонатга асраб қўйилган: 1) банк ва омонат кассаларига қўйилган омонатлар; 2) банк дафтардаги ўзувлар; 3) кредит муассасаларига сақлаш учун тошширилган қимматбаҳо қоғозлар (акция ва облигация).

Дивиденд (dividend) – ҳиссадорлик жамиятлари фойдасининг бир қисми бўлиб, акциянинг сони ва турига қараб ҳар йили ҳиссадорлар орасида тақсимланади.

Дисконт (discount) – марказий банк томонидан тижорат банкларига бериладиган қарзларга қўйиладиган фойз.

Даромад (income) – ишлаб чиқариш натижасида тушган пул (фойда).

Даромаднинг мавжуд миқдори (disposable income) – сарф-харажатлар ва жамғармалар учун ишлатилин мақсадда иқтисодий секторлар қўлида мавжуд бўлган даромадлар; даромадлар ва тўғри солиқлар орасида фарқ билан аниқланади.

Долгумий, давомий инфляция (chronic inflation) – ишбатав юқори ёки паст инфляция даражаси узоқ муддат давомида ушлаб туриладиган иқтисодий вазият. Барқарорликка эришгунга қадар давомли, юқори инфляция даражаси содир бўлган мамлакатларга мисол қилиб, Бразилия, Перу, Мексика, Перу, Аргентинани келтириш мумкин.

Давлат истеъмоли – давлат истеъмоли учун маҳсулот ва хизматларга, шунингдек, хусусий секторда ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматларга кетган харажатлар.

Дисконт (discount) – марказий банкнинг тижорат банкларига кредит бериндаги фойз ставкалари.

Ёпиқ иқтисодиёт (closed economy) – ташқи иқтисодий бозорда кенг савдо- иқтисодий имкониятларга эга бўлмайдиган иқтисодиёт.

Жами тақлиф (aggregate supply) – мамлакатда ишлаб чиқарилган ҳамма товар ва хизматларнинг жами қиймати. Бу товар ва хизматлар миллий маҳсулот ҳам деб аталади.

Жамғармага мойиллик (propensity to save) – даромадда жамғарма ҳиссаси қанчали ташкил этилиши.

Жами талаб (aggregate demand) – мамлакатнинг реал харид қобилиятини аке эттирувчи кўрсаткич; жами харажатлар деб ҳам аталади. Унга давлатнинг истеъмол харажатлари, хусусий сектор истеъмоли, жами инвестициялар ва экспорт-импорт харажатлари киради.

Жами банд аҳоли (employees) – банд бўлган аҳоли ва ҳарбий хизматчилар.

Ишсизлик (unemployment) – аҳолининг иқтисодий фаол қисми ни топа олмаслиги, меҳнат резервига айланиши.

Ишсизлиkning даражаси (unemployment rate) – ишсизлар умумий сонининг ишчи кучига бўлган нисбати.

Ишсизлиkning табиий даражаси (natural rate of unemployment) – реал ва потенциал яши миллий маҳсулотнинг ўсиши бир-биринга мос келадиган иқтисодий ривожланиш даври оралиқларига хос бўлган ишсизлик даражаси. У иқтисодий ривожланишнинг ҳақиқий ва структуравий ишсизлик кўрсаткичлари йиғиндиси сифатида ҳам ҳисобланиши мумкин. Шунингдек, NARU (natural rate of unemployment) атамаси ишсизлиkning ўсмайдиган даражаси кўрсаткичи тарзида ҳам қўлланилади. Бу кўрсаткич ижтимоий жиҳатдан нисбатан нейтрал бўлиб, инфляциянинг турғун, барқарор даражалари ҳамда реал ва потенциал яши миллий маҳсулот (ЯММ) мос тушган ҳолатидаги ишсизлик даражасини аке эттиради.

Иш ҳақи (wage, nominal) – пул қиймат шаклидаги иш ҳақи.

Импорт (import) – мамлакат ички бозорларида сотини учун чет эл молларини, капитални ва технологиясини олиб келиши. Импорт халқаро меҳнат тақсироти натижасидир. У вақтни тежашга, халқ хўжалиги, аҳоли эҳтиёжини қондириш вазифаларини муваффақият билан ҳал қилишга кўмаклашади.

Инвестиция (investment) – ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида мамлакат ёки чет элларда иқтисодийётнинг турли тармоқларига узок муддатли капитал киритиши. Инвестицияларнинг молиявий ва реал турлари мавжуд.

Истеъмол нархлари индекси (consumer price index) – одатда, оила томонидан истеъмол қилинадиган товар ва хизматлар нархи базис даврга нисбатан ўзгаришининг ўртача

даражасини аке эттирадиган кўрсаткич, инфляция кўрсаткичи сифатида ишлатилади.

Ишлаб чиқарувчилар нархларининг индекси (producer price index) – базис давр оралиғида хом ашё, материаллар ва оралиқ товарлар нархи ўзгаришининг ўртача даражасини аке эттирувчи кўрсаткич. ЯММнинг максимал даражада деталлаштирилган компонентлари нархини солиштирма нархларга ўтказишда ишлатилади.

Индекслар – ЯММ дефляторлари (GNP deflators) – ЯММ кўрсаткичларини солиштирма нархларда аке эттириш учун ишлатиладиган индекслар гуруҳи. Уларга нархларнинг агрегат индекси, ЯММ дефлятори нархлари индекси, истеъмолчи нархлари индекси, шунингдек, маҳсуе ташкил қилинган индекслар киради.

Индексация (indexation) – иқтисодийётдаги нархларнинг ўртача даражаси ўзгаришига боғлиқ равишда иш ҳақи ва бошқа даромадларни тузатиш, келиштирини тизими.

Инфляция (inflation) – пулнинг қадрсизланиши, муомаладаги пулнинг қадрсизланиши, пул массасининг товарлар массасидан устунлиги натижасида товар билан таъминланмаган пулларнинг пайдо бўлиши. Инфляция товар баҳосининг оциққасиға ва яширин равишда ошиб кетишиға олиб келади.

Инфляция даражаси (rate of inflation) – маълум вақт ичида (ой, йил) нарх даражасининг фоизда ўзгариши.

Истеъмол кредити (consumer credit) – марказий банк томонидан барқарорлик даврида қўлланиладиган пул сиёсати воситаси (инструменти). У банклар томонидан берилиши мумкин бўлган ички кредитнинг максимал миқдори расмий равишда белгиланишини тақозо этади.

Истеъмол (consumption) – кишиларнинг иқтисодий талабларини қондириш жараёнида ижтимоий маҳсулотдан фойдаланиш, ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнининг охириги босқичи.

Истеъмол харажатлари – макроиқтисодийётда үй хўжалиги ва қурилиш харажатларини қамраб оладиган харажатлар.

Ишлаб чиқариш функцияси (production function) – маҳсулот ишлаб чиқариш учун мазкур корхонаға зурур бўлган барча кишилар ва меҳнат қурооллари харажатлари мажмуи.

Ишчи кучи (labour force) — одамларнинг меҳнат қобилияти, ҳаёт неъматларини ишлаб чиқариш жараёнида ишга солинадиган жами жисмоний ва маънавий кучлар.

Ишчи кучи ҳиссаси (labour force rate) — одамларнинг меҳнат қобилияти, ҳаёт неъматларини ишлаб чиқариш жараёнида ишга солинадиган жами жисмоний ва маънавий кучлар.

Иш вақти (hours of work) — ишлаб чиқаришда банд бўлган аҳолининг ишлагай вақтининг ҳажми.

Иш вақтининг умумий соатлари сони (total hours of work) — ўртача статистик ишловчи банд бўлган иш вақтининг ўртача соатлари сони.

Иқтисодий ўсиш — реал миллий даромад ёки маҳсулотнинг аҳоли жон бошига ўсиши.

Импорт қилишга мойиллик (propensity to import) — даромадда импортга қаратилган харажатлар ҳиссаси.

Инвестицияларга бўлган мойиллик (propensity to invest) — истеъмол харажатларининг даромадаги ҳиссаси.

Истеъмол қилишга мойиллик (propensity to consume) — истеъмол харажатларининг даромадаги ҳиссаси.

Ички истеъмол учун мўлжалланган товарлар (nontraded goods) — ташқи бозорда сотишга мўлжалланмаган, ички истеъмол учун ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар (кўчмас мулк, хизматларнинг айрим турлари).

Ишлаб чиқарувчилар нархи (producers price) — товар ва хизматнинг базис нархи, солиқларни қамраб олувчи ва субсидиялар олиб ташланган нарх.

Капитал экспорти — тижорат мақсадида амалга ошириладиган экспорт.

Кўтиляётган инфляция даражаси (expected rate of inflation) — мавжуд иқтисодий, иқтисодий ахборотлар, маълумотлар асосида алоҳида шахс ва корхоналар томонидан кўтиладиган бўлувчи даврдаги инфляция даражаси.

Ликвидлик (liquidity) — турли корхоналар, бирлашмалар, фирмалар ва банкларнинг ўз қарзини тўлай олиш ёки бошқа мажбуриятларини бажара олиш имконияти.

Марказий банк (Central bank) — мамлакатнинг жами кредит тизимига раҳбарлик қилади, давлат пул-кредит сиёсатини

олиб боради. пул ва қимматбаҳо қоғозлар эмиссиясини монопол ҳуқуқида амалга оширади.

Муомаладаги пуллар (currency) — мамлакатнинг пул бирлиги ва унинг тини (олтив, қумуш, қоғоз); пулга тенглангизирилган тўлов воситалари: пул ҳисоб- китобларини тақозо этадиган халқаро иқтисодий айирбошлаш ва бошқа алоқаларда қатнашадиган воситалар.

Миллий даромад (national income) — миллий ишлаб чиқаришда олинган даромад ёки иқтисодиётнинг барча турдаги даромади баҳоси.

Меҳнат умумдорлиги (labour productivity) — меҳнат маҳсулдорлигини, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи умумлашма кўрсаткичлардан бири.

Мулк (property) — муайян қийматга эга бўлиб, бирон бир шахсга қарашли нарса.

Макроиқтисодиёт (macroeconomics) — барқарорлаштириш, бир бирлик миллий валютамизни мустаҳкамлаш, капитал қуриш дастури, иқтисодиётнинг таркибий жиҳатдан янгилаш йўлини давом эттириш режасини ёки мулкдорлар синфини янгилаш, қонуinchilik ёки ҳуқуқий тарвибни мустаҳкамлаш.

Номинал ЯММ (nominal GNP) — жорий нархларда акс эттирилган яши миллий маҳсулот.

Нархлар индекси (price index) — ҳар хил вақт оралиғида товар ва хизматларга нархнинг мувозанати ўзгаришини акс эттирувчи кўрсаткич.

Нархлар коррективокаси (price adjustment) — нархларнинг бозор вазияти ўзгаришига мослашув жараёни.

Номинал алмашув курси (nominal exchange rate) — миллий валюта ва чет эл валюталари бирликларининг одатда мавжуд бўлган нисбати. Ушбу нисбат ҳам қатъий белгиланган, ҳам чайқалиб турувчи асосда амалга оширилиши мумкин.

Номинал фойз ставкаси (nominal interest rate) — маълум давр ичида (ой, йил) қарзга олинган пул бирлигига тўланган пул миқдори. Депозит счёtlарда ва қимматли қоғозларда активларнинг номинал қиймати ўсинига белгиланадиган фойз ставкалари дейилади.

Оралик истеъмол (intermediate consumption) — ишлаб чиқаришининг бир босқичида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг

ишлаб чиқаришнинг бошқа босқичида меҳнат предметлари сифатида ишлатилиши.

Ортиқча таклиф (excess supply) – мавжуд нархларда товар ва хизматлар таклифи уларга бўлган талабдан устун бўладиган иқтисодий вазият, шунингдек, ортиқча ишлаб чиқариш.

Ортиқча талаб (excess demand) – мавжуд нархлар ҳолатида товарлар ва хизматларга бўлган талаб таклифлардан устун бўладиган иқтисодий вазият, шунингдек дефицит деб ҳам аталади.

Очиқ иқтисодиёт (open economy) – ташқи иқтисодий бозорда кенг савдо- иқтисодий ва молиявий алоқаларга эга бўлган иқтисодиёт.

Потенциал ЯММ (potential GNP) – мавжуд сармоя ресурслари ва ишчи кучи ҳисобига эришиши мумкин бўлган ишлаб чиқариш ҳажми.

Паритет (parity) – тенглик, тенг ҳуқуқли, тенг вабиллик асосларида бирон бир иқтисодий (сиёсий) ҳаракатда иштирок этиши.

Пасайиш (recession) – иқтисодий фаолиятнинг пасайиши бўлиб, бу фаолиятнинг ўсиши билан характерланади.

Пулга бўлган талаб (demand for money) – мамлакат аҳолисининг жамғариши ва истеъмол қилиши, одди-содди ва ҳар хил иқтисодий битимлар тузиши учун эгаллик қилмоқчи бўлган миқдори: истеъмол, фонд ставкаси, операцион харажатлар ва бошқа функциялар билан ифодаланади.

Пул базаси – MB (monetary base) – муомаладаги нақд пуллар, корхоналарнинг кассадаги пуллари ва тижорат банкларининг миллий банкдаги захираси.

Real ЯММ (real GNP) – солиштирма доимий нархлар орқали аёс этирилган ЯММ. У жорий нархларда ҳисобланган ЯММни нархларнинг ўзгариши кўрсаткичи (инфляция даражаси) ҳисобига тўғрилаш йўли билан ҳисобланади.

Real иш ҳақи (real wage) – нархлар ўзгариши даражаси ҳисобига тузатиш киритилган номинал иш ҳақи (ёки номинал иш ҳақидан нархлар ўзгариши даражасининг ҳисобга олингани).

Real алмашув курси (real exchange rate) – икки мамлакатдаги нархлар даражасининг ўзаро нисбати, улар ўртасидаги муносабатни ҳисобга олувчи алмашув курси. Муайян

мамлакатлардаги номинал алмашув курси нархлари индексларини ўларнинг ўзаро нисбатига бўлиш орқали ҳосил бўлади.

Реал фоиз ставкаси (real interest rate) — маълум давр ичида депозит счётлардаги ва қимматли қоғозлардаги активларнинг реал қиймати ўсиши юз берадиган фоиз ставкаси; номинал фоиз ставкасидан шу давр оралиғида кутулаётган номинал фоиз ставкаси.

Рационал кутушлар (rational expectations) — ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўзларида мавжуд бўлган барча иқтисодий-иқтисодий маълумотлар асосида энг рационал тарзда ўз иқтисодий ҳуқ-атворини режалаштирадилар, деб таъкидловчи назария.

Ревальвация (revaluation) — мамлакат пул бирлиги расмий курсини чет эл валюталарига нисбатан ошириш.

Солиқлар (taxes) — миллий даромадни тақсимлаш жараёнида унинг бир қисмини давлат ихтиёрига олиш шакли. солиқ, бюджет ва бюджетдан ташқари пул фондларини ташкил этишнинг асосий воситаси.

Солиқ сийёти — мамлакат тараққиёти капитал қўйилмаларини молиялаштиришда “мажбурий жамғармалар” ташкил қилувчи асосий омилардан бири.

Сарф-харажат баланси (spending balance) — макронқисодиётда ЯММ ни ишлаб чиқаришга кетган жами харажатлар ва яратилган ялпи миллий маҳсулотнинг охириги истеъмол мақсадида ишлатилиши орасидаги баланс.

Солиштирма афзаллик (comparative advantages) — айрим иқтисодий агентларнинг товар ва хизматларни камроқ харажатлар эвазига ишлаб чиқариш хусусияти. Макродаражада солиштирма афзалликлар принципи ишлаб чиқариш ва экпорتنинг самарали структурасини шакллантириш учун қўлланилади.

Субсидия (subsidy) — давлат бюджети ҳисобидан корхоналар, ташкилотлар ва хорижий давлатларга бериладиган маблағ. Субсидия бозор иқтисодиётини тартибга солиш воситаси ҳисобланади.

Савдо баланси (merchandise trade balance) — экспорт ва импорт тушумлари ва тўловларини акс эттирувчи баланс. Унда савдо битимида қўзда тутилган, ammo жорий даврда амалга оширилмайдиган тўловлар ва тушумлар ўз аксини тоймайди.

Савдо балансининг дефицити (trade deficit) — иқтисодий суръатларнинг ҳисобот даври охирига келиб, импорт бўйича қилинган жами харажатлар экспорт даромадларидан ошадиган вазиятгача ўсиши.

Савдо балансининг ижобий сальдоси (trade surplus) — ҳисобот даври охирига келиб, экспорт бўйича жами даромадлар импорт бўйича харажатлардан устун келган вазият.

Саноат цикли (business cycle) — иқтисодиётнинг вақти-вақти билан қайтарилиб турувчи турли ривожланиш босқичлари. Умумий ишбилармонлик фаоллигининг ошиши ва пасайиши, шунингдек, тушумлар билан ҳарактерланади.

Соф миллий маҳсулот (net product) — макроиқтисодий кўрсаткич; ЯММ ва амортизация ажратмалари жами миқдорининг айирмаси.

Тижорат банки (Commercial bank) — кўйилмалар шаклидаги пул капиталлари ва жамғармалар ҳисобига барча тармоқ корхоналари учун универсал банк ҳаракатларини амалга оширувчи кредит муассасаси. Тижорат банки кредит системасининг етакчи бўғинидир. Унинг ҳаракатларида саноат ва савдо корхоналарини кредитлаш асосий ўрин эгаллайди. Банк, шунингдек, комиссия муомалаларни ҳам олиб боради.

Тўлов баланси (balance of payment) — бу шундай иқтисодий тушунчаки, у орқали мамлакатларнинг ташқи иқтисодий муносабатлари ҳолатини, халқаро миқёсда тўловга қобиллигини билиш мумкин. Тўлов баланси шундай хужжатки, унда мамлакатлар хорижий давлатларга уланган ва хорижий давлатлардан келган барча тўловлар ва тушумларнинг ҳақиқатдаги миқдори аке эътирилади, шартномаларда кўзда тутилган, аммо ҳали келиб тушмаган тўловлар ёки тушумлар суммаси ўз аксини топади.

Таркибий ишсизлик (structural unemployment) — иқтисодиётни таркибий қайта қуриш, эскирган тармоқ ва касблар бартараф этилиши, ишчи малакаси наслиги ёки умуман йўқлиги натижасида юзага келадиган мажбурий ишсизликнинг кўриниши.

Ташқи дунё — муайян мамлакатни ташқи иқтисодий алоқалар олиб боровчи иқтисодий агентлар билан бирлаштирувчи институционал сектор.

Талаб этилгунга қадар сақланадиган депозитлар (demand deposits) – банкдаги қўйилмаларда талаб этилгунга қадар сақланадиган пул воситалари.

Тижорат кредити (comercial credit) – қисқа муддатли қарз (1 йил муддатгача берилади); сотиб олинадиган товарларга тўлаш учун пул шаклида бериладиган қарз.

Трансферт тўловлари (transfer payment) – ўтказма тўловлар, яъни давлат бюджетидан аҳолига ва хусусий тадбиркорларга бериладиган тўловлар.

Товар экспорт қилиш – мамлакат ичқарисида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни четга сотиш ҳамда хориждаги шерикларга ишлаб чиқариш ва талаб характериға эға хизматлар кўрсатиш.

Узоқ муддат давомида ишлатилувчи товарлар (durable goods) – истеъмолчиларға узоқ вақт хизмат қиладиган (1 йилдан кам) товарлар. Узоқ вақт хизмат қиладиган товарларға автомобиль, музлатгич ва бошқа маиший хизмат товарлари киреди.

Фрикцион ишсизлик (frictionll unemployement) – бир ишдан бошқа бир ишға ўтиш билан боғлиқ бўлган вақтинчалик ишсизлик. Яширин ишсизлик (hidden, latent, olisguised) – ишлаб чиқариш жараёнида объектив ҳолда ишчилар сонини ҳам талаб этадиган, лекин амалда ишлаб чиқаришда ортиқча бўлган ишчилар сони.

Фактор даромад (factor incomte) – ишчи кучи, капитал мулк, ишлаб чиқариш омиллари қўлланиши натижасида юзага келадиган даромад.

Фойда (profit) – қўшимча маҳсулотнинг пул шакли: корхона, тармоқ ва бутун халқ хўжалиги ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини умумлаштирувчи кўрсаткич. Корхонанинг молиявий аҳволи, иқтисодий рағбатлантириш фондини шакллантириш имкониятлари, бюджет ва юқори турувчи органлар бўйича мажбуриятларнинг бажарилиши фойда ҳажмиға боғлиқ.

Фонз (interest) – даромад, ўз мулкани бошқа жисмоний ва ҳуқуқий шахсларға фойдаланишға бериш ва ундан фойда олиш.

Фонз ставкаси (interest rate) – кредит ёки қарз ставкаси капитални эвазига тўловнинг фонз кўрсаткичи. Одатда қарзға

олинган пул белгисининг бир бирлигига тўғри келадиган йиллик тўловни аке эттиради.

Филлипс эгри чизиги (phillips curve) — инфляция даражаси динамикаси ва инсизлик даражаси динамикаси ёки реал ЯММнинг потенциалдан оғиши орасидаги ўзаро боғлиқликни тафсилловчи ва графикда ифодаловчи восита.

Хусусийлаштириш (privatization) — давлат мулкни, иқтисодиётдаги давлат секторини хусусийлаштириш. Хусусийлаштириш давлат мулки монополиясини тугатиш, эркин соҳиблик ташаббусига йўл очиш, бозор иқтисодиётини рағбатлантириш мақсадида амалга оширилади.

Шахсий даромад (personal income) — жисмоний шахсларнинг солиқ тўлагунга қадар даромади.

Шахс сармояси — капитал сифатида ёндашув икки томонлама хусусиятга эга бўлади. Унинг салбий томони шундаки, бундай қарашлар ижтимоий муаммолар ва меҳнат капитал томонидан эксплуатация қилиниши ҳақидаги фикрларга уланиб кетади. Бундай ҳолларда капитал меҳнатни эксплуатация қилар экан, у ҳолда инсон капитали ҳам меҳнатни эксплуатация қиладими, деган фикрни келтириб чиқаришга уринишади. Инсонга капитал сифатида ёндашувнинг ижобий томони шундан иборатки, бундай ёндашув ресурслардан самарали фойдаланишни ва уларнинг оқилона тақсимланишини таъминлайди.

Экспорт (export) — товарлар, хизматлар ва капиталларни ташқи бозорда реализация қилиш мақсадида четга чиқариш.

Ялпи миллий маҳсулот — ЯММ (gross national product-GNP) — истеъмолчиларнинг йил давомида маҳсулот яратиш учун қилган харажатлари қийматини жамлаш орқали, яъни, маҳсулотни умумий пул қиймати аниқланиши орқали ҳисобланади. Ҳозирги ялпи миллий маҳсулотга давлатнинг товарлар ва хизматларни сотиб олишга қилган харажатлари ҳамда хусусий инвестициялар ҳам қўшилади. Даромадларга, яъни, иш ҳақи, фонд, рента ва фойда жамият томонидан маҳсулотлар учун қилинган харажатлар сифатида қаралиб, уларни жамлаш орқали ҳисобланади. Ҳозирги вақтда ялпи маҳсулотни ҳисоблашда жамиятда иқтисодий ўсиш аниқланади, «ялпи инвестиция» ва «хусусий инвестиция» тушунчалари қўлланмоқдаки, бунда улар йил давомида қурилган уйлар, фабрика, завод, машиналарни ифода этади.

ЯММ даражаларидаги фарқлар (GNP gap) – потенциал ва реал ЯММ даражалари орасидаги фарқ.

ЯММ дефлятори нархлар индекси (GNP implicit price deflator) – жорий нархлардаги ЯММни солиштирма нархлардаги ЯММга нисбатан тафсиловчи кўрсаткич ёки номинал ЯММнинг реал ЯММга нисбати.

Ўзгарувчан алмашув курси (flexible exchange rate) – ички мувозонатни тиклаш мақсадида мамлакат алмашув курсига эга бўладиган халқаро ҳисоб-китоблар тизими.

Қарзлар – “заёмлар” (borrowing) – маълум бир муддатга қайтариб олиш шarti билан берилган маблағлар. Қарзлар қуйидагича бўлиши мумкин: тижорат фойсиз қарзлар, имтиёзли қарзлар ҳамда ички ва таниқи қарзлар. Ёқисмоний, юридик шахсларнинг қарзлари эса ички қарзларга киради.

Қарз бериш (crediting) – пул ёки товарларни қайтариш шarti билан маълум муддатга бериш.

Қадрсизланиш (depreciation) – миллий валютанинг нархи чет эл валюталари баҳосидан пасайиши.

Қимматбаҳо қоғозлар (securities) – эгасига қандайдир капитал ёки мол-мулкка эгаллик қилиши ҳуқуқини тасдиқловчи ва фойз, дивиденд кўринишида даромад келтирувчи ҳужжат.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т: Ўзбекистон, 2003.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги Қонуни. - Халқ сўзи, 2002й., 28 май.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги Қонуни. - «Хўжалик ва ҳуқуқ», 2000 й., 9-сон.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик субъектларининг фаолияти тартибга солиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қонуни. - «Тошкент оқшоми», 2005 й., 22 сентябрь.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқороларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида. - «Халқ сўзи», 2005 й., 23 сентябрь.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Аҳолини иқтисодий муҳофаза қилиш ва коммунал хизмат кўрсатиш корхоналарини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. - Халқ сўзи, 2005й., 23 сентябрь.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тўғридан тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони. - Халқ сўзи, 2005й., 12 апрель.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. - Халқ сўзи, 2005й., 15 апрель.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг Монополиядан чиқариш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони. - Халқ сўзи, 2005й., 2 май.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Шошса кредит беришни қўллаб - қувватлаш жамғармаси фаолиятини ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. - Халқ сўзи, 2005й., 6 май.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги Фармони. – Халқ сўзи, 2003 йил, 25 март.
12. И.А. Каримов «Банк тизими, пул моимласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида». – Т.: «Ўзбекистон», 2005.
13. И.А. Каримов «Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлидаги изчил бориш – асосий вазифамиз». – Халқ сўзи, 2004й., 10 февраль.
14. И.А. Каримов «Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир». – Т.: Ўзбекистон, 2005.
15. И.А. Каримов «Озод ва обод ватан, эркин ва фаравон ҳаёт–пировард мақсадимиз». – Т.: Ўзбекистон, 2000.
16. И.А. Каримов Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. – Халқ сўзи, 2003 йил, 25 апрель.
17. И.А. Каримов Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириши йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
18. И.А. Каримов Ўзбекистон: миллий истиқлол, сиёсат, мафкура. – 1-том. Т.: Ўзбекистон, 1996.
19. И.А. Каримов Биздан озод ва обод Ватан қолсин. – 2-том. Т.: Ўзбекистон, 1996.
20. И.А. Каримов Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – 3-том. Т.: Ўзбекистон, 1996.
21. И.А. Каримов Бунёдкорлик йўлидан. – 4-том. Т.: Ўзбекистон, 1996.
22. И.А. Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
23. О. Абдурахманов Хорижий мамлакатларда солиқ тизимлари. Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув кўлланма. – Т.: ТДЦИУ, 2003.
24. К.Х. Абдурахманов Меҳнат иқтисодиёти – (назария ва амалиёт). Дарслик. – Т.: Меҳнат, 2004.
25. О. Абдурахманов Ҳисмоний шахслардан олинган солиқлар тизими. – Т.: Фан, 2004.

26. Р.Х. Алимов., С.А. Фанихўжаев ва бошқалар. Маҳаллий иқтисодиёт ва менежмент. – Т.: ТДНУ, 2004.
27. Д.К. Ахмедов., А.Э. Ишмухамедов., К. Ғумаев., З.А. Дўумаев., «Макроиқтисодиёт». – Т.: ТДНУ, 2004.
28. Т.А. Агапова., С.Ф. Серегина Макроэкономика тесты. Учебное пособие. – АСА, 2003.
29. Ю.В. Бабина., В.В. Москвин Экономическая география Россия. – М.: 2003.
30. В.П. Колесова., М.Н. Осьновой Мировая экономика. Экономика зарубежных стран. Учебник. 3-е издание – М.: Флинта. 2001.
31. В.М. Кудров Мировая Экономика. Учебник – М.: Дело. 2004. – 528
32. В.Н. Лексин., А.Н. Швецов Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития. – М.: УРСС, 2000.
33. Б.Л. Воркуев Модели макроэкономики. -- М.: Экономика 2004.
34. Васельев Л.Н., Муравьев Е.А. Методы управления инновационной деятельности. Учебное пособие – М.: КноРус, 2005.
35. Ю.П. Васельев Развития инновационной деятельности в США или как удвоить ВВП – М.: Экономика, 2005.
36. Л.П. Владимирирова Прогнозирование и планирование в условиях рынка. Учебное пособие. – 5-е издание перер. и доп. -- М.: Дашков и К. 2005.
37. А.Г. Гренберг Основы региональной экономики. Учеб: -4-е изд – Б.М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2004.
38. Ю.В. Данилов., З.Ю. Юлдашов Национальная экономика. – Т.: Янги аср авлоди 2003.
39. А.Э. Ишмухамедов., М.Т. Асқарова Ўзбекистон миллий иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДНУ, 2004.
40. А.Э. Ишмухамедов ва бошқалар. Бозор иқтисодиёти ва бизнес асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДНУ, 2004.
41. А.Э. Ишмухамедов ва бошқалар. Жаҳон иқтисодиётига интеграция. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДНУ, 2004.

42. А.Э. Ишмухамедов ва бошқалар. Хорижий мамлакатларда иқтисодий тизим тартибга солиш. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2004.
43. А.Э. Ишмухамедов ва бошқалар. Макроиқтисодий – 2. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2003.
44. С.Н. Ивашковский Макроэкономика. – М.: Дело, 2002.
45. Б.Н. Кузык, Ю.В. Яковец Россия 2050 стратегия инновационного прорыва. – М.: Экономика 2004.
46. Г.М. Касимов, Б.Ж. Махмудов Основы национальной экономики. Учебник для высших учебных заведений. – Т.: Mehnat, 2004.
47. З.А. Жумаев Муниципал иқтисодий. – Т.: ТДИУ, 2004.
48. А.С. Йўраев, Б.С. Хўжамқулов, Б.С. Маматов Инвестиция лойиҳалари таҳлил. – Т.: Шарқ, 2003.
49. Макроэкономика. Теория и Российская практика: Учеб. (Под редакция А.Г.Грязовой, и.Н.Н. Думной), 2-е издание перер. и доп. – М.: КноРус, 2005.
50. Э.Х. Махмудов Практикум по дисциплине. Экономика капитального строительства. - Учебное пособие. – Т.: ТГЭУ, 2005.
51. Э.Х. Махмудов, М. Исаков, Р. Нажимадинов Сборник семинарских и практических задач по курсу. Экономика предприятия. – Т.: ТГЭУ, 2005.
52. Маҳаллий иқтисодий ва менежмент. – Т.: ТДИУ, 2004.
53. Кемпбелл Макконелл. Стенли Брю. Экономикс. Принципы проблемы и политика. В 2-х томах. – М.: Республика, 1992.
54. Н. Грегори Менкью. Макроэкономика. – М.: МГУ, 1994.
55. Х.Н. Набиев Макроиқтисодий статистика (ўқув қўлланма). – Т.: ТДИУ, 2001.
56. Н. Самуэльсон. Экономика вводный курс. – М.: Прогресс, 1996.
57. Н. Хейнс Экономический образ мышления. – М.: Новости, 1991.
58. Б.М. Накряреский Мировая экономика. – М.: Международные отношения. – 2004.
59. Г.Г. Назарова Ўзбекистон иқтисодий интеграциялашув: тақриб ва амалиёт. – Монография. – Т.: ТДИУ, 2005.
60. Л.С. Тарасевичи др. Макроэкономика. – М.: Экономика, 2004.

61. Л.М. Ташқўлатова Минтақанинг ижтимоий-иқтисодий салохияти. – Т.: ТДИУ, 2004.
62. А.С. Турдиев Инвестицион фаолният бошқарувини такомиллаштириш йўллари. – Т.: НИИЭК и РИС, 2001й.
63. С.В. Чепель, Л.И. Шибаршова Сборник кейсов по дисциплинам. Макроэкономика и микроэкономика. (Учебное пособие) – Т.: ТГЭУ, 2005. (под редакцией профессора Ишмухамедов А.Э.).
64. Р.Х. Шодиев, Э.Р. Махмудов Жаҳон иқтисодиёти. Дарслик. – Т.: Ғофур Ғулом, 2005.
65. М. Шарифхўжаев Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг сенати. – Т.: Шарк 2005.
66. Экономический рост и факторы развития современной России. Под ред. К.А.– Хубиева М.: Экономика, 2004.
67. М.Т. Ҳакимова Макроиқтисодиёт. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
68. С.С. Ғуломов Тадбиркорлик ва кичик бизнес. – Т.: Ўқитувчи, 2002.
69. Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти. С.С. Ғуломов, И. Шарифхўжаевларнинг умумий тахрири остида. – Т.: Ўқитувчи, 2000.
70. Т.Ф.Юткина Налоги и налогообложение. – М.: Инфра-М, 2001.

Интернет веб-сайтлари

1. Интернетдаги расмий сайтимиш: www.tsue.uz
2. Электрон почта манзили: info@tsue.uz
3. groups.rambler.ru/groups/rambler.economy.world/0000019.1.html
4. Институт экономики, управления и ...
www.rsuh.ru/kaf_me.htm
5. Российский государственный ...
www.rsuh.ru/orbis9.htm
6. Коллекция TACIS в НБ НГТУ Мировая экономика
Хранение: zip-1 Англ library.nstu.ru/tacis-14.php
7. Рассылки @MAIL.RU : Архив рассылки "
content.mail.ru/arch/16243/650086.html

8. Рассылки @MAIL.RU : Архив рассылки "
9. ОЗОН - Бизнес / ... / Общая экономика
www.ozon.ru/context/business_catalog_list/catalog/1070663/
10. ОЗОН - Бизнес / ... / Макроэкономика
www.ozon.ru/context/business_catalog_list/catalog/12409/
11. Kapelushnikov.V. Personal Page (Russian and English)
www.libertarium.ru/libertarium/l_pp_kapelnikov
12. С.З. Гафуров Опыт сравнительного ...
"Мировая экономика и международные отношения"
www.libertarium.ru/old/library/gafur_7.html
13. Макарычев Андрей Станиславович
www.humanities.edu.ru/dh/msg/58515
14. World Socialist Web Site - Russian Edition
www.wsws.org/ru/2002/okt2002/econ-o09.shtml
15. World Socialist Web Site - Druckversion
www.wsws.org/ru/2002/okt2002/econ-o09_prn.html
16. Россия в окружающем мире: история и ...
www.nes.ru/Acad_year_2001/Russia-in.htm
17. Экономика www.unn.ru/library/eko1_02.htm
18. ННГУ -- Экономический факультет E-mail: world-economy@ef.unn www.unn.ru/rus/f7/k7/main.htm
19. Библиографический указатель
www.finec.ru/rus/parts/sbio-site/resource/putevod/weconomy/wecon_main.html
20. Periodicals for selected Subject
www.osa.cer.hu/lpi?charset=windows-1257&idv=Subjects&id=5
21. Международная экономика ...
www.econline.h1.ru/theoreninternational.htm
22. Казахстанские Журналы
www.nlrk.kz/edd/al_pari-6.htm
23. Федорченко Андрей Васильевич
www.friends-partners.org/partners/orient/persons/fedor.htm
24. Мировая экономика и МО во 2-й пол. XX ...
www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/PROGRAMS/10Worlddec.html
25. М.В. Бибииков. История бизнеса в мире ...
www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB5/bibikov.htm
26. ЖУРНАЛЫ, ПОЛУЧАЕМЫЕ БИБЛИОТЕКОЙ

- Мировая экономика и международные отношения.
www.rea.ru/portal/departments.nsf/
27. Каталог Google - World > Russian > Наука > ...
directory.google.com/.../Наука/Общественные_
28. Россия и мировая экономическая ...
www.prometeus.nsc.ru/archives/exhibit2/rusecon.ssi
29. ИнфоЛожия - Политика, экономика ...
www.prometeus.nsc.ru/guide/guide/sci14.ssi
30. СГУ .. / Научные публикации ...
www.sgu.ru/faculties/historical
31. Saint-Petersburg State University
www.dip.pu.ru/download
www.dip.pu.ru/download/romanova47
33. Project Syndicate
www.project-syndicate.org/commentaries/
34. Project Syndicate
[www.project-syndicate.org/commentaries/ commentary_](http://www.project-syndicate.org/commentaries/commentary_)
35. The OECD and the World Economy
[Assembly.coe.int/Documents/
WorkingDocs/doc03/EDOC9851.htm](http://Assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/doc03/EDOC9851.htm)
36. The OECD and the world economy
37. Existing records
38. 2.2. SISTEMĀTISKAIS RĀDĪTĀJS CLASSIFIED INDEX
[www.lu.lv/biblioteka/publikacijas/ resursi/serial-zurn-sist.pdf](http://www.lu.lv/biblioteka/publikacijas/resursi/serial-zurn-sist.pdf)
39. Текущие тенденции в экономике. ...
www.finansy.ru/tend/a0110.htm
40. IDE-JETRO Institute of Developing Economics - Library - List of ...
www.ide.go.jp/English/Library/List/kei_za/europe.html
41. DRC & Library - CER
www.cer.uz/index.php
42. Newspapers
www.cer.uz/files/report/current_periodicals.doc
43. PDA.Lenta.ru: Экономика: МВФ объявил [об ...
pda.lenta.ru/economy/2004/09/26/mcf/
44. PDA.Lenta.ru: Экономика: Австралийские ...
pda.lenta.ru/economy/2003/02/21/trillion/
45. [PDF] Экономический и Социальный Совет

- www.un.org/russian/esa/docs/econsur04.pdf
46. Экономический и Социальный Совет
www.un.org/russian/esa/docs/econsur03.pdf
47. www.nar.ru/Объекты/GDE/v19.htm
48. Policies of Globalization and Equity in Post-Soviet Russia
49. www.gdnet.org/pdf/Fourth_Annual_Conference/parallels2/CIS/Hyin_paper.pdf
50. Media Studies / Исследования средств ...
www.mgimo.ru/ki/MEDIA/
51. УлГУ :: Институт экономики и бизнеса ...
we.ulsu.ru/main/recomen/kurs/
52. Юдина И.Н. Мировая экономика в эпоху ...
hist.den-asu.ru/faculty/cafedrs/yudina.html
53. КВИМО. Библиографический указатель
Hist.den-asu.ru/faculty/cafedrs/bblg3.html
54. Finance News
www.finance.news.az/viewarc.php?category
55. Современная гуманитарная академия
www.muh.ru/content/elinkz.htm
56. Страна.Ru | Обсуждение статьи Система ...
www.strana.ru/forum/215581/
57. Books.Ru - книги России
www.books.ru/shop/books/
58. Books.Ru - книги России
www.books.ru/shop/makers/
59. Соционет: список новых поступлений
Db.socionet.nw.ru/new-all/new-all-
60. Соционет: список новых поступлений
Db.socionet.nw.ru/new-all/new-all-6.xml
61. ВІN.com.ua: АНАЛИТИКА: МВФ повышает ...
Vin.com.ua/templates/analitic_article.shtml
62. [PDF] Глава 1 Государство и человеческое ...
www.undp.ru/download.phtml
63. Журнал: Пятый рейс ::Haute-Finanse.Ru::Их ...
www.haute-finance.ru/magn/5r/
64. Хеджвэй Фонд: Мировая экономика
www.hf.ru/an/articles/world/kef.htm
65. Хеджвэй Фонд: Мировая экономика

[Www.hf.ru/an/articles/world/](http://www.hf.ru/an/articles/world/)

66. SCIENCE AS FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT

Svishtov.com/book/confer/finance

67. REAP project Training for Transitional Economies

Www.reapnetwork.ru/files/news/

68. ACADEMIA DE STUDII ECONOMICE DIN MOLDOVA

Www.ase.md/~crei/PROGRAME/Noile_State_Industriale.doc

69. Английский для специалистов ...

www.top-kniga.ru/Scripts/page.cgi?theme

70. Формирование системы внутренних ...

Www.dis.ru/manag/arhiv/2000/6/8.html

71. Международные финансовые рынки. ...

www.dis.ru/fm/arhiv/2002/3/5.html

72. Радаев Вадим Валерьевич

www.msses.ru/win/staff/radaev.html

73. ГЕОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИСТОКИ ПОСТРОЕНИЯ ...

www.raen.ru/files/maket_site_kochetov.pdf

74. Журнал «Международная политика», 2000 ...

www.deutschebotschaft-moskau.ru/ru/bibliothek/internationale-politik/2000-06/article04.html

75. Нам нужно больше глобализации

global.krsk.ru/publother/wolf.doc

76. TS.BY - БЕЛОРУССКИЙ КНИЖНЫЙ МАГАЗИН. ...

book.shop.by/26.html

77. НАУКИ О ЗЕМЛЕ МИНЕРАЛЬНО-СЫРЬЕВЫЕ ...

www.issep.rssi.ru/pdf/

78. Экономика Израэля

ejs.iaas.msu.ru/programs/economy.html

79. Безопасность в Центральной Азии

www.cvi.kz/text/Safety/Global_concept.html

80. Новости Узбекистана – www.uzreport.com

81. Ўзбекистон иқтисодини Ўзбек, рус, инглиз тилида электрон нуҳаси қўйндаги веб сайтларда берилган: www.eup/uz, www.bearingpoint.uz, www.pca.uz.

82. www.makroiqtisodiyot.narod.ru

83. www.fdiu-makro.narod.ru

84. www.micro-makroiqtisodiyot.fan.uz

**Битирув малакавий ишлар, МД ва маъруза
матнлари мавзуларини ректор тавсия қилган 15
минг номдаги мавзулари**

1.	Минтақаларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни ривожлантириш шарт-шароитлари ва истикболлари
2.	Ташқи иқтисодий фаолият самарадорлигини ошириш йўллари
3.	Давлат бюджети-молния сўғатининг асосий воситаси
4.	Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида суғурта тизимини такомиллаштириш йўналишлари
5.	Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида суғурта бозорини ривожлантириш
6.	Ўзбекистон минтақаларида халқаро туризмни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари
7.	Ўзбекистон иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш омиллари
8.	Ўзбекистон иқтисодиётида табиий монополиялар фаолиятини тартибга солиш ва рақобатни ривожлантириш
9.	Ўзбекистонда пуллик хизматларни жадаллаштириш йўллари
10.	Ўтин иқтисодиётидаги мамлакатларда молния тизимини ривожлантириш (Ўзбекистон мисолида)
11.	Бозор иқтисодиёти шароитида инвестиция тизими ва уни ташкиллаштириш йўналишлари
12.	Ўзбекистон Республикасида пахтачиликни тартибга солиш йўллари
13.	Ўзбекистон ҳудудларига чет эл инвестицияларини жалб қилиш ва уни такомиллаштириш йўллари.
14.	Ўзбекистон минтақаларида қишлоқ хўжалигини ривожлантириш
15.	Ўзбекистонда банк тизимини ривожлантириш йўллари.
16.	Геостратегик устувор ва иқтисодий хавфсизликни таъминлаш йўллари.
17.	Ўзбекистонда жаҳон хўжалиги алоқалари ва иқтисодий хавфсизликни таъминлаш.
18.	Ўзбекистон Республикасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш.
19.	Эркинлаштириш шароитида Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг рақобатдошлигини ошириш.

20.	Ўзбекистон Республикасида барқарор иқтисодий ўсишни таъминловчи кўрсаткичлар тизими.
21.	Ўзбекистоннинг миллий тараққиёт модели ва унда туризмнинг ўрни.
22.	Ўзбекистон Республикасида туризм хизматини ривожлантириш истиқболлари.
23.	Худудларда меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш истиқболлари.
24.	Ўзбекистон Республикасида бюджет-солиқ сиёсати.
25.	Минтақа ишлаб чиқариш даражасини таҳлили. (Қорақалпоғистон мисолида).
26.	Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида иқтисодиётни ривожлантириш йўллари.
27.	Ўзбекистонда иқтисодий ўсишни таъминлаш йўллари.
28.	Ўзбекистонда табиий монополия субъектлари фаолиятини тартибга солишнинг аҳамияти ва ўрни.
29.	Ўзбекистон Республикасида саноатни ривожлантириш истиқболлари.
30.	Бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистоннинг инвестиция сиёсати.
31.	Ўзбекистонда солиқ юкларини камайтириш йўллари.
32.	Фермер хўжалигини ривожлантиришни ҳудудий жиҳатлари.
33.	Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолиятини самарадорлигини ошириш йўллари.
34.	Ўзбекистон ҳудудларида саноатни ривожлантириш йўллари.
35.	Қишлоқ хўжалигида ер-сув ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари.
36.	Ўзбекистонда тадбиркорликни ривожлантириш йўллари.
37.	Ўзбекистон Республикасида аҳолининг иқтисодий ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш.
38.	Ўзбекистон Республикасида пул кредит сиёсатини такомиллаштириш йўллари.
39.	Шаҳарларнинг бозор иқтисодиёт шароитида иқтисодий-ижтимоий ривожланиши: муаммолар ва ечимлар.

М У Н Д А Р И Ж А		
Кириш		3
I-БОБ.	МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ	6
1.1	Минтақавий иқтисодиёт фанининг моҳияти	6
1.2	Минтақавий иқтисодиёт фанининг бошқа фанлар билан алоқалари	9
1.3	Минтақавий тадқиқотларнинг услублари.	10
2-БОБ.	МИНТАҚАЛАРНИНГ МИНЕРАЛ ХОМ АШЁ ВА ТАБИИЙ РЕСУРСЛАРИ	12
2.1.	Минерал-хом ашё ресурслари тушунчаси. мазмуни ва уларнинг ҳудудий жойлашуви ҳамда унинг иқтисодиётда тўтган ўрни	12
2.2.	Бозор иқтисодиёти шароитида минерал-хом ашё ресурсларидан оқилона фойдаланиш	15
2.3.	Ўзбекистон Республикаси минерал-хом ашё ресурсларининг ҳозирги ҳолати	16
2.4.	Бозор иқтисодиёти шароитида минерал-хом ашё базасини мустаҳкамлаш. улардан фойдаланишни тақомиллаштириш.	17
3-БОБ.	ЎЗБЕКИСТОННИНГ МАЪМУРИЙ-ҲУДУДИЙ БЎЛИНИШИ	20
3.1.	Ўзбекистон маъмурий-ҳудудий бўлинишининг кескача тарихи	20
3.2.	Ўзбекистон маъмурий-ҳудудий бўлинишининг ҳозирги ҳолати	21
3.3.	Ўзбекистон шаҳарлари.	24
3.4.	Ҳудудий ва маҳаллий ҳокимият органларининг ислоҳ қилиш йўллари.	25
4-БОБ.	ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ КУЧЛАРНИ ЖОЙЛАШТИРИШНИНГ (ИЧКЖ) НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	28
4.1.	Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш бўйича хорижий назариялар	28
4.2.	Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш қонуниятлари	30
4.3.	Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш тамойиллари.	32

5-БОБ.	МИНТАҚАЛАР АҲОЛИСИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ	35
5.1.	Ўзбекистон минтақаларининг демографик ҳолати ✓ 3	35
5.2.	Меҳнат бозорининг ривожланиши ва уни тартибга солиш	40
5.3.	«Ижтимоий сиёсат» тушунчаси, ижтимоий сиёсатнинг хусусияти, аҳамияти ва ривожлантириш зарурияти	52
5.4.	Ижтимоий сиёсат асослари	54
5.5.	Чет мамлакатларда ижтимоий муҳофаза	58
5.6.	Республика иқтисодиётининг ижтимоий йўналтирилганлиги	62
5.7.	Давлат бюджетидан ижтимоий эҳтиёжлар учун йўналтирилган сарф-харажатлар	64
5.8.	Ижтимоий сиёсат муаммолари ва истиқболлари	67
6-БОБ.	ЎЗБЕКИСТОН МИНТАҚАЛАРИДА САНОАТ ТАРМОҒИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ҲУДУДИЙ ЖИҲАТЛАРИ	69
6.1.	Саноат тармоқлари ва уларнинг ривожланиш кўрсаткичлари	69
6.2.	Стратегик аҳамиятга эга тармоқларнинг миллий иқтисодиётдаги ўрни.	77
6.3.	Ўзбекистоннинг нефть мустваиллиги асослари	80
7-БОБ.	ҚИШЛОҚ ХўЖАЛИГИНИНГ ҲУДУДИЙ ИХТИСОСЛАШУВИ	85
7.1.	Агросаноат мажмуини ривожлантириш муаммолари	85
7.2.	Агросаноат мажмуи ривожланишининг асослари	88
7.3.	Аграр сиёсатдаги устуворликлар	95
7.4.	Кредит қишлоқ хўжалиги раънақида муҳим омил саналади	98
7.5.	Фермер хўжаликларининг минтақавий хусусиятлари	103
7.6.	Фермерлик ҳаракати ва унинг имкониятлари	110
7.7.	Маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш йўллари	120
7.8.	Экспорт — фермерлар фаолиятининг бош	124

	Йўналиши	
7.9.	Фермер хўжалиklarининг давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўллари	131
8-БОБ.	МИНТАҚАЛАРДА КОММУНИКАЦИЯ МАЖМУАСИ	141
8.1.	Транспортнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти ва унинг таркиби.	141
8.2.	Темир йўл транспорти.	141
8.3.	Автомобиль транспорти.	143
8.4.	Хаво транспорти.	144
8.5.	Сув транспорти.	145
9-БОБ.	ЎЗБЕКИСТОННИНГ РЕСПУБЛИКА, МИНТАҚА, ВА МАХАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ОРГАНЛАРИ ЎРТАСИДАГИ ВАКОЛАТЛАРНИ ТАҚСИМЛАШ МЕХАНИЗМИ.	147
9.1.	Давлат ҳокимиятининг турли боғоналари ўртасида ваколатларни тақсимлашнинг вазифалари ва тамойиллари	147
9.2.	Республика, минтақавий ва маҳаллий бошқарув органлари ўртасида ваколатларни тақсимлаш жараёнининг ҳозирги ҳолати	151
9.3.	Республика, минтақавий ва маҳаллий бошқарув органлари ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик ва алоқаларнинг самарадорлигини ошириш йўллари	154
10-БОБ.	МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ	162
10.1.	Минтақавий иқтисодий сиёсатнинг моҳияти ва вазифалари	162
10.2.	Минтақавий иқтисодий сиёсат бўйича хорижий тажрибалар	165
10.3.	Мустақиллик йилларида Ўзбекистон минтақавий сиёсатининг асосий йўналишлари.	167
11-БОБ.	МИНТАҚАЛАР МОЛИЯСИ ВА УНИ ТАРТИБГА СОЛИШ	169
11.1.	Худудий молиянинг моҳияти ва таркиби.	169
11.2.	Маҳаллий бюджет - маҳаллий бошқарув органлари асосий молиявий манбасидир.	170
11.3.	Мол - мулк солиғининг маҳаллий бюджетдаги роли	171

11.4.	Бюджетлараро муносабатлар.	172
12-БОБ.	МИНТАҚАЛАРНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРИ ВА ЭКСПОРТНИ КўПАЙТИРИШ Йўллари	175
12.1.	Ўзбекистон ҳамжамияти билан ҳамкорлик	175
12.2.	Пахта комплексининг экспорт салоҳиятини ривожлантириш	188
12.3.	Минтақаларда тайёр маҳсулот экспортини кўпайтириш йўллари	201
12.4.	Ҳамкорликка асосланган сиёсат	214
12.5	Хитой – стратегик шерик ва йирик ҳамкор	220
12.6	Шанхай ҳамкорлик ташкилоти -- хавфсизлик ва ҳамкорлик гарови.	222
12.7	Кейс «Ўзбекистон -- Малайзия ҳамкорлиги»	229
13-БОБ.	МИНТАҚАЛАРНИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИ ТАРТИБГА СОЛИШ	234
13.1.	Худудлар иқтисодий ривожланишини тартибга солишнинг мақсад ва воситалари	234
13.2.	Худудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг назарий ва услубий асослари	240
13.3.	Худудий ўсиш назарияларини таҳлил этиш масалалари	245
14-БОБ.	МИНТАҚАЛАРНИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИ ИМКОНияТЛАРИ	252
14.1.	Ўзбекистон худудларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши	252
14.2.	Худудларнинг иқтисодийга инвестицияларини жалб қилиш хусусиятлари ва имкониятлари	261
14.3.	Кичик тадбиркорликни кенг ривожлантириш йўллари	274
14.4.	Кичик бизнеснинг мамлакат ривожланишидаги аҳамияти.	285
14.5.	Кичик корхоналар ривожланишидаги ҳорижий тажрибалар.	287
14.6.	Кичик корхоналар самаралорлиги.	289

14.7.	Кичик корхоналар чегараларини аниқлаш мезонларини белгилаш.	291
14.8.	Кейс стадин «Аҳоли даромадлари ва турмуш даражасини ошириш йўллари»	294
15-БОБ.	ЎЗБЕКИСТОН МИНТАҚАЛАРНИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ	298
15.1.	Худудларни инновацион стратегиясини аниқлаш услуби	298
15.2.	Худудлар иқтисодиётини ривожлантиришнинг инновацион шарт-шароитлари	302
15.3.	Тадбиркорликни ривожлантириш йўллари	311
16-БОБ.	МИНТАҚАЛАРДА АТРОФ МУҲИТНИ МУХОФАЗА ҚИЛИШ ВА УЛАРДАН ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ БЎЙИЧА ҲАМКОЛРЛИК	323
16.1.	Атмосфера ҳавосининг ифлосланиши	323
16.2.	Стационар манбалардан чиқадиган чиқиндилар	324
16.3.	Атмосфера ҳавосининг ифлосланишига ҳаракатланувчи манбаларнинг таъсири.	326
16.4.	Чегарабўйи худудларида атмосфера ҳавосининг ифлосланиши	327
16.5.	Сув ресурсларининг ҳолати ва улардан фойдаланиш.	328
	Изоҳли дўғат	329
	Адабиётлар	343
	Интернет веб-сайтлари	347
	Битирув малакавий ишлар. МД ва маъруза матнлари мавзуларини ректор тавсия қилган 15 минг номдаги мавзулари	352

А.Э.Ишмухамедов, М.Р.Раҳимова,
Л.А.Ишмухамедова

МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТ

Компьютерда саҳифаловчи:
Н.Талшова

Босишга рухсат этилди. 08.02.07. “Timez UZ” гарнитураси.
Офсет усулида босилди. Шартли босма табоғи 18. Нашриёт
хисоб табоғи 18. Адади 500. Буюртма № Баҳоси келишилган
нархда.

Интернетдаги расмий сайтимиз: <http://www.micro-macroiqtisodiyot.fan.uz>. www.makroiqtisodiyot.narod.ru.

Электрон почта манзили: anvarprof@Rambler.ru,
anvarprof@list.ru